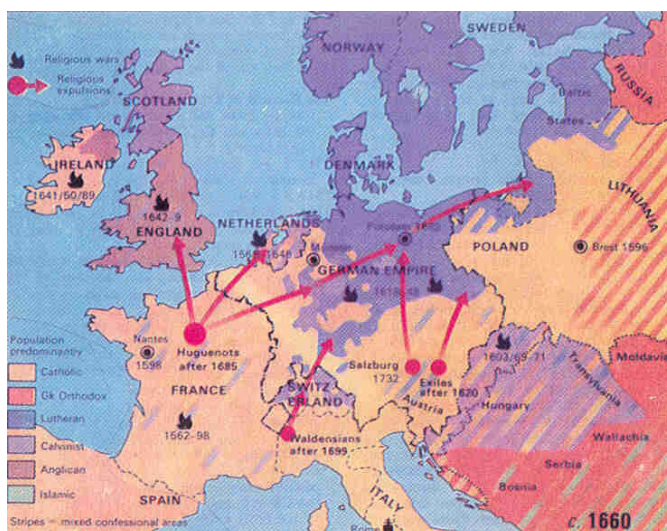

VATAI LÁSZLÓ

ÁTSZÍNEZETT TÉRKÉP

MAGYAR VÁLTOZATOK AZ ÚJKORBAN

Mikes International

Hága, Hollandia

2005.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-8501-038-1

NUR 730

**© Copyright Vatai László örökösei — Mikes International; i.e. Heirs of László Vatai
All Rights Reserved**

A KIADÓ ELŐSZAVA

Jelen kötettel elkezdjük kiadni Vatai László — a *Kolozsvári Filozófiai Iskolához* tartozó filozófus és teológus — életművét. Itt mondunk köszönetet az örökösöknek az író műveinek a Bibliotheca Mikes International keretében történő elektronikus kiadásához adott hozzájárulásukért.

Az '*ÁTSZÍNEZETT TÉRKÉP – Magyar változatok az újkorban*' eredetileg 1985-ben a Püski Kiadónál jelent meg, New York-ban. Ezen elektronikus kiadás hűen követi az eredetit.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a filozófiai sorozatban:

- **Al-Ghazálí Abú-Hámíid Mohammed:** A tévelygésből kivezető út
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa I. ~ Dialektika vagy alaphilosophia ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa II. ~ A szellem élete ~
- **Kibédi Varga Sándor:** A magyarságismeret alapfogalmai – The Hungarians – Les Hongrois – Das Wesen des Ungartums – La esencia del pueblo húngaro.
- **Kibédi Varga Sándor:** A szellem hatalma
- **Kibédi Varga Sándor:** Rendszeres filozófia
- **Mariska Zoltán:** A filozófia nevében
- **Málnási Bartók György:** A görög filozófia története ~ Az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával ~
- **Málnási Bartók György:** A középkori és újkori filozófia története
- **Málnási Bartók György:** A filozófia lényege ~ Bevezetés a filozófiába ~
- **Málnási Bartók György:** Böhm Károly
- **Málnási Bartók György:** Akadémia értekezések: ~ A „Rendszer” filozófiai vizsgálata – Az „Eszme” filozófiai vizsgálata – A „Szellem” filozófiai vizsgálata – A metafizika útja s céljai – A lét bölcséleti problémája – Ösztön, tudat, öntudat ~
- **Málnási Bartók György:** Faj. Nép. Nemzet.
- **Málnási Bartók György:** Die Philosophie Karl Böhms
- **Málnási Bartók György:** Kant
- **Segesváry Viktor:** Existence and Transcendence ~ An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology ~

Hága (Hollandia), 2005. április 22.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

With present volume we start to publish electronically the oeuvre of László Vatai — who as a philosopher and theologian belonged to the *Kolozsvár School of Philosophy*. We express our deepest gratitude to the heirs of László Vatai for their permission to Mikes International to publish electronically the books of the author.

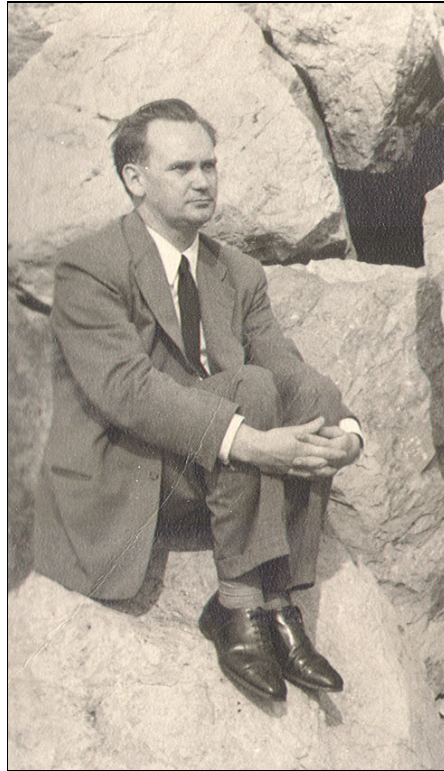
Present volume, entitled '*OVERPAINTED MAP – Hungarian Variations in Modern Times*' was originally published in 1985 by the Püski Publishing House in New York.

In the Bibliotheca Mikes International series we already published the following volumes in the field of philosophy:

- **Al-Ghazálí Abú-Hámíid Mohammed:** A tévelygésből kivezető út
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa I. ~ Dialektika vagy alapphilosophia ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa II. ~ A szellem élete ~
- **Kibédi Varga Sándor:** A magyarságismeret alapfogalmai – The Hungarians – Les Hongrois – Das Wesen des Ungartums – La esencia del pueblo húngaro.
- **Kibédi Varga Sándor:** A szellem hatalma
- **Kibédi Varga Sándor:** Rendszeres filozófia
- **Mariska Zoltán:** A filozófia nevében
- **Málnási Bartók György:** A görög filozófia története ~ Az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával ~
- **Málnási Bartók György:** A középkori és újkori filozófia története
- **Málnási Bartók György:** A filozófia lényege ~ Bevezetés a filozófiába ~
- **Málnási Bartók György:** Böhm Károly
- **Málnási Bartók György:** Akadémia értekezések: ~ A „Rendszer” filozófiai vizsgálata – Az „Eszme” filozófiai vizsgálata – A „Szellem” filozófiai vizsgálata – A metafizika útja s céljai – A lét bölcséleti problémája – Ösztön, tudat, öntudat ~
- **Málnási Bartók György:** Faj. Nép. Nemzet.
- **Málnási Bartók György:** Die Philosophie Karl Böhms
- **Málnási Bartók György:** Kant
- **Segesváry Viktor:** Existence and Transcendence ~ An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology ~

The Hague (Holland), April 22, 2005

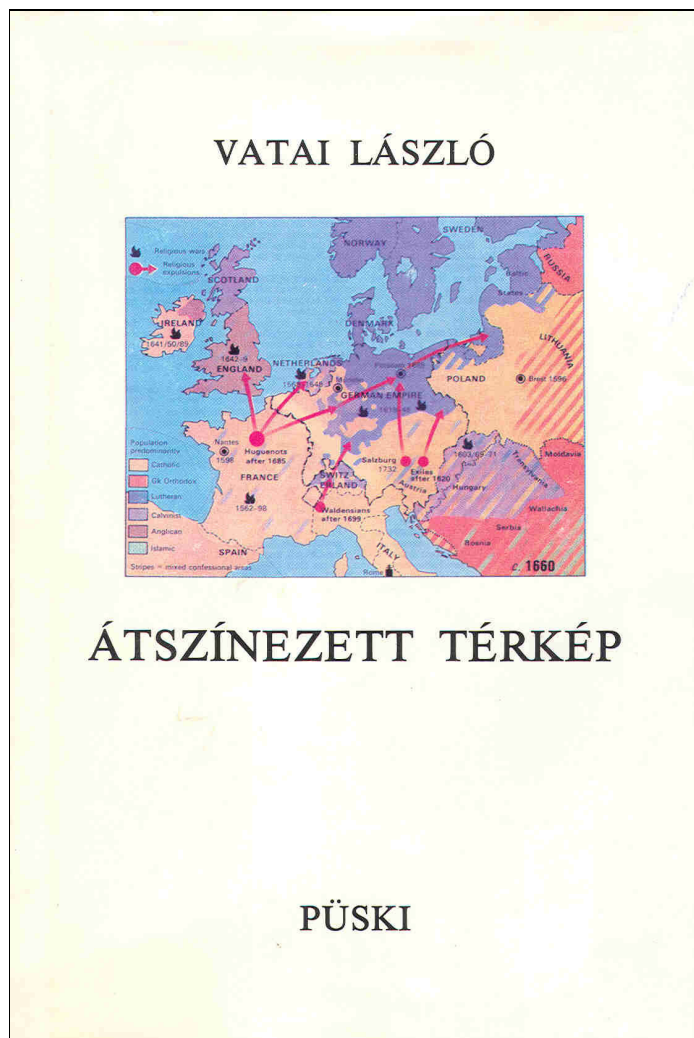
MIKES INTERNATIONAL

Vatai László

(1914-1993)

Vatai László (Poroszló, Heves vm., 1914. júl. 18. – Toronto, 1993. aug. 3.). református lelkész, filozófus, irodalomtörténész. A Sárospataki Református Theológián végez 1936-ban, majd a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen Bartók György tanítványaként filozófiai doktorátust szerez 1942-ben. 1936 és 1940 között a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség főtitkára. 1943-ban az irodalom filozófiája tárgykörben egyetemi magántanár lesz Debrecenben. 1942 és 1947 között budapesti egyetemi lelkész. 1944-ben, az ország német megszállása után részt vesz az ellenállási mozgalomban. 1945 és 1947 között kisgazdapárti programmal nemzetgyűlési képviselő, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztályvezetője. 1946 végén a kommunista hatóságok belekeverik az ún. összeesküvési perbe. 1947 végén elmenekül Magyarországról. Svájci és angliai tartózkodás után 1951-ben az Egyesült Államokban telepedik le. Hosszú ideig az Egyesült Államokban (Buffalo, Detroit), illetve Kanadában (Windsor, Toronto) református lelkész. 1951 és 1976 között a Szabad Európa Rádió külső munkatársa; a rádió protestáns egyházi műsoraiban igét hirdet. 1951 és 1956 között az Új Magyar Út főmunkatársa. Tanulmányai, esszéi, cikkei rangos nyugati magyar lapokban jelentek meg. Számos könyv szerzője.

Emigrációs életünkben társadalmi és politikai kérdések boncolása a divatos műfaj. Most nem szólnunk a versek áradatáról. Ezeknek a tanulmányoknak viszont az irodalom, a bölcselet és a történettudomány a témája; megpróbálnak bevilágítani az újkori magyarság és a mai ember életébe, s felvillantják az etoszát. Különböző témák során fűződnek szoros egységbe. Ajánlatos a megadott rendben olvasni a tanulmányokat, hogy tisztán álljon előttünk az egész.

A könyv címét a borítólapon adott térkép magyarázza. Ezeröttszáz közepétől száz esztendeig a magyar nép több mint 90 százaléka protestáns volt, elsősorban kálvinista, református. Ez a kulcsszáma az újkori magyar történelemnek: mi ment végbe népünkkel, s milyen zsákutcába került a történelme, míg ez a szám lecsökkent 25 százalékra? Jórészt erről szól a könyv, erre mutatnak rá a történelmi és irodalmi tanulmányok. A filozófiai témák viszont a jövő lehetőségét próbálják befogni. Nem polémia egyik része sem: visszafelé tényeket regisztrál, előre vetítve pedig tanulságok sorozata.

TARTALOM

<i>A Kiadó előszava</i>	<i>III</i>
<i>Publisher's preface</i>	<i>IV</i>
<i>Előszó.....</i>	<i>1</i>
<i>DOSZTOJEVSZKIJ — a titokzatos géniusz —</i>	<i>2</i>
<i>ARANY JÁNOS — a magyar írók fejedelme —.....</i>	<i>9</i>
<i>BETHLEN GÁBOR — Erdély fejedelme —.....</i>	<i>20</i>
<i>MÁRAI SÁNDOR NAPLÓI.....</i>	<i>29</i>
<i>NÉMETH LÁSZLÓ — Homályból Homályba —.....</i>	<i>44</i>
<i>A FÜGGETLEN KISGAZDAPÁRT TÁRSADALOMBÖLCSELETE</i>	<i>52</i>
<i>HARC AZ ÚJ VILÁGKÉPÉRT</i>	<i>66</i>
<i>Utószó.....</i>	<i>75</i>

ELŐSZÓ

Emigrációs életünkben társadalmi és politikai kérdések boncolása a divatos műfaj. Most nem szólnak a versek áradatáról. Ezeknek a tanulmányoknak viszont az irodalom, a bölcselet és a történettudomány a témája; megpróbálnak bevilágítani az újkori magyarság és a mai ember létébe, s felvillantják az etosát. Különböző témák során fűződnek szoros egységbe. Ajánlatos a megadott rendben olvasni a tanulmányokat, hogy tisztán álljon előttünk az egész.

Három írás alkalmi fogantatású, évfordulók kapcsán jött létre: Dosztojevszkij száz éve halt meg /1881/, Arany János hasonlóképp /1882/, Bethlen Gábor viszont négyszáz esztendeje született /1580/. Adhattam volna ezt a címet is: Az évfordulók könyve, de ez félrevezetné az olvasót. Nem emlékező jellegű a három tanulmány: történeti részét vetíti az egésznek.

A könyv címét a borítólapon adott térkép magyarázza. Ezeröttszáz közepétől száz esztendeig a magyar nép több mint 90 százaléka protestáns volt, elsősorban kálvinista, református. Ez a kulcsszáma az újkori magyar történelemnek: mi ment végbe népünkkel, s milyen zsákutcába került a történelme, míg ez a szám lecsökkent 25 százalékra? Jórészt erről szól a könyv, erre mutatnak rá a történelmi és irodalmi tanulmányok. A filozófiai témák viszont a jövő lehetőségét próbálják befogni. Nem polémia egyik része sem: visszafelé tényeket regisztrál, előre vetítve pedig tanulságok sorozata.

Emigrációban fogant írás: néha magyarázkodni kellett, mikor normális szellemi folyamatosságban magától értetődő lenne a mondanivaló; máskor, a tárggyal kapcsolatos kérdések kibontása nélkül, egyszerű ismertetésre szorított a determinált helyzet. Elsőrenden a diaszpórának íródott a könyv, bár határozott mondanivalója van hazafelé is.

Talán még ennyit: a felvázolt gondolatok nemcsak esztétikai értékűek, logikai igazságok se merítik ki a témájukat, hanem minden erejükkel /erőnkkel/ megvalósulni igyekeztek 1944-47-ben s 1956-ban ugyanúgy. Remélem: a jövő útjára is rávilágítanak.

DOSZTOJEVSZKIJ

— a titokzatos génusz —

Az utolsó száz év sokszor megkérdőjelezett hatalmas jelensége Dosztojevszkij. Pedig néhány évtized alatt sose produkált még ennyi óriást, ember fölé nőtt emberi alakot a történelem. Ez a mondat nem pozitív értékelés, a szörnyűségekre utalok vele: emberfölötti erők sodrába került, életellenessé vált az emberszabású történelem. Benne volt mindig ez a tendencia, s most kibontakozik robbanásszerűen. A tudomány és államvezetés kezében cél helyett eszközzé vált az ember, csak élő anyagként használja az abszolút hatalom. Minden ideológia a nagyságát zengi, ugyanakkor lemorzsolja a lényegét. Új ember jön létre, eltűnik benne a minőség, esetleg elpusztul mindenestől? Történelmünk most ezen a ponton ingadozik. Az idők hajnalának a titánjai jelentkeztek ismét modern formában.

Hogy kerül ezek közé Dosztojevszkij? Hisz nem volt természettudós, sem politikus vagy hadvezér, író volt a javából, a világirodalom óriás alakja. Ezen a szokatlan réven került a csoport közepébe: a legnagyobbak kezén a szó, az ige a végső erő és fegyver. Homérosz és Shakespeare transzcendens távlatokat nyitott, nem szólva a keresztyénség szent könyveiről, amikből az isteni Ige hangzik emberi nyelven. A görögök vallásos életérzését Homérosz fogalmazta meg és rendezte el a lelkekben, a nyugati ember végtelenbe törő lázadása viszont Shakespeare tökéletes, teremtő erejű mondataiban tudatosult először és legtisztábban. Harmadik társuk Dosztojevszkij. Hozzá hasonlóan senki se látta az élet mélységeit, szürke szavai tompa fényében ő mutatta meg legtisztábban az embert. Mindig róla beszélt és mindig Krisztus és a Nagy-Gonosz-Szellem vonzásában. Az irodalomszociológia szerint egy-egy társadalmi réteget csak pusztulása előtt lehet félreérthetetlen módon megjeleníteni, akkor találja meg tökéletes mesterét. Dosztojevszkij írásaiban teljesen meztelenül áll előttünk az Ember, röntgen szemeivel át is világítja az utolsó mozzanatokig; tökéletes, végső képet ad róla és a sorsáról. Vajon, nem jelenti ez az emberi lét utolsó stádiumát? És az alkotó — akaratlanul is — nem tartozik-e a legnagyobb történelemfordítók közé?

Ráadásul, nemcsak leírta, hanem formálni is akarta az embert és a történelmét. Nem a szokásos relációk közt, hanem a végső szellemi hatalmak sodrában: Krisztust jelenítette meg vagy a Sátánnak nyitott utat a mondataival. Az apokalipszis hírnöke volt, a végidőt készítette elő. De azért nyílt a kérdés: új kultúrkör kezdetét jelentik-e a regényei, vagy valóban az emberi történelem bomlik fel bennük és Dosztojevszkij nyomán? Tagadhatatlanul az egyik legkérdőjelezett hatalmas jelensége az utolsó száz esztendőnek.

Kultúránk keretén belül kevés íróról mondhatjuk el ugyanezt: az olvasók és értők többsége nem is szeret ilyet hallani. Az író maradjon meg az irodalom határai közt, végezze saját feladatát. Sokan funkciót se akarnak látni az írói ténykedésben, csak egyszeri jelenséget. Propagandaszerű, irányított tevékenység esetén igazuk is van, de tévednek, ha a mondanivaló a szavak erejével spontán feszegeti a kultúra, sőt az emberi lét kereteit. Mint Dosztojevszkij regényeiben.

Funkcióját elkerülhetetlenné tette a nyugati kultúra legújabbkori állapota: a kezdeti korszak teremtő lendülete rég lelohadt, a férfikor monumentális alkotásai is érdektelenné váltak, maradt a kijózanodás, sőt a székepszis borotvaéles értelmetlensége. Spengler szerint a gótika és barokk után megérkeztünk a civilizációba. Az utóbbi kettő átmeneti állapotának az írója Dosztojevszkij. Sokkal több is ennél: nemcsak tudattalanul töltött be egy funkciót, hanem tudatosan bomlasztotta is kultúrkörünket, valami egészen újnak nyitott utat. Irodalmi szempontból vagy a társadalom felől így néz ki a munkássága. De ez csak előjáték; túl a szokásosan értelmezett történelmi- és kultúrkörökön apokaliptikus jelenség volt ez a legnagyobb regényíró: ez a több-mint-író.

Regényeit és a titkát nem fejthetjük meg csak az írásaiból. Vissza kell nyúlni a személyiségéhez, hisz minden műve mögött ott áll teljes élete. Nemcsak áttételeztem, hanem primer módon is. Legtöbb költő és regényíró az élményeit, élete egy-egy darabját, a mű követelményei szerint dolgozza bele részletekben az alkotásba. El is tűnnek elég gyorsan az életrajzi mozzanatok, csak a művészi hitelük számít. Dosztojevszkijnél viszont teljes élete és műve szoros egységet mutat. Ilyen tökéletes szimbiózist a legszubjektívabb költőknél is alig találunk. Minden regényhőisében, az ellentétesekben is, csak ő él, a

legszentebbek és a legocsmányabbak is életének a darabjai. Nemcsak írói képességével alkotott a szokásos módon, hanem közvetlenül vetítette magát a regényeibe.

Óriási arányú valaki, több az embernél, a megszállottak egyike. Krisztus és a Sátán tartotta fogva, életében dúlt a szellemi harcuk. Ezért ismert minden emberit, tudta megjeleníteni az abszolút gonoszságot, s mozognak regényeiben a legkrisztusibb alakok. Ebben az állapotában tartozik a XX. század történelmét formáló óriások, szörnyetegek közé.

Alakjai egyedi jelenségekként mutatkoznak, pedig az örök ember új körülmények közt mozgó tipikus hősei. Típusokra törve, teljes egységként jelentkezik így, a mai történelmi helyzetben, az örök ember: Dosztojevszkij darabokban; még inkább: Krisztus és a Sátán médiumaként mint kifeszített hárfa. Fel lehet vetni a kérdést: élete alkotta-e elsőrenden a regényeit, vagy művei formálták a sorsát? Kozmikus erők harcában óriás volt mindenféleképp.

Közelebből kell látnunk mindennapi életét. Részes és kegyetlen apa fiaként 1821-ben született Moszkvában; tőle örökölte az epilepsiát. Mérnökkari tiszt akart lenni, de hamar otthagyta a nem neki való katonaságot. Belekeveredett a Petrasevszkij féle összeesküvésbe, halálra ítélték, a kivégzési aktus utolsó percében a verpadon kapott kegyelmet. Attól kezdve, epilepsiája révén, örökösen a halál és az örütség tartotta a markában. Felesége állandóan megcsalta. Emigrációban kellett töltenie élete egy részét. Végig adósságokkal küzdött, nyomorgott, pénzét viszont kártyán vagy a ruletten elvesztette; sokféleképp megalázott ember. Ilyen helyzetben írta óriási műveit. Élete vége nyugodtabban telt el, egy húsz éves fiatal lánnyal kötött második házassága talán boldog is volt. Íróként is befutott, a pravoszlávia bajnokát látták benne, az orosz szentet. 1881-ben halt meg s vele a leggyötrelmesebb élet.

Szlavofil beállítottsága ellenére társadalmi berendezkedések, osztályok, népek szempontjából nem tartozott sehová, gyökértelen. Mégis mindenkié, mert az ember alaptényében több a világnézetnél, nemzet, osztály, kultúra sem meríti ki a lényegét. Dosztojevszkij félig európai, félig ázsiai lélek, korunkban az örök ember tipikus és legveszedelmesebb megnyilvánulása. A legnagyobb újkori emberek egyike: sátáni intelligenciájával mindent tud és mégis hisz, élete mélyéig ismeri az embert, mégis szereti. Vele kapcsolatban a tulajdonképpeni kérdés: robbanásszerűen felbomló korunkban Krisztus eszköze volt-e, vagy a Sátáné? Vagy melyiké inkább?

Csak bátorságát hasonlíthatjuk a szenvedéséhez. Minden problémát fel mert vetni, és végig is gondolta valamennyit. Mérhetetlen bőségű gondolattermése révén besorozta a bölcsélet is. Az egzisztenciális filozófia egyik őse, és erősen hatott az újreformatori dialektika teológiára. Szélsőséges vonásokban tisztán mutatta meg az egzisztáló embert.

Dosztojevszkij műveiben él, regényei viszont megszámlálhatatlan olvasóban elevenedtek meg az elmúlt évtizedek alatt. Mérhetetlen nyugtalansága nemzedékek démonává lett, s mindent elbíró hite Krisztus útja százazrek számára. Abszolút szubjektív jelenség; s a végső dolgok mind szubjektív természetűek az ember életében.

Lehetetlen vállalkozás röviden felvázolni az életművét és a gondolatait. Csak az útjelzőket keressük meg, először az egyén bezárt világában, majd a közösségi életre nézve. Egyik nincs is a másik nélkül, egyén és közösség misztikus módon egymásban él, összeforva nyersanyag a kezében; az ember és különös közösségi élete elemzéséből született meg a senkihez és semmihez sem hasonlítható Dosztojevszkij-világ, az emberi lét legigazabb taglalása.

Analízisének első tárgya az autonóm ember, a mindentől és mindenkitől független élet. Ez a valóságos fantom képességei erejével le akarja győzni a kézzelfogható világot, és örömmel fordít hátat a transzcendens létnek. Remélt győzelméig is szenvedélyesen szereti a világot. Nincs semmilyen előítélete, etikai, esztétikai megfontolások nem korlátozzák és gyengítik a lépéseit. Egyetlen „erkölcs” mozgatja: mindent szabad. Mivel elfordult az Istentől, nincs többé gátlása, csak mozgó ereje van, az egoizmus. Ennek az erkölcsnek a nevében gyilkolt Raszkolnyikov és Karamazov Iván-Szmergyakov is.

Csak egyetlen veszély fenyeget az autonóm ember világában, az Isten. Ezért kell hirdetni a halálát és a vele kapcsolatos túlvilági semmit: az ember vágyainak és félelmének a szülőtte volt, csupán töredéke a teremtmény. Dosztojevszkij azonban nem rögződött ebbe az életállapotba, szerinte Isten a végső realitás, kikapcsolhatatlan az ember életéből, és áthatja a létét. Autonóm emberei mind megtapasztalják ezt az igazságot. Mindennapjaik, akaratuk ellenére, az Isten körül forognak, harcban állnak vele és szenvednek miatta. Nincs tőle szabadulás. Autonóm létük mindinkább fantomnak mutatkozik. Ide jutott Sztavrogin, Karamazov Iván, Szvidrigajlov és a többi nagy ateista: sorsukká vált az Isten.

Autonóm élet csak abszolút szabadságban adódhat, az ember legreálisabb és legmeghökkenőbb tapasztalata viszont a létét körülvevő korlát. Fizikai módon és az emberi kapcsolatok révén mutatkozik először, beleütközünk a kézzelfogható világban, teljes zártságát mégis az Isten vonja körénk. Ő maga a legnagyobb korlát, az élet-halál áthághatatlan tilalomfaja. És nemcsak azé. Nem a mienk tehát a teremtmény

hatalom. A korlát fogalma sok tekintetben egybeesik a bűnével: amíg van bűn és lelkiismeret, addig valóságos a sokfajta áttörhetetlen akadály. Autonóm élet helyett létünk lezárt, a bűn realitása, a lelkiismeret és a halál közelsége jellemző rá. S a legfélelmetesebb: tudunk a szabadságról, s tudjuk, hogy körülvesz a korlát. Nem menekülhetünk az állati boldogságba.

Az ember azonban teremtő életre vágyik. Kevésnek érzi lezárt létét, örökké lázad ellene. Történelme kezdetétől egyetemes ez a magatartás, bár mindig tudta, hogy az autonóm élet el nem érhető álom. Csak a titánizmus merészsége mutatkozik ebben a harcban, s nyilvánvalóvá lesz meddő mivolta. Nem lehet a korlátokon túlról teremtő életet hódítani, mégis örökösen próbálkoznak vele. A lázadás első mozzanata a bátorság. Raszkolnyikov nem pénzért gyilkolt, egyszerűen merni akart, szerette volna tudni, „tetű”-e ő is, mint a legtöbb ember. Korlátot hágott át: kipróbálta az erejét. Teljes vehemenciával folyik az Isten ellen a lázadás ma is, nemcsak tagadják a létét, hanem a helyére akarnak lépni mindenáron. Legfőbb lázadó a Sátán; állandóan bujtogatja az embert. A Nagy-Gonosz-Szellem Dosztojevszkij regényeinek gyakori szereplője és egyik legvalóságosabb alakja. Életünk lehetősége: a transzcendens háttér, az Isten; dinamikus ereje: az immár teljes immanencia, a Sátán. Kettőjük ellentétében harcra kényszerül az ember. A küzdelem erkölcsi és metafizikai szakaszaiban tisztázódnak létünk alapjai.

Minden lázadás szükségszerű vége, esetenként és egyetemesen, a tragédia. Nem a társas élet béka-egér harcai nyomán fakad, nem is a tudattalan világgal folytatott reménytelen küzdelem szüli, hanem a transzcendencia korlátainak a legyőzhetetlensége. Nem valami túlvilági eszméről van szó, Dosztojevszkij mindig az Istennel történt összeütközést rajzolja; csak Ő az egyetlen túllevő valóság. Az ember képtelen harmóniába hozni a természeti világot és az Istent, de két szférára se szakíthatja szét. Ebben a roppant feszültségben rejlik a tragikum lényege, megtevézve az örök lázadással. Antropológiájában Pál apostol látta így az ember helyzetét és sorsát. A mai gondolkodók közül Teilhard De Chardin természettudományos és filozófiai monizmusa a tökéletes ellentétük. Új gnóvizist hirdet, és az emberisten törekvéseinek az útján fel akarja oldani a tragédiát. Dosztojevszkij mindig a tragikus, tehát reális világban mozgott; regényeinek ez a legbelsőbb magja.

A korláthoz azonban, a lázadáson túl, hittel is viszonyulhat valaki, ha az Istenhez igazodik, s élete legnagyobb valóságának fogadja el a lezárt létet. Ez a pozitív magatartás látszólag rossz eredményre vezet: a lázadó mögött földi viszonylatban lemarad a hívő ember, hisz a ténylegesen megtapasztalt korlát irreális hatalma alá helyezte magát, kirúgta lába alól az evilági talajt. Dosztojevszkij, Karamazov Iván száján át mindenkinél jobban tudta, mit lehet mondani az Isten ellen, de a krisztusi mélységeket is megjárta Aljosa és Miskin herceg alakjában. A kételkedés mártírja és a hit bajnoka volt. Regényhősei közt Miskin, a krisztusi ember, a legszebb jelenség. Nem lépett ki a kézzelfogható világból, csak — Krisztushoz hasonlóan — semmibe vette az értékeit. Természeti énjé ki se fejlődött igazán, nem gátolta hívő élete alakulását. Radikális és félelmetes az eredmény; teljes a törés az életében, a természeti én sose zavarja a krisztusi embert. De ez az abszolút szent csak mint félkegyelmű létezhet, mint hülye. Az össze nem tört emberek életében viszont még a hit sugárzásában sem szűnik meg egészen a tragédia.

Dosztojevszkij alapvető kérdése, van-e megoldása a tragikumnak? A világirodalom legnagyobb és legsúlyosabb regényeivel válaszol: evilági vonatkozásban nincs, de időlegesen fel lehet oldani. Egyfelől, ha elködösítjük a korlátokat, ha valamilyen eszme, sokfajta szenvedély, a szépség mágiája vagy misztikuma ideig-óráig eltünteti a szemünk elől. Úgy él az ember, mintha nem lennének korlátok, egy idő múltán azonban szükségképp áthágja őket, s összetöri rajtuk az életét. Másfelől, a hit eszkatológikus mozzanata a lehetetlen lehetőség. Ebben a reménységben ugyan nem oldódik meg közvetlenül a tragikum, de fellazul az effajta életérzés kényszere és felsejlik a végső kibontakozás, az Istenben elrendezett élet.

Az ember a létezők tudatlanságától a transzcendencia elrejtett valósága felé halad, a vélt szabadságból a korlát tudatos megtapasztalásáig, a tényleges szabadságba. Először a szenvedélyben nyilvánul meg a tudattalan ösztön; formája pedig az erosz. Mindig vihart zúdit az emberre, félelmetes és pusztító a forgataga, nemcsak elrejt, hanem lázadásra is készítet. Betegség, örület és a szenvedély Dosztojevszkij regényeinek és az életének is a legnagyobb mozgatója. Nincs alóla kivétel, az erosz szenvedélye egyformán motiválja a szent Miskint, a fiatal Demetert és Aljósát, az öregedő Szvidrigajlovot és Fjodorovics Ivánt. Mindnyájan ismerőkké lesznek benne, vagy az alkalmazkodásban, mint Miskin, vagy a lázadásban, mint a többiek, vagy a halálban mint Szvidrigajlov. Eszköze a nő szépsége. Násztájáról mondja Dosztojevszkij: „Az ilyen szépség erő! Az ilyen szépséggel fel lehet forgatni a világot.” Elrejt a tudattalanban, vagy lázít a korlátok ellen, nem oldja meg a tragikumot, sőt a legnagyobb intenzitással aláfűt.

Ellenkező pólusa az értelem, az ember egyedülálló képessége. Mindent megért, magába olvaszt, de nem képes átfogni a transzcendenciát. Enélkül pedig a léttel szemben rettenetes az insége, s félkarú óriássá tesz. Az ember védekezik, fegyverként használja az értelmet, beburkolózik fogalmi hálójába, és a rajta kívüli levő létet nem fogadja el valóságnak. Végül eszmét alkot, s annak a keretébe igyekszik betörni mindent. A végesség határain belül narkotizál vele, a végtelenbe törve pedig saját immanenciájában oldja fel az életet, míg a halál elleni lázadásában teljesen kibontakozik a tragédia. Raszkolnyikov és Karamazov Iván az

eszme megszállottja volt. Ők a legtragikusabb alakok, illetve, Raszkolnyikov Istenhez tér és megmenekül. Dosztojevszkij mesteri kézzel rajzolja az eszme diktatúrájából az utat a megtérésig. Mindig kisebb lesz eszméjével szemben az ember, végül csak a hátatfordítás, a megtérés mentheti meg tőle. Raszkolnyikov az utolsó ponton ragadta meg az életet, Karamazov Iván azonban elmerült a tragédia mélységeiben. Az értelem egyedül nem vezet ki senkit az emberi lét zavaros világából.

Ilyen sokfajta feszültség szenvedést hoz létre. Ez a legmélyebb értelmű szó Dosztojevszkijnél, összezsúfolódik benne korlát, elbukás, eszme, szenvedély, tragédia. Mintha ez volna az egyetlen értelem, mintha nem volna mögötte mélyebb cél, pedig ez is csak eszköz a transzcendenciában kibontakozó teljes élethez. Egyetemes a szenvedés, mindenkre irányul és minden helyzetben jelen van, egyformán átéli a bűnösök és szentek. Az autonóm ember fantomszerű élete és álma szétfoszlik a valóság szenvedéseiben. A kartézianizmussal szemben az ember igazi meghatározása így hangzik: szenvedek, tehát vagyok. Dosztojevszkij életműve a szenvedés vallása. Ez a helyzet azonban túlmutat önmagán, először a megtérésben, később felillantja a feltámadás reménységét. Hogy ezek nem emberi szituációk! Valóban, a szintézis túlesik az emberen: a korlát nemcsak tilt, hanem át is ölel.

Végzetes képességgel, a transzcendálás lehetősége nélkül, tudunk a túlvilágról: a halál, az abszolút korlát, az emberileg meg nem valósítható öslehetőség határozza meg az életünket, és senki se tud átlépni rajta. Csak az eszkatológikus beteljesülés — életünk a halálban és a halál után — az egyetlen megoldás: hittel átlépünk az Isten tenyerébe. Ilyen túllépésben kapjuk a szintézist. Ez már nem ennek a szférának a lehetősége, mindenestől a hit világába tartozik. Szemben a szenvedéllyel vagy az eszmével a hit túlulal önmagán, az Istent fogadja el valóságnak, s ezzel biztosítja az emberi élet szintézisét. Dosztojevszkij minden írása erre a megoldásra mutat, a halál előtt állva és a halál utáni reménységben egyaránt.

Együtt adják a hitben az értelmes emberi életet. Kézzelfogható lehetőségeit eldobja érte az ember, nem építi tovább autonóm létét, hanem kilép az értelem szerint kétes semmibe. Emberileg bizonytalan tényezők és mozzanatok hatalma alá helyezi magát. Hátat fordít tragikus világának, s átlép a túlról jött, emberi létével igazolhatatlan Kijelentés bizonyosságába. Azzal a reménységgel adja fel emberi pozícióját, hogy korlátokon túli világába felveszi az Istent. Mert a kijelentés maga a korlát és annak a megnyílása. Legteljesebb reménységünkben sem birtokoljuk a transzcendenciát, csak beleolvadhatunk egyetlen szintézisébe. Mindenki autonóm emberként kezd, legtöbbször össze is törnek ebben az állapotban, a kisebbség viszont a megtérésen át eljut a végső megoldás világába. Dosztojevszkij írásaiban nincs semleges helyzet és semleges szereplő. Mindenki filozófusként indul, de megérkezhet az Istenhez. Regényei az autonóm ember halálával végződnek: hősei vagy értelmetlenül összetörnek a lázadásban, vagy a megtérés szintézisében értelmet nyer az életük. Mindkét esetben meghalt az autonóm ember. Sztavrogint elnyelte az öngyilkosság értelmetlen mélysége, Raszkolnyikov azonban megtért: a borotvaéles logika emberének széttört a zárt énje, az eszme fanatikusa kilendült élete középpontjából. Lázadásában nem tudta megkaparintani a teremtmény életet, most az Isten lett úrrá fölötté, s ő — Dosztojevszkijjal együtt — rábízta magát a korlátok Istenére.

Regényei előtt a világirodalomban sose analizálták ilyen mélyen az embert, pedig létének még csak az egyik feléről volt szó. Közösségi viszonyulási teszik teljessé a képet. Egyén és közösség nem egymás mellett, hanem egymásban él, mégis külön kell szólni mindegyikről. Az ember közösségi élete a kultúrában zajlik le, vallásos, társadalmi, tudományos, művészi, állami ténykedése területén. Ez az ember egyedül lehetséges atmoszférája. Létünk alapja a tárgyi világ, emberi miliőnk, a kultúra viszont a túlvilág Isten feltétele alatt, szimbólumai szerint a korláton belül megformált természet. Ember, világ, Isten kapcsolata teremti: viszonyulások eredménye. Ha meggyengül vagy köddé lesz bármelyik eleme is, felbomlik a kultúra, s vele bukik az emberi lét. Egyetlen lehetőségünk és feladatunk: a korláton belül, a túlvilág feltétele alatt formálni a természetet. Kultúra csak az ember és az Isten pozitív viszonyában alakulhat ki a tárgyi világban. A hármas rend nélkül felborul a történelmi miliő, és lehetetlenné válik az élet. Azonos kultúrában élő embereknek viszont egyféle a sorsa.

Örökké kísért a szimbólumrendszer érvénytelenítése; csak a természettel kapcsolatban akarjuk kiépíteni az életünket. A nagy álmom: „reálissá” kell tenni a kultúrát, fel kell húzni a Bábel tornyot. Csak az anyag a valóság, s az ember és a természet erőivel be kell törni a transzcendencia túlvilágába. Legyen istenné az ember. Ez a közösségi lázadás csődöt és bukást hoz magával, innen az egymásután elpusztult kultúrák sorozata. Dosztojevszkij Európát, a fausztit életet világította át és formálta rendkívül erősen az elmúlt száz év alatt. Alapjában gyanakodott egész kultúrájára, nemcsak kétes elemeit helytelenítette, hanem a teljes szövetét. Tárgyasult múltjában is bábeli tornyot sejtett, mérhetetlen szépségeket, de halott világot.

Kultúránk, szimbolikus erői gyengülésével, gyors tempóban civilizációvá változott, Bábel-toronyra, már csak a korlátok elleni lázadás az egyetlen értelme. Dosztojevszkij viszont ez ellen lázadt. Nem egyértelműen: rombolta a pusztító erőket, de bomlasztotta magát a kultúrát is, egyik lábával már a civilizáció világában élt, az Isten mellett voltak a Sátánnal is kapcsolatai. A Nyugat egésze helyett szűkebb területre, az

orosz népi világba vette be magát, hátha a csoda ott még győzhet a natúrán, bár sejtette, hogy a kettő összeütközése ott válik először elkerülhetetlenné. Szükségszerűen anarchiába torkollik a kultúra.

A természeti és szimbolikus tényezők egyensúlya bomlásakor mindenütt fellángol a forradalom: az emberi közösségi viszonyulások közegét, a kultúrát függesztik fel benne. Alaplehetőségét, a nihilizmust sokféleképp mutatta be Dosztojevszkij. A nihilista tagadja az Isten túlvilágát, tehát a kultúrát is: kiszórta belőle az értelmes élet lehetőségét, a szimbólumokat. Nyomában megszűnik a közösségi élet, kultúrán kívüli állapotba kerül az ember, szükségképp robban ki a forradalom. Raszkolnyikov még csak lázadt a korlát ellen, a megtérésben meg is békélt vele, az anarchisták viszont az Isten helyére próbálnak lépni, a lét feletti uralom a céljuk. Legtisztábban Verhovenszkij alakját rajzolta meg közülük. Egy másik, Kirilov, az anyag és a szellem megváltozását akarja. „Akkor a históriát két részre fogják osztani: a gorillától az Isten megsemmisítéséig, s az Isten megsemmisítésétől... a föld és az ember fizikai megváltozásáig.” Megjelenik a radikális új valóság, a Semmi. Kirilov a kultúra helyett új létformák felé próbált tájékozódni és meggyilkolta magát. Felfüggesztik a kultúrát, a tébollyal kísérleteznek, Sztavrogin az anarchiát magáért az anarchiáért akarta, míg össze nem roskad a társadalom. Megszállott volt, az örületet az örületért szerette, kényszer alatt csinált mindent. Dosztojevszkij világában újra felmerül a Sátán.

A nihilizmus közösségi formája, az anarchia, megbontja a kultúra kettős vagy hármas rendjét és szükségképp hozza a forradalmat. Minden társadalmi revolúciónak megvannak az előkészítői és gócai. „A tűz az elmékben van, nem a házak tetején”, mondja Dosztojevszkij, s valóban minden forradalom belül kezdődik, a kultúrateremtő folyamatok megváltozásával, s kifelé hat az érvényes emberi viszonyulásokra. Közben lerombolja a kultúrát. Gondolkozásában megdőböntő a „sigalyevi tan”, az abszolút kultúrarombolás, a teljes nivellálódás az aránytalanul kisebb rész uralma érdekében. „Csak az szükséges, ami szükséges: ez a föld kerektségének legújabb jelszava.” Ebben, a természetbe visszahullt állati állapotban mégse tarthatják mindig a tömeget, azért a kultúra-, a normális emberi viszonyulás helyett úgy harminc évi időközben változatosságról, cirkuszról, háborúról is gondoskodik Sigalyev, amikor egymást falják az emberek. Ennek a kultúra nélküli állapotnak rabtartója is lesz, a kiváltságos osztály. Abszolút hatalommal uralkodik, s minden felelősséget csak saját magával intéz el.

Forradalmár volt-e Dosztojevszkij? Aktív módon nem, sőt gyűlölte a forradalom háttérét, az anarchiát. De tisztán átvilágította nyugati kultúránk elnyűtt szövetét, a természetbe visszahulló civilizációt, s ezzel egyenes utat nyitott a forradalomnak. Bár egy sort sem írt le érte. Lelke mélyén a keresztyén hit, a krisztusi csoda jelentkezését várta, a kultúrateremtő erőt.

Sok ember szeretné a kommunizmus előfutárának is látni. Irracionalizmusa azonban nem erre a rendező elvre várt. Porlasztotta ugyan a hamissá vált régi életformát, de nem a kommunizmus érdekében. Nem annak a dogmatikáját akarta ellenerőlt, hanem Krisztust. Kérdés, hogy célja és az írásaival elért eredmény egyezett-e? Nem Krisztus ellenes erők használták-e ki mégis tudatosan a ténykedését? Érdekes választ kapunk Milovan Gyilasz, a volt jugoszláv kommunista ideológus Beszélgetések Sztálinnal című könyvéből: „Második kérdésem Dosztojevszkijt érintette. Ifjúságom óta sok tekintetben őt tartottam a modern idők legnagyobb írójának, és sose tudtam egyetérteni a marxisták ellene intézett támadásaival. Sztálin erre is egyszerűen válaszol: — nagy író és nagy reakciós. Nem adjuk ki, mert rossz hatással van az ifjúságra. De nagy író!” Ennél tisztább választ nem adhatott volna Sztálin. Dosztojevszkij mégis előkészítette a forradalmat. Illetve, sokkal többet tett annál: lehet, hogy kultúránk, történelmünk végidejét éljük, s ő nem a forradalom, hanem az eszkatológia tünete és szerszáma. Egyik modern Keresztelő Jánosa Krisztus második eljövételének.

Fel kell még vetnünk híres, sokszor idézett, korunk legfontosabb látomását az ember és a hatalom viszonyáról. A Nagy Inkvizítor poémáját érintem. Ez a betét az egyház árulásáról beszél, s elemez mindenfajta abszolút diktatúrát: az ember a túlvilági Isten helyett a naturával kapcsolatos földi hatalmat imádja, véres játékszerré válik a kezében. Háta fordít a túlvilági, magasságos Istennek, elárulja az ember lehetséges szabadságát; ezzel elvesz az üdvössége, s összekavarodik a kultúra és a közösségi élet.

A poéma témája: hogy reagált Krisztus a Sátán három kísértésére, s hogy viselkedett az egyház ugyanabban a helyzetben. Krisztus magatartása földi szempontból igazolhatatlan, mégis az élet egyetlen értelmes formáját teremtette meg; az egyház magatartása bölcsnek látszik, igazolja is az emberi természet, mégsem az élet győzelmét hozta, anarchia és csőd járt vele. Krisztus visszautasította a három kísértést: változtasd a köveket kenyerekké; vesd le magad a templom tetejéről, hisz semmi bajod sem történhet; s leborulva imádj engem, /a Sátánt, a kísértőt/. Többre becsülte Istenbe vetett hitét és a szabadságot az anyagi csodáknál. Nem tette kézzelfoghatóvá a Túlvilágot, a hatalom követelménye szerint nem oldotta szét az ember immanens világában: nem pusztította el az emberi lét alapjait. Megvédte az egyedüli csodát, a túlvilági Istenbe vetett hitet s vele az élet igaz lehetőségét: az egyén megváltható, földi és örök életében szétválaszthatatlan a léte és a méltósága. — De, hogy viselkedett évszázadokon át az egyház, a kultúrában a transzcendencia letéteményese, ugyanezekkel a kísértésekkel szemben?

Az első: változtasd a köveket kenyerekké! Krisztus üres kézzel ment a világba, csak a lélek, a lelkiismeret szabadságát ígérte, pedig az ember és a társadalom semmit sem tart annál nehezebbnek. Szinte elviselhetetlen neki a szabadság. Ha a köveket kenyérré változtatta volna, az emberiség fenntartás nélkül követné ma is, hisz a világ örökké anyagi biztonságot keres. /Ezért válik kísérleti nyúlá a hatalom kezében./ De Krisztus nem akart szabadságától megfosztani senkit. Pedig a kenyér jegyében támadt fel az emberiség a túlvilági Isten ellen, s hirdette, hogy bűn nincs, csak éhes szájak vannak. Az ember a kenyérért eladja léte végső kritériumát, a hitet és a szabadságot. Engedi, hogy a Nagy Inkvizítor — a mindenkor diktátorok — lerombolja a lelkiismeretét. Ennek az anarchikus ténykedésnek egyik vezetője a földi hatalmat igénylő egyház: a kenyér materiális csodája jegyében kezeli a tömegeket. Sokan követik, százmilliókat pedig betört az igájába, kevesen maradnak Krisztus mellett.

Az első kísértés problémája tehát: kinek és minek hódoljon az ember. Szabadság vagy pillanatnyi jóllakottság legyen-e a sorsa. Az Inkvizítor a kézzelfoghatóan eredményes princípiumot, a földi kenyér csodáját választotta, „olyasmit, ami nincs alávetve imádsága kételyének”. Ezzel elvette az ember lelkiismereti szabadságát. Bámulják és Istennek nézik, hisz csak ő nem kötött, s másokra rákényszerítette a teljes diktatúrát.

Elutasította Krisztus a második kísértést, az Isten materiális kipróbálását is. „Ekkor vitte őt az ördög a szent városba, és odahelyezé a templom tetejére. És monda neki: ha Isten fia vagy, vedd alá magadat mert meg van írva: Az ő angyalainak parancsol felőled, hogy meg ne üsd lábadat a kőbe.” /Máté 4:5-6./ Egyetlen mozdulat esetén is elveszti a hitét, s a transzcendens világ csodája helyett az anyag bűvöletébe süllyed. Krisztus visszautasította a kísértést. De megmaradnak-e kézzelfogható csoda nélkül Isten mellett az emberek? Általában nem. Majd mindenki a természet csodájában akarja biztosítani szellemi egzisztenciáját.

A Nagy Inkvizítor, világi hatalma érdekében, könnyíteni akart az emberiség sorsán, kijavította Krisztust. Tanítása szerint nem fontos hitben szabadon viszonyulni a túlvilági Istenhez, nem lényeges a lelkiismeret szabadsága, sem az emberek szívének spontán szeretete, csak a materiális csoda számít, a titokzatos szentség és tekintély. Ennek az egyetlen letéteményese pedig a hierarchikus egyház. Az Inkvizítor hatalmi szervezetté formálja át a keresztyénséget. Ezt csak Krisztus elutasításával teheti, mert Jézus tanítása- és léte lényege a transzcendens Istenből fakadt szabadság. Erre ösztönöz szüntelen. Az emberiség viszont Krisztus helyett az Inkvizítort követte, rábízta a lelkiismeretét; materiális csodákban hitt.

Harmadszor pedig így kísértett a Sátán: leborulva imádj engem! Tied lesz minden földi hatalom, te leszel a végső diktátor, csak vágd el kapcsolatodat az Isten túlvilági szabadságától. Krisztus nem tette, mert a végső kérdésekben nem hatalmi szóra, hanem szabadon kell döntenie mindenkinek. A megfoghatatlan szabadság és a hatalmilag meg nem okolható döntés a hit lényege. Szabadon kell viszonyulni a transzcendencia korlátaihoz. Ha valaki a vér, az erő vagy az anyagi csoda jegyében hatalomra törekszik, szükségképp az anarchiát készíti elő. Az egész földet átfogó hatalmi próbálkozás még inkább. Ezért utasította vissza Krisztus ezt a kísértést is.

A Nagy Inkvizítor viszont a történelem folyamán elfogadta Rómát, és Cézár kardjával ténykedett. Megkísérelte, hogy az ókori Rómához hasonlóan a föld urává legyen. Így beszél: „Mert ki uralkodik az embereken, ha nem az, aki uralkodik a lelkiismeretükön és akinek a kezében van a kenyér? Mi elfogadtuk Cézár kardját, és elfogadván természetes, hogy elhagytunk Téged és követtük őt.” /A Sántát./ A szabad szellemet emberi tekintéllyé változtatták, a szabadságot pedig világi hatalommá.

Ebben a három kísértésben, és ahogy válaszol rájuk valaki, benne van az ember egyéni és közösségi létének a lényege: kinek hódoljon, kire bízza a lelkiismeretét, s hogy viselkedjen a hatalommal szemben. Ez a hármas érintkező pontunk a transzcendencia túlvilágával. Ezt árulta el a Nagy Inkvizítor: az egyének lelkiismereti döntése helyett hatalmi szóval magára vállalta a jó és a rossz szétválasztását, tehát csak ő szabad, az emberek irányított lények; csak az ő kezében lehet igazi hatalom. Materiális csodákkal természeti közösséget teremt: átértékelte Krisztus cselekedeteit, s az álboldogság narkózisával elégíti ki az embereket. Kezében el is porlad az élet szimbolikája, megőrli a kultúrát, szabadon ereszti a természet anarchikus erőit, hatalma szorításában mássá lesz az ember, elsikkad a lényege. A Nagy Inkvizítor mondja Jézusnak: „Te mindent átadtál a pápának, következképp most minden a pápán áll. Te pedig most már akár ide se jöjj, és ne zavarj minket, legalább egy ideig.”

A keresztyénség, római szervezetében, más módon néha protestáns és ortodox formájában is, csak vallássá merevedett, hatalmi tényezővé. Ennek a nyomán szükségképp értelmét veszti a nyugati kultúra. Helyét elfoglalja a szocializmus, a pusztá hatalom és technikai civilizáció együttese. Ez valóban új vallás, különösen kommunista formájában, de hiányzik belőle a hit, az isteni szimbólumok sugárzása. Erőteljesen a természet felé mozdul benne az ember, hogy saját képére formálja, míg össze nem töri magát az új Babel tornyon.

Századunkban kikerülhetetlen kérdés: élhet-e az ember lelkiismerete szabadságában, vagy csak a diktatúra valamilyen formája őrizheti meg a végső pusztulástól? A hitét veszített emberiség tudatos vagy

tudattalan válasza: csak a diktatúra segíthet, a társadalmat és az embert is a lelke gyökerénél mélyen megragadó abszolút hatalom. Ez a magatartás már kétségbeesésből fakad, fel akarja váltani a Krisztus-hit tartalmát, a szánalmat, az együttérzést, a szeretet erkölcsét. Nem Krisztus révén próbálja megmenteni az emberiséget, hanem a létét átfogó diktatúrával. De a szimbolizmus halála és a természeti ember magamegdicsőítése már anarchia és csőd.

A Nagy Inkvizítor poémája a római egyház néhány századával kapcsolatban hangzott el, de politikai és egyéni vonatkozásban is túlulal rajta.

Ma — az újkor kezdetétől — az államracionalista a Nagy Inkvizítor. Ez a cifra szó a totális államhatalmat jelenti, nemcsak politikai formájában, a megszokott diktatúra révén, hanem mai ténykedése szerint is: az állam az embert és a tömeget teljes és föltétlen hatalma érdekében szabadon manipulálja. Abszolút úr a sorsa, élete és halála fölött. A mindenkori államracionalista a Nagy Inkvizítor: politikusok, forradalmárok, katonák, gátlás nélküli gigászok vagy örültek: a hatalmi ösztön megszállottal. Nem műkedvelő kis diktátorok. Az embert és a tömeget a lelke gyökerénél ragadják meg, manipulálják és totálisan uralkodnak rajta. Legjellegzetesebb a marxista diktátorok sora. Kezükben mássá lesz a történelmi valóság, ezért képesek abszolút hatalomra; emberi viszonylatban tulajdonképp isteni uralmat gyakorolnak. A tiszta emberi valóság: a természetben élő ember hittel, szabadon viszonyul a transzcendens Istenhez, aki Krisztusban közel jött hozzánk. Ennek a következménye egyfajta kultúra: harmóniában az Istennel, rajta keresztül éljük a természetet; lényeges tartalma az önfeláldozás, a részvét, a hit entuziazmusa.

Nagy Inkvizítorok mindig voltak; modern formájukban a mindent átfogó újkori állam, a modern tudomány és a totális gazdasági rendszer nyomán kapták kézbe az embert. Elvették a szabadságát, néha adnak, néha nem adnak helyette kenyeret; elvették a lelkiismeretét csak egyetlen bűn van, a hatalommal való szembeszállás, minden más szabad, emberek ezreinek a meggyilkolása is csak a pillanatnyi helyzet racionális függvénye. Felállították a nagy alternatívát: kenyér, vagy szabadság; a kettő együtt nem megy, s diktatúrájuk nélkül nem lehet elosztani az anyagi javakat. Az emberiség Krisztussal szemben a Nagy Inkvizítorok mellé állt, majd végzetesen a hatalmuk alá került, s többé nem tud szabadulni tőlük. Ezek a félelmetes figurák uralkodnak a legtöbb társadalmon. Századunk forradalmi nem hoztak szabadságot, csak erősebben a diktátorok kezébe jutott nyomukban a világ.

A szabadság, a hit és a cselekvő szeretet valósága Krisztusban öltött testet, a Sátán kísértése nyomán létrejött világ a Nagy Inkvizítorban. Játékszerré vált kezében az ember, nemcsak cselekedeteit ellenőrzi és határozza meg, úrrá lesz az érzéseiről és gondolatairól fölött is. Nincs többé erény vagy bűn, csak a hatalmi akarat érvényes és igaz.

Ismét feltesszük a kérdést: forradalmár volt-e Dosztojevszkij? Irtóztott a Nagy Inkvizítoroktól! Politikai módon szólva: az államracionalistákkal szemben Aljosa és Miskin a pozitív hőse. Bennük mutatta meg az igaz emberi valóság egy darabját, valamit Krisztusból, aki a második Ádám. Szerinte, nem amorális az emberi lét, s legfontosabb részünk a szabad lelkiismeret.

Pár jelzőtáblát mutattunk csak be műveiből. Gondolati szövevénye szinte beláthatatlan, hatását senki se mérhette le igazán. Kierkegaarddal és Nietzschevel együtt még mindig Dosztojevszkij formálja a huszadik századot. A szinkretizmus tömkelegében ők jelentik a történelmi helyzetből fakadt eredeti gondolatokat. Divatos írók és írói divatok jöttek és mentek, ők hárman ma is táplálják századunk gondolkozását. Nem az írástudók értelmezése szerint, hanem mélyen erjednek a korszak életében. Nem is egyforma előjellel: Kierkegaard és Dosztojevszkij Krisztus mellett, Nietzsche Anti-Krisztusként végzetesen ellene. Ő a Sátán prófétája. Marx és Freud tömeghatása szembeötlőbb, de a lelkek mélyén mind a kettő fakulni kezd, míg Dosztojevszkij elevenebb mint valaha: sokszor már a nyomtatott betűktől is elszabadult aktív szellem. Saját bőrünk tapasztalata szerint minden látása igaz volt, minden félelme valósággá lett vagy lesz, Istenbe vetett hite pedig az egyetlen reménység. Diktatúrák, vagy a civilizáció kényelme ki akarták lúgozni a lelkekből, irodalmárok próbálták egyszintre hozni tényleg nagy írókkal, ő azonban függetlenül áll fölöttük és bennük, s erővel sugározza gondolatai tömegét.

ARANY JÁNOS

— a magyar írók fejedelme —

A szavak helyes használata

A költészet népe vagyunk. Ezt a nehezen igazolható tételt a másik oldalról láthatjuk tisztán: nem a filozófia és nem a tudomány határozta meg a magyarság életformáját. Történelmét a költészet kísérte végig, szellemi alkotásai közt ez volt a legjelentősebb. Nem a jog adta kezébe a létezés fogantyúját, a vers valamilyen formája mondta neki az igazat és a szépet, legtöbbször ez őrizte meg, s lendített is rajta. Nem tudott a kézzelfogható valóságba kapaszkodni, szubjektív lelki és szellemi impulzusok tartották a világban, s tették érthetővé a sorsát. Rendkívül érdekes jelenség egy alapján véve racionális beállítottságú népnél. Életének szellemi ereje valóban a költészet volt.

Nincs ennél ezerarcúbb jelenség: az elpusztított hősi- és kultikus alkotásokon túl hozzá tartoznak az ismert népdalok és a tudatos költészet. Hegyláncok vonulata. Magyar nyelvünk a múlt században bontakozott ki igazán, a benne rejlő lehetőségek akkor valósultak meg, váltotta meg őket egy-egy alkotás. Előbbi ismeretlen és ismert korok készítették elő ezt a teljességet. Arany János költészete lett a tető, a legmenedékesebb, mégis legmagasabb vonulat. Hozzá vezetett minden szál, addig szétágazó út, s benne meg is valósultak a lehetőségek. Ő volt nyelvünk legnagyobb mestere, vitathatatlan fejedelem a magyar költészetben. Ez a megállapítás a XX. század más módon nagyobb alakjára is érvényes. Lezárt egy korszakot; nem irodalomtörténeti rövid szakaszcsoportról beszélek, az addig ismert magyar költészetet értem. Benne teljesedett be a magyar nyelv. Nagy költők utána is voltak és lesznek is, de szerepét nem töltheti be senki; csak évszázadok múlva jön megint egy másik Arany János. Elkerülhetetlenül jelentkezik, mert a nyelv eleven valóság, s változott formájában újra össze kell majd foglalni valakinek. Mi még nagyon közel vagyunk hozzá, az általa gyűjtött, alkotott és vetített magyar nyelven beszélünk, számunkra ő a mérték, a kánon. Benne és általa vagyunk magyarok, sőt emberek is.

Az előző mondat merész állításnak tűnik, különösen a második fele, de ettől függetlenül igaz: nyelvünk határai világunk határai is. Wittgensteinnek ez a megállapítása mutat rá legtisztábban a beszéd és az ember viszonyára; amik vagyunk csak a szavakban megformált és kifejezett világban lehetünk. Nincs más út: az ember és a beszéd adekvát fogalom. A szavak világot formáló erejéről szólok.

Ezen a ponton elkerülhetetlen az ismeretelmélet néhány mondatos felvázolása. Minden ember az Én-jébe sűrített létező, és szemben áll a Más-sal. Énjén kívül minden távoli és ismeretlen, el nem érheti. Csak idegingereket kap a Másból, s a tényleges ismeretlen valóság fölött legbelsőbb szellemi szerkezete szerint, ok és okozati kapcsolatban, ezeket formálja a magából kivetített térben és időben másodlagos világga. Ez a lebegő alkotás ismeretének a tárgya; a tényleges valóság fölött egy jelenségvilág, de még ezt se ismerheti meg közvetlenül. Fogalmakat kell alkotnia a jelenségek elvont lényegéből, s mindig csak ezekkel operál. Már nagyon messzire vagyunk a tényleges valóságtól, s még távolabbra kell mennünk a megismerés során. Félreérthetetlenül érzékeljük, hogy fogalmaink nem fedik teljesen a számunkra adott világot. Sok fogalmat vonhatunk el vagy ki egy-egy jelenségből, ezért adódik mindig új és új kifejezési formája a létnek és a valóságnak. Ezért lehet többféle, egymásnak ellentmondó tudomány, s különösképp végtelen variációjú irodalom.

Persze, még a fogalom sem az utolsó lépés, ki is kell fejezni valami módon. Legáltalánosabb kifejezési eszköz a beszéd, a nyelv. Szavakban mutatkozik a valóság általunk elérhető része, a fogalom idealitása; valamilyen nyelven fejezhetjük ki, így válik ismeretünk végső mozzanatává. A szó, a kifejezés lehetősége és az összekötő kapocs, a nyelv tehát azonos a személyiséggel, az ember emberi mivoltának a titkával. Kozmoszt formál a lelkünkben kavargó kaoszsból, életet ad a fogalomnak. Meg is szabadít, világra szüli a lélek tartalmát. Végül pedig kapcsolatot teremt a Más-sal. Az egyént emberré, az embereket közösséggé a nyelv teszi.

Nincs tehát nép nyelv nélkül, az érzésre alapított népfogalom tökéletes káosz. Egy-egy kiváló egyén a nyelv ismerete híján is segíthet egy népen, hozzá is tartozhat, de csak az azonos nyelv teheti az amorf embercsoportot népi közösséggé. Nem a faj kohéziós ereje, hanem ahogy a nyelv a megismerésben és kifejezésben során közösséget teremt. Nincs magyar nép magyar nyelv nélkül. Itt is érvényes a tétel: nyelvünk határa, népünk határát is jelenti. Romlása a nép fokozatos pusztulását hozza magával, ha pedig tömegek vesznek el, akkor értelmetlenné válik a léte, és eltűnik végérvényesen.

Végső fokon minden irodalom nemzeti ügy. A nép még nem a legmagasabb rendű állapot, nemzetté kell alakulnia, csak úgy végezheti el értékfunkcióját: tagjai, a közösség támogatásával, csak úgy nőhetnek teljes emberekké. Nem az irodalom politizáltságáról beszélek, annál nagyobb veszélybe alig zuhanhat költészet és nép, hanem: az írói alkotásokban kell magára eszmélnie a nemzet eidoszának. Minél általánosabban emberi a mondanivalója, annál könnyebben. A nyelv az igazi formáló erő és lehetőség. Mind egyéni életünkben, mind nemzetünkre nézve legfontosabb tehát a szavak helyes használata, a fogalommal összeötvözött töretlen tiszta beszéd. Ennek legigazibb lehetősége a szépség metamorfózisán átment vers és az irodalom egyéb megnyilvánulása. Nélküle nincs értékes emberi egzisztencia, s pusztulásnak indul a nemzet és a nép. Egy darabig még fennállhat az állam, de nemzet vagy nemzetek nélkül rövidesen elpusztul az is. Minden nép számára az íratlan és írott költészet a kiinduló pont, a leginkább megtartó érték. Pillanatnyi helyzetben ezt nem érzékeljük, századok távlatában annál inkább. A szavak tisztaságának az őrzői pedig az írók és a költők; magyar vonatkozásban mindenekelőtt Arany János, a legnagyobb nyelvzsenink.

Emberi és népi mivoltunk alapja tehát a szó, a beszéd. Megkerülhetetlenül igaz ez a tétel, de a gyakorlatban nem ilyen egyszerű: a nyelvnek is vannak buktatói, veszélyessé válhat az életre nézve. Segítségével a szellem kiszabadulhat kötött helyzetéből, s pusztító hatalomként jelentkezhet a lélekkel, a közösséggel és a valóság egyéb köreivel szemben. Másfelől, a szavak tartalom nélküli üres csecsebecsése is válhatnak, elhitetik velünk, hogy ők önmagukban a valóság; elszűrkítik az életet, jelentéktelenné válik a nyomukban, vagy másféle módon rombolják le. Gyakran pedig hamis tartalmat hordoznak, s ezzel valótlaná válik az ember. Mind a három veszély mutatkozott a költészetben. Az ilyen irodalom szükségképp hazug és destruáló, hiába szajkóz látszólag tetszetős igazságokat. Lerombolja az emberi létet, és nyomában szétzúlik a népi közösség. Mérhetetlen felelősséget jelent az irodalom művelése; a jószándék önmagában nagyon kevés, a nyelv mesterének és urának kell lenni. Arany János a példa, s egész életművével az ítélő bíró.

Minden nyelvnek megvan a többletől különböző, legsajátabb logikája és ritmusa. Tökéleteset alkotni csak ezek áramában lehet. A legszebben hangzó mérték és a legragyogóbb versforma is dadogássá válik egy idegen gondolkodású és lejtésű nyelven. Csak a legnagyobb művészek tudnak bánni az írott beszéddel, mások kezében összetörik a nyelv, vagy megcsúfolja az alkotót. Ha valaki nem érzi belső logikáját és ritmusát, csak dadog a költészetben. Máskor viszont a nyelv csúfolja meg a használóját: akarata ellenére megváltoztatja az agyában lévő gondolatot, szelídíti, túlozza vagy torzzá teszi a kifejezni szándékolt érzést. A nyelv a legkényesebb kifejező eszköz. Csak aki tökéletesen egy vele, mint Arany János, csak annak az írása nőti az embert, s tartja meg a közösséget. Ő nemcsak ösztönösen élt vele, hanem tudatos mestere is volt. Abszolút módon. Legbelsőbb lényege szerint minden lehetőségét kimunkálta, s védte a tudományos, irodalmi és köznapis rombolások ellen. Ezzel emberségünket és népünket is védte. A Magyar Nyelv című rövid villanásában így ír az idegen szándékú tudósoknak:

Boncold csak nyelvész! hát baj, hogy az áldozat elvész?

Tartozik ez terád?... Egy bizonyos: nem anyád!

Nyelvünk ritmusa gyakran elhalványult a sokfajta idegen versmérték nyomán. Minden európai és görög mértékre alkalmas, s a nyugati alkotásokkal egyenértékűt lehet kihozni belőle, de van egy sajátos, egyedi ritmusa is. Arany Jánosnál bármilyen versmérték alatt ez a ritmus lüktetett, s adott utolérhetetlen szépséget a sorainak.

Nyelvünket nála tisztábban senki se szólaltatta meg, és nem művelte tökéletesebb módon. Maradék nélkül összefoglalta a történelmi és népi magyar nyelvet, és alkotta is; költészetében bontakozott ki töretlenül és legszebben ez az európai kifejezési lehetőségtől elűtő idióma. Mi csak ennek a nyelvnek a formáló erejében lehetünk emberek és magyarok. Történelmünkben ezért a legfontosabb szereplők egyike Arany János. És a jövő egyik kulcsa is.

Életútja és életműve

Évezredes mély népi réteg a háttere, családjá hol a legelesettebb állapotba került, hol feljebb vetődött a társadalmi létrán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelemről, az 1600-as évek elején nemességet nyertek, amit a Habsburg uralom később elvett tőlük. Édesapja, a feudális Magyarország mélyén, már csak pár holdas paraszt volt. Gyermekkora az istállóból átalakított otthonban telt el, mert leégett a lakóházuk. Sokfajta társadalmi hullámvágás mögött életük mégis egyfajta szellemi magaslaton folyt: a népi lélek és a kálvinizmus ötvözete évszázadokon át a legtipikusabb magyar életformát jelentette nekik. Ebből a háttérből került Arany János a magyar szellem legmagasabb csúcsára.

Nagyszalontán született, 1817-ben, hajdú település volt a hazája. Bocskai az egész hajdúságnak nemességet adott, a Habsburg uralom ugyan nem ismerte el a kiváltságukat, ez a rendkívül szívós réteg mégis kiemelkedett a jobbágyság sorából. Szabad emberek maradtak a társadalom határmezsgyéjén, tört formában folytatták tovább a ténylegesen és jogilag is elpusztított mezővárosok életét. Azokból nőhetett volna ki az újkori Magyarország, eltűnésük viszont majdnem a magyarság pusztulását hozta magával; de a hajdúk, székelyek s egyéb félszabad csoportok megtartották a népet és az örökösen más halmazállapotú országot. Népi öntudat, népi szellemiség, elfogadható életforma köztük alakult ki, hogy végül kibontakozzon és megdicsőüljön Petőfiben és Arany Jánosban.

Ez a világ maradt az igazi hazája; a társadalomban magasra nőtt, az európai kultúra egészét is hatalmas mértékben asszimilálta, mégis idetartozónak érezte magát. Hamuba rajzolt betűkkel itt tanította meg írni az édesapja, s először ő táplálta lelkébe az évszázados református zsoltárokat és a biblia történeteit. Tíz évig Nagyszalontán járt iskolába. A hajdúság központja, évszázados kollégiuma révén, Debrecen volt. Sokféle működtek partikulái, közéjük tartozott a helyi aligmázium is. Itt ismerkedett meg Arany a tudomány elemeivel. Egyszerre formálta Nagyszalontát és Debrecen.

Költői érdeklődése is itt mutatkozott meg először. A népdalok, a debreceni kollégiumból ide leszivárgott vagy itt létrejött alkalmi poézis, a régi magyar költészet, különösen Gyöngyösi voltak az első mesterei, s a ponyván, a vásárokon árusított rendkívül vegyes „irodalom”. Legdöntőbb hatással mégis a Nagyszalontán beszélt magyar nyelv volt rá, tisztasága és ereje egész életére megalapozta kifejező készségét és biztonságát. Rajta keresztül ez a magyar beszéd dicsőült meg irodalmunk csúcsán. Édesapja híres mesélő volt, ezzel az erőteljes, százszínű magyar nyelvvel először ő hatotta át fia minden porcikáját. A Károlyi-biblia és Szenczi Molnár Albert zsoltárai is rajta keresztül jutottak el hozzá. Öt-hat éves gyerekként könyv nélkül fújta az ősi zsoltárokat, s recitálta a biblia történeteit. A másik döntő hatást az évszázados legnagyobb protestáns mesterektől kapta még otthon. — Korán feltűnt verselő készsége, s ez is egyengette útját az anyaiskola, a kollégium felé. 1833-ban érkezett Debrecenbe, ahol egy új kor vette kezdetét az életében, a nyugalom után a forrongás ideje.

Nagyszalontai életideálja, először tudattalanul, később nagyon is tudatosan, a független parasztok, a tehetősek gazdák világa volt: csak a termőföldről függő élet. Etikai tartalmat a kálvinizmus magyar formája adott ennek a világnak, az isteni követelmény és a predestináció paradox, mégis egységes szilárd hite. Metafizikai háttere pedig a teljes biblia volt. Szabadság és öntudat a lényege ennek az életformának. Neki is ez volt a kezdeti ideálja, s lelke mélyén erre vágyott a történelemben bukdácsoló magyar nép is. Persze, a nincstelen parasztok többségben, de ezek sem a Habsburg nemesség, vagy a jobbágyok felé igazodtak, hanem a helyi életideállal próbálták lépést tartani, hiába voltak olyan elesett állapotban.

Innen jutott a költő Debrecenbe. Eddig is — nagyszalontai partikuláján keresztül — az anyaiskola, a kollégium sugározta rá a tudományát és a szellemét, most azonban közvetlen kapcsolatba került vele. Tizenhét éves korában beiratkozott a bölcsészeti fakultásra. Debrecen, érdekes módon, kibillentette eddigi szilárd egyensúlyából: távlatot is kapott, késői pubertációja is nyugtalanná tette, unalmas is volt a száraz hivatalos tananyag. Nem tudta elfogadni a kollégiumban akkor divatos verselési módot se. Hamar elfogyott a pénze is, így elment segédtanítónak a főiskola egy másik partikulájára, majd rövidesen visszakerült Debrecenbe. Most már közelebbről megismerkedett Csokonaival, s Fazekas Ludas Matyját olvasta, a legjobb debreceni hagyományt. Ott szerzte meg hatalmas nyelvtudása alapjait is; a múlt század költői közül ő volt legjáratosabb a világirodalomban.

De az iskolánál már nagyobb hatással volt rá belső ösztönélete. Nem paraszti mozdulatlanságot vagy közömbösséget örökölt, hanem túlfinomult idegrendszert. /Fontos adat ez népünk életére./ Érdekes megfigyelni ránk maradt fényképein az arcát és a szemét, éber, fájó idegélete tisztán tükröződik mindegyiken. Ennek a vibrálása először kiűzte hírnevet szerezni a világba, azután befelé fordította tekintetét. Így lett ez a realitásra született lélek a belső vajúadások költőjévé, végül pedig modern lírikusként végezte, nem a vértelen idealizmus útján, hanem a XX. századi bonyolultságok előfutáraként. Hatalmas tehetsége mellett ez a belső kettősség és harc jellemzi leginkább a költészetét.

Egyelőre csak színésznek csapott fel. Egy vándortársulattal Máramarosszigetig kóborolt, de a kalandok és a hírnév helyét hamar elfoglalta a félelem és az undor. Hazament Nagyszalontára, immár nyárspolgárnak, segédjegyzővé választották, a tagosításhoz meg is tanulta a földmérést. Ugy gondolta, révbe érkezett, pedig belső világának atomrobbanásai csak most kezdődtek el, most ért lassan költővé.

Először vidéki verselgető volt, könnyen meg is rekedhetett volna ezen a nívón. Jól be tudott illeszkedni a szalontai életbe, nyugodt békessége vonzotta is, saját végzetes belső nyugtalansága azonban egy percre sem hagyta el. Mindent látott, mindent érzékelt: a magyar földeken és társadalomban megrekedt időt, a történelem halálos szorítását. A megyei élet elmaradottsága és szörnyűségei kétségbeesett hahotára fakasztották. Riadtan kereste a kivezető utat, így született meg komikus eposza, az Elveszett Alkotmány. Debreceni mű: nyelvét, verselését, látásmódját Fazekas Ludas Matyija határozta meg, csak keserűbb szájízzel, őt követi a hexameteres versforma is. Optimizmusa is megcsendül a befejezésben: a politikai törekvések irányítását a kicsinyek és együgyűek veszik majd át a tehetetlen szélhámosok után. Messzire van még későbbi alkotásai tökéletességétől, de a megütött hang és téma végigkíséri egész költészetét. Ellentétes módokon keresett rá választ.

Az Elveszett Alkotmány döntő lépés volt, többé nem hátrálhatott meg költői küldetésétől. Vörösmarty bírálata serkentően hatott rá, a Kisfaludy Társaság újabb pályatételére meg is írta a Toldit, legoptimistább és legoldottabb művét. Élete nagy eseménye, Petőfi barátsága fűződik hozzá. Népies költészete indulásakor a János Vitéz motiváló erő volt. Barátságuk pedig óriási élmény; csak lányának, Piroskának a halála nyúlt bele ilyen mélyen az életébe. Petőfi és Arany ellentétes véglet. Nem egy töről való, nem egyformán hordozták idegeikben az emberi jelenséget és a világot, de életük és költészetük rendkívüli módon hatott egymásra. Legalábbis, ami Aranyt illeti. Zárt, töprengő, robbanásokkal teljes életét Petőfi nyitotta ki, s egy időre fel is szabadította a külső világ és a költészet számára. Aranynak nem volt szerepteremtő ereje, zsenialitása számítás nélkül, tehetetlensége dacára tette a magyar írók fejedelmévé. Petőfi szerepteremtő ereje egyenlő volt a zsenijével, így jött létre a költészete, s így lobbantotta ki az életét huszonhat éves korára. Ez a felszabadultság, elemi erejével, Aranyt is feloldotta kötöttségeitől, felvillant benne a gátlások nélküli élet nagyszerűsége.

Petőfi lírája mindig külső helyzeteket énekelt, még legbelsőbb érzései is a felszín formájához kapcsolódtak, témákat verselt örökösen: lényegileg epikus volt. Mindig így jelentkezett lírájában az én-je, a magyar élet és az egész világ. Program volt számára a lét, amit élete minden mozzanatának a feláldozásával vállalt is, egészen a halálig. Optimista volt, kötöttségektől szabad; Kossuth mellett a legerősebb fermentum a magyar világban. Arany életében is, akinek a költészetét szubjektív vergődése formálta, tehát epikai alkotásaiban is lényegileg lírikus volt. Ide nyitott ajtót Petőfi optimizmusa és barátsága. Kettőjük gyermeke a Toldi, a magyar élet derűlátó szemlélete: a termőföldön sarjadt őserő új történelmet formál, Toldi György, az udvari ember helyett Miklósról alapozódik a magyar jövő. Az Elveszett Alkotmány problematikájának ez volt az első megoldási kísérlete. A Toldi művészileg magasabbrendű alkotás, mint a János Vitéz, de nélküle nem születhetett volna meg; nem a vers, hanem a szemlélete és a sugárzása.

Petőfi magával sodorta a 48-as eseményekbe is. Lángoló republikánizmusa eleven erő volt, nemcsak szabadságharcot akart, hanem forradalmi változást. Lépést tartott az európai radikális mozgalmakkal, életrehalálra eljegyezte magát velük. Arany nem volt forradalmi természet, bár Petőfinél is jobban látta, hogy alapvető változásnak kell jönni a megcsökött s a halál előtt álló magyar életbe. Tudását Petőfi áthívította, beállt ő is az események sodrába, vállalta a Nép Barátja című lap társszerkesztői tisztét. Nem forradalmi cikkeket írt, inkább a magyar történelem értelmével igyekezett megismertetni a népet. Nevelni akart. Petőfi forradalmi lírája mellett mégis meg kellett szólalnia, katona dalokat írt, toboroz és buzdít a verseiben. Tiszta lélekkel csinálta, művészi értékű volt valamennyi, bár érződött rajtuk a feladatszerűség.

Mégis forradalmár volt. Nem az itt és most megszállottja csupán, hanem a nép eltorzult alkatán és történelme értelmén akart fordítani, túl a pillanatnyi helyzeten. Tisztán látta az évszázados rugókat. Szükségképp ő írta a legmélyebb, legigazibban forradalmi verset, a János Pap Országát. Egy darabig beállt nemzetőrnek is, s ami még fontosabb: a nép közé ponyvára vitte a szabadságharc és forradalom költészetét.

Azután minden összeomlott, a szabadságharcot leverték, Petőfi meghalt. A magyar pokol megoldási kísérlete, az optimista népies költészet és a forradalom, nem hozta meg a kívánt eredményt, ezek nélkül viszont elképzelhetlenné vált a magyar jövő.

1849 ősze nemcsak a magyar történelem elég éles cezúrája, hanem Arany számára is két világ közti választóvonal. Nem sikerült a szabadságharc — ő mindig is sejtette a véget —, a néptől idegen külső és belső erők nemcsak egy háborút nyertek meg, hanem megint hamis vágányra futtatták a magyar történelmet. Még 1847-48-ban megírta a Toldi Estéjét. Nemcsak hőse tragédiáját rajzolta az öregember

sorsában, hanem a magyar népet is. Igényesebb munka a Toldinál, komplikáltabb és tökéletesen művészi. A népi hang mellett az általános emberi is megszólal benne, s a derűlátás helyére az elmúlás hangulata lép. Miklós nem kerülheti el az összeütközést az udvari világgal, és szükségképp buknia kell ebben a harcban.

Ezzel lassan eltűnt a formában és mondanivalóban népies Arany. Nyelve mindig a művészet metamorfózisán átment népi és történelmi nyelv maradt, de szemléletmódja, művészi és magyar célja megváltozott, az optimizmustól elhajolt a tragédia felé. Mondanivalója ezután: lehet-e élni, és hogy lehet a tragédiában? Új külső és belső miliője jobban megfelelt a természetének. Nem adott fel semmit, nem árulta el önmagát, sem a magyarságot, de bármifajta viselkedési forma és mód helyett már csak a valóság lelkét kereste és írta. Életét és a magyarságot illetően egyformán. Mind tökéletesebb művészi kifejezése révén tette elviselhetővé a tragédiát; a szépség mágiájába és rongyaiba burkolta a valóságot. Ötvöztette forrasztotta őket verseiben: a szépség sose mutatkozott öncélú létként, s a valóság se süllyedt a formátlanságba. Így vált minden verse őrző és megtartó erővé. Ez volt Arany igazi hivatása és legnagyobb tette.

A szabadságharc leverése után menesztették az állásából, még bujdosott is rövid ideig. Először a Tisza-család nyújtotta ki felé a kezét, nevelő volt Geszten, azután a Nagykőrösi Református Gimnázium választotta meg tanárának. Itt kilenc évet töltött. Lelkiismeretes nevelő volt, mégse érezte jól magát, nem a környezete miatt, hanem sokat betegeskedett, s munkája, a sok dolgozatjavítás nagyon lekötötte az idejét.

Átmeneti korszak következett az életében, s erősen mutatkozott az események reakciója is. Így írta meg A Nagyidai Cigányokat és a Bolond Istók első énekét. Most nem foglalkozunk velük, majd a magyar és emberi pokol bemutatásánál kerülnek sorra. Legfontosabb nagykőrösi ténykedése balladái jórészének megalkotása volt. A sokszor lenézett ballada költészetének talán megfontosabb része. Remeket produkált a műfajban megszokott giccses alkotások helyett. Az évszázadok alatt kialakult és végleges művészetté csiszolódott népballadák voltak a mintaképei. Elsősorban a székelyek és a skótok. Arany, történelmi helyzeténél fogva és egyéni adottságai révén is, otthon érezte magát ebben a különös műfajban: mélységek fölött járt kezdetől végig. Balladáiban a világ, az emberi lélek és saját szakadécai nyíltak fel előtte, s a magyarság sorsa is, néhány képviselőjén keresztül, itt mutatkozott meg legvalóságosabban.

Nagykőrösön írta a történelmi balladák jórészét. Kereste és mutatta a magyar tragédiából kivezető utat. Néha kivágott a homályból az éles fény: a hősök lendítettek valamit a nemzet sorsán. Legnagyobb balladái azonban csak emberi tragikumot sugároztak: a hőst mindig elnyeli a személyes hang és a rettegett személyes végzet. Ez a költő nemcsak nagy eszű ember volt, s poéta doktus, hanem az emberi sors minden szörnyűségével terhes alvilág is ott terpeszkedett a lelkében. Néha aludtak a szörnyek, ilyenkor módos gazda szeretett volna lenni, gyakran viszont életre kelt valamelyik vagy valamennyi: ebből a pokoli viharból született a balladák jórésze. Felhalmozódott bűnök keresték a megváltást a bűnhődésben, rendszerint azonban elnyelte őket a tragédia sodra. Ilyen szakadékok fölött csak Vörösmarty és Ady járt még a magyar költészetben. El is nyelte mind a kettőt a mélység.

Arany, a mindennapokon úrrá tudott lenni fölöttük. Alkotásaiban is. Nem öntötték el életét vagy verseit, mert az öntudat abszolút tudatosságának a keskeny pallóján kellett átmenni minden alvilági szörnyének. Szerencséjére, nemcsak éles eszű ember volt, s nemcsak végtelennek tűnő tudatalattival rendelkezett, hanem az alkotó öntudat ereje is lézersugárszerű volt nála. Kihagyások nélkül formálta műveit, s az élete is mindig hozzájuk igazodott. Ha csak egy kis megbicsaklás történt volna, őt is elnyelik a mélység szörnyei.

Arany pontosan látta saját maga, az örök ember és kora magyarságának a sötét hátterét. A szabadságharc bukása mindenütt felnyitotta a mélységeket, ő azonban az öntudat szépséget teremtő erejével műalkotásokat formált belőlük. Elviselhetővé tette a százféle tragédiát. Balladái lírai alkotások. Közvetlenül alig beszélt személyes életéről, érzései rejtve maradtak, a legszemérmesebb emberek egyike volt a magyar irodalomban. Balladái azonban, szinte maradék nélkül, feltárták élete, énje szörnyű mélységeit. Áttételeztem? Föltétlenül; s mégis igazabban és tisztábban a legtöbb lírikusnál.

A szabadságharc után a balladák kora volt az igazi átmenet: értelemkeresés, az átok vállalása és halvány gyógyulási folyamat. Katarziszuk nélkül létre nem jöhettek volna a későbbi nagy alkotások. Hogy ezek jórésze töredék maradt, azt is leginkább a balladák értetik meg.

1860 körül változik a világ, enyhül az önkényuralom. Többek közt az Akadémia is elkezdí ténykedését, Aranyt tagjai közé választja, később — akarata ellenére — főtitkárnak. Pestre költözik a család. Mindez megkönnyebbülés és új gátfutás is. Mintha felszabadultak volna Arany alkotó erői, szépirodalmi és kritikai lapok alapításával irodalomszervezésbe fog; újra előveszi régi terveit, mindenekelőtt a hun trilógiát. Le akarja törleszteni a képzelt vagy vállalt régi adósságokat. Nincs igazi nemzeti eposz, s neki, most már kötelességből is, létre kell azt hozni.

Akadémikus lett tehát a parasztság és az élet mély rétegéből jött költő. Eddigi alkotása és képességei bárkinél jobban predestinálták erre a pozícióra, nem Aranyt tisztelték meg vele, hanem az intézményt. Mégis fel kell tennünk a kérdést: természetes volt-e ez a tiszte, sőt titkári és főtitkári állása? Forradalmi lélek, vagy akadémikus volt-e inkább Arany? Másrészt: a pesti Akadémia megfelelt-e az ilyen intézmények világszerte felállított követelményének, s jólélekkel otthon lehetett-e benne a költő?

Arany János Petőfi oldalán részt vett a szabadságharc szellemi életében, a szó köznapi értelme szerint mégsem volt forradalmár: nem volt politikus alkat. Inkább húzott a szívósan felfelé kapaszkodó parasztpolgárok nyugodt világa felé. Örök vágya volt kicsit megvagyonosodva hazamenni Szalontára, ami egyszerre jelentett helyet és életformát. Ott akart úrrá lenni a lelke mély világában dúló örök emberi forradalom fölött; s ott, kis körben, látta népe elrendezett társadalmi életét. Arany, a tökéletesség felé törő szellem, a megoldott egyéni, népi és kulturális alakzatok embere volt, illetve szeretett volna lenni. Az emberi lét forradalmárának az Akadémia volt a vágyott ideálja.

Nyugaton a tudományos társaságok létrejöttüket a királyi hatalomnak köszönhatték, a szellemi centralizmus fórumai voltak, a modern nemzet alapkövei. Kiművelt nemzeti nyelvet akartak elsőrenden, s az irodalmat és tudományt fejlesztették, hogy erősödjön velük az állam élete. Nyugat-Európában. Nálunk viszont Mátyás óta nem volt magyar királyi udvar, Bécs csak beolvasztásra törekedett, gyarmatot akart, nem akadémiát. Évszázadok alatt egy-két főúr pótolta valamit, de sosem lépett túl a provinciálizmuson, a legjobb szándék is elsikkadt a kicsinyességben. Széchenyi akadémiaja is szegényes jelenség volt, s a szabadságharc, különösen pedig 1867 után Bécs járószalagjára került. Arany János mindig idegenül érezte magát benne.

A kiegyezéskor a király által osztogatott rendjel neki is kijárt. Petőfire, 48-ra, a magyar nép és saját lelke poklára gondolt, és hallani sem akart róla. Csak hosszú és nehéz baráti rábeszélések után adta be a derekát. Ez az akadémia és ez az akadémikus nem érdemelt királyi rendjelet, a virtuális akadémia és akadémikus viszont nem arról a helyről. Bécs most se magyar kultúrát akart, hanem szellemi gyarmatot. Aranytól senki sem látta ezt tisztábban. Élete végéig égette is a rendjel keresztje, védekezően és öngúnnal visszatér hozzá:

Csillagot, keresztet noha rám aggattok

Boldog ez a kebel nem lesz már alattok.

Kis keresztet

Ha békülnek, határt hánynak,

Hol szereztem?

Egy suhancra jó sort vágnak:

Feleljétek ezt, ha kérdik:

Én is, amit sorsom rám mért

Elsopott a lába térdig.

Elszenvedem — a hazámért.

Pedig képességei, vágyai és tudatos szándéka szerint a megoldott egyéni és magyar élet akadémikusa volt, de tudta, hogy azon a fórumon nem születhet meg a magyar klasszicizmus. Azért, megpróbálkozott vele, s az idegen árnyalatú helyen is örök értékeket produkált; szűkebb értelemben mégis létrehozta a magyar klasszikát.

Egy nép se igazán nép, még kevésbé nemzet, míg meg nem alkotta léte és kultúrája teljességét, míg adott lehetőségei meg nem valósultak a történelemben. Ez a klasszika természetesen is nőhet, mint a görög életben és eposzokban, rendszerint mégis mesterségbeli alkotás eredménye. A félig tudatos élet romantikát produkál, a végtelen nyílik fel benne, a lélek világában az irracionális hullámmászás. Európa alaprétege a romantika, bár szülőanyja, a görögség tiszta klasszikát alkotott. Ez után vágyakoztak az európai népek és kultúrák, a görög teljesség- és tökéletesség-eszményt próbálták megvalósítani utánzás és idegen törvények erőltetése révén. A rómaiaktól kezdve így született meg minden európai klasszikus művészet.

Volt-e magyar klasszika Arany János előtt? Biztosan volt, de a történelmi sors martaléka lett, a nép elvesztette vagy elpocsékolta valahol. Keresztényiség előtti élete és kultúrája szinte teljesen kiesett a tudatából, pedig zárt klasszikát is kellett tartalmaznia, másképp meg nem maradhatott volna Európában. Ismert újkori irodalmunk viszont tudatosan kereste; elég reménytelenül. Még csak szerves utánzás se volt, alig érintette a tartalmat, s a nyelv is csak Berzsenyinnél vált majdnem tökéletessé.

Pedig a klasszika lehetősége a legtöbb európai költészetnél jobban benne lappangott. A magyar nyelv nem más idiómából alakult ki, hanem a göröghöz hasonlóan, szinte a természet gyermeke. Lelkében, logikájában, megvalósulási lehetőségében jobban is hasonlít rá, mint az európaikra; szavainak teste van, nem lebeg a fogalmak fölött, érzéki módon egy velük. Önmagában, utánczás nélkül is megvalósulhat benne a nyelvi klasszika. Ezt érzékelt Arany, s ki is bontotta természetes adottságaiból. Mindig figyelemmel volt a görögökre, s szeme előtt tartotta a nagy európai eposzokat is, mesterségbeli fegyelmük parancs volt számára, de csak a magyar nyelv lehetőségét nézte, belső törvényei szerint valósította meg a teljességét. A német, természete alapján, nyelvi romantikát hoz létre, a magyar, ha tökéletes, klasszikát. Külön világ a két nyelv szelleme és lehetősége. A magyar nyelvi teljesség nem a római utánczása, hanem saját gyökereiről szervesen nőtt, mint a görög. Népi klasszika. Arany nem hexameterekben írta egyetlen eposzát, mégis klasszikus mű: a Buda Halálában megvalósult a magyar nyelvi teljesség.

Csak a nyelvi klasszikáé. A magyar lét különben romantikában, vagy anélkül sodródik torzószerűen, nem érte el a tökéletességet sem történelmében, sem a kultúrában.

Arany tudatosan készült erre a szerepére: a klasszika adottság és feladat is volt neki. Ura lett tehetségének, a mesterség minden titkát elsajátította, s korlátokat szabott alkotásai elé. Petőfivel együtt, formai és tartalmi szempontból, népi költőnek indult, s ahhoz igazította az alkotás és a ható erő etikáját is, balladáival túllépett ezen a fokon, az Akadémián pedig, a klasszikus költő feladatával találta szemben magát.

Még nagykőrösi éveiben készült a hun trilógiára, a hiányzó magyar eposzt akarta megírni vele. /Meg sem fordult a fejében egy finn-ugor téma gondolata./ 1863-ra kész lett a mű első részével, a következő évben ki is adta Buda Halála címen. Sajnos, a folytatás sosem jött létre, töredék maradt a gigantikusnak indult magyar eposz, de töredék minőségében is ez jelenti leginkább a magyar klasszikát. A népi nyelv dicsőült meg benne, alkotó zsenije a szépség és teljesség végső formájába zárta az évszázadokig természetesen érlelődő nyelvet. Ez az egyetlen magyar klasszika.

Egészében már nem teljesen az, tragikai világképe nem töretlen, nem üti meg az antik teljességet. A görögök a sorsban élték át a tragikumot, a jellemében csak tükröződött, Aranynál viszont a jellemből fakad és a sorsban mutatkozik meg. Modern módon látta, élte, írta a tragédiát; életérzését a reménytelenség motiválta, csak erős erkölcsi érzékével fogadta el az örök törvény változhatatlanságát, és a lét határainak az elismerésében megnyugvásánál több volt a lemondás. Népünk bukásokkal teljes történelme, és Arany Krisztuson nőtt hite nem bírta el a klasszikus töretlenséget sem az idillben, sem a tragédiában. Ezért is maradt torzó az óriási terv, a hun trilógia. Klasszika helyett a balladák népe vagyunk, vagy Adyval együtt vergődünk a szubjektív életérzés árjában. /Bár nem lehetetlen, hogy Adynál egy másfajta klasszika született./

Otthonosabb világ volt másik hatalmas alkotása, a Toldi Szerelme. Időben is közelebb állt hozzá, világképe is jobban tükrözte Aranyt. Csak félig irányította a hunok sorsát is a végzet, inkább belső mozzanatok határozták meg történelmüket, illetve ott csapott le rájuk a könnyörtelen fátum. A Toldi Szerelme már egészen a lélek belső rajza, a bűn és bűnhődés regénye. Nem eposz ez a modern öregkori írása; verses elbeszélés formájában rögzítette, hogy maradandóbb legyen, és szervesen kapcsolódjék a Toldihoz és Toldi Estéjéhez.

Mégis távol áll tőlük. Eltűnik a népköltő és népmesei hang, helyébe a modern emberlátás és problematika lép. Nagy Lajos király lovagi környezetében játszódik a történet, de a lélek boncolása és reakciói mai jellegűek. Arany szubjektívan is részt vesz az eseményekben, együtt örül vagy sír a szereplőkkel. Eltűnt a klasszikus szenvtelenség, költő és alkotása együtt jelentkezik a versben. Szubjektívizmusa itt gátlástalanul kiélhette magát.

Különben sem egységes a hosszú idő alatt kihordott mű, romantikus epizódokkal tarkított, s gyakran egyéni reminiscenciái színezik. Mégis hatalmas alkotás, az ember százféle vergődését rajzolja benne. Toldi sem kerülheti el a kudarcot, de újra értelmet kap az élete. Nem mindig tudatosan rossz lépésekből következik a bukás, de mindig a lét összezavarodása, míg a katarzisban ismét megtisztul az ember. Addigi életünk régi formájában nem áll többé helyre, a megtisztulás azonban végbemegy. Toldi soha többé nem lesz töretlen népmesei hős, de nagyon emberré válik élete forgatagában.

Ennek már semmi köze a nagy klasszikához. Nyelve színes és árnyalt, a túlérlett gyümölcs édessége érzik rajta. Miután megszabadult az Akadémia főtitkári tisztétől, fejezte be Arany ezt a verses regényt, egészen előregedett korában, mert élete végén sokkal aggastyánabb volt, mint az évei száma. S akkor történt vele a csoda. Ez a bezárt, gátlásokkal megvert, lelki szakadékok fölött lebegő ember felszabadult az életre és az alkotásra. Sokkal inkább, mint Petőfi barátságá idején.

Lehullt róla minden szándék és feladat, s a legszubjektívabb lírai mondanivalóban ömlöttek belőle a versek. A modern élet modern versei. Eltűnt a michelangelói szoborszerűség, a megmunkált és kifaragott vers, olvadt, impresszionista színek, sorok, szavak elsődleges módon vetítették felszabadult és megbékélt lelkét. Többé nem „a valóság égi mását” akarta rajzolni, a klasszika még csak eszébe se jutott, hanem öreg lelke rezdüléseit, mélabúját, bölcsességét vetítette rá a múltra, fonta be vele a körülötte levő kis világot, s így nézett a vég elébe is. Megbékélés és finom humor sugárzik belőlük. Lírai beállítottságán túl a legnagyobb magyar lírikusok egyike is volt. A Kapcsos Könyvbe titokban írt Őszikék sorozata méltó befejezése költészetének.

Visszafelé haladva, szólnunk kell még élete folyamán írt néhány kisebb-nagyobb verséről. Formagazdagsága és témái sokfélesége meglepő. A legszebb és legtisztább magyar versek egyike, a Családi Kör a téma és a kifejezés csodálatos egysége. Persze, itt is megtöri az elbukott szabadságharc az antik harmóniát, de ilyen módon reális és a legnagyobb magyar idill. — A Lacikonyha realizmusát viszont nem töri meg semmi, csak a befejezetlensége. Vásári kép, olvassuk alcím gyanánt, pedig több annál, a magyar életforma és életerő szabad áramlása. Valahogy így bontakozott volna ki az élete ennek a népnek, töretlenül szabadon, vidáman, ha a történelem buktatói szét nem zilálják. Közepén megszakad a vers, fájón üthetett Aranyba a tudat: a realitás nem magyar realitás. A magyar valóság A Szegény Jobbágy, vagy az Ősszel, Petőfit és a magyarságot sirató, éneke.

Nem alkotott folyamatosan. Néha évekig alig írt le néhány sort, nem alkotóképessége csökkent, hanem a gátlásai babonázták meg. Felszabadult korszakaiban viszont ömlött belőle a mondanivaló. Vannak verejtékekkel kínosan dolgozó költők, Arany utolérhetetlen könnyedséggel árasztotta a verseket. Pedig nem a könnyebb részt, a külső világot énekelte, hanem a lelkében tudattalanul és tudatosan megformált valóságot. Mindig tudta, hogy nem mutatványról van szó, hanem legbelsőbb lényre valósul meg a versben. Az alkotáson túl az értékvetítésben válogatta a mondanivalóját, és eszményítette.

Ábrándos lelkem a hullámba mélyed,

Vágyban elúszva búvárlom a mélyet:

Itt, itt a nymphák! itt a cháriszok!...

Az utcán por, bűz, német szó, piszok.

Nem a való hát; annak égi mása

Lesz, amittől függ az ének varázsa...

Ez nem jelentett vértelen idealizmust, ahol a falak helyett az állványzat a fontos, a megismerésben és mértékben megfogant valóság helyett valamilyen eszme vagy az elomló érzés. Német Dal című rövid versében mutat rá az ilyenfajta lírára. Előbb említettük, hogy a magyar szavaknak testük van, a jelenségeket csak reálisan lehet velük szépen és igazán kifejezni. Nem a naturalizmus módján, hanem az Arany-féle verselésben. Ahogy a Bolond Istókban írja: „Mindig marad, — ha a fejére áll is — /Ónála valami vaskos, reális”. Nem az eszmének, hanem a valóságnak az égi mása.

A magyar pokol

Arany János volt a magyar klasszikus, nyelvünk utolérhetetlen mestere. Összefoglalta szétágazó gazdagságát, s verseiben ki is bontakozott minden lehetősége: megteremtette az örök magyar nyelvet. Klasszicizmusába tartozott az erkölcsi világrend egyetemes parancsának az érvényesülése is. Ez a hipochonder és tényleg betegségekkel megvert író az erő és az egészség harmóniáját vetítette költészetében; nem programként, hanem mint a lét végső valóságát és követelményét. A hulló magyar világban pedig a múlt nagyszerű képein át építi a jövőt. Félévszázadig közvetlenül is legnagyobb tanítómestere volt népének, s mindig fontos tényező marad, míg olvasnak magyarul. Klasszikus volt az alkotás és erkölcs egységében is. Semmi sem állt távolabb tőle, mint a virtuozitás. Bármilyen könnyen dolgozott is, mindig megszenvedte az alkotást, ami nem technika, hanem az ember és a mű teljessége. Erkölcsi jelenség volt élete mélységei fölött és hanyatott magyar sorsában egyaránt.

Tanulmányunkban ismételten visszatér lelke félig tudatos és tudattalan rétegeinek a félelmes mélysége és a magyar lét szakadéka; a kettő mindig egybefolyt, együtt adta életének az alvilági táját. Ez a tudatos alkotó és erkölcsi lény beláthatatlan mélységek fölött lebegett. Élete csodája: nem zuhant le, tartotta valami. De a mélység mágneses vonzása áthatotta egész életművét, s kortársaitól fel nem fedezett feszültséget adott verseinek. A klasszikus mű mögött élettéljesebb volt a modern ember. Balladáiban, érzékelhetően is, felnyílt a mélység, és megmutatkozott Arany teljessége. Még élete végén, az Őszikék harmóniába simuló, derűs rezignációja idején is születtek balladák, talán a legmélyebbek és leginkább ezek árulkodtak. /Vörös Rébék, Hídvadász, stb./ Az utolsó lépéseknél megbékélt a világgal, de élete szörnyeitől nem szabadult meg.

Három művének eddig csak a címét említettük, most rövid analízisünkben szeretnénk megmutatni a magyar nép és Arany lelkének a szakadékait. Bennük nyílt fel félreérthetetlenül a mélység. A János Pap Ország, A Nagyidai Cigányok és a Bolond Istók elemzéséről van szó.

Feltettük a kérdést: forradalmár volt-e Arany? Petőfi értelmében semmi esetre sem. Szükségét érezte a társadalmi helyzet megváltoztatásának, de csak azért nem indított volna harcot. Nem volt politikus alkat, a közvetlen társadalmi mozgásokon szívesen kívül maradt, annál tisztábban látta a magyar nép lelki, kulturális deformációját. Nemcsak társadalmi változást akart, hanem a sérült magyar léte próbálta eredeti alkatába visszazökkenteni. Pozitív módon — az előmagyar időt megjelenítve — ezért írt eposzt Attiláról és a hunjairól, negatív pedig a János Pap Országában ezért mutatta meg a magyar poklot.

Nem tartozik igazán művészi alkotásai közé, groteszkül, sután beszél a magyarság Kárpát-medencei legnagyobb tragédiájáról: életforma és lelki alakulása a keresztyénség felvétele alkalmával nem szerencsés módon zajlott le. Nem a létét mentette meg a változás, nem erősítette az egzisztenciáját, hanem kiforgatta testi és lelki javaiból, „bennszülötté” tette saját hazájában, Európa közepén. Ezért volt mindig felemás a magyar sors, s ezért lóg most is a lét és nemlét peremén. Félelmes tétel és könnyen félreérthető.

Aranynak semmi baja sem volt a keresztyénséggel, mélyen Krisztusban hívő ember volt. Ezt sugározza egész költészete. A János Pap Országában sem a keresztyénség ellen beszél, hanem a német nép ezzel indokolt és leplezett imperializmusára mutat rá, indulatosan: „Takarónak a veremre/ Mint egyéb gazságra, jó lesz/ Krisztus szent vallása.” Ennek a nevében törték meg az erejét, ültettek a nyakára ezer évig német rittereket és bárókat, forgatták ki lelki kincseiből, s telepítették tele az országát idegenekkel. Áldozat is, ráadásul, eszköz is lett a Krisztusra hivatkozó hódítók kezén. Ez a magyar átok, a kisiklatott magyar történelem, a magyar szakadék és pokol. Arany ez ellen harcolt, elsősorban nem társadalmi forradalom útján, /bár úgy-ahogy abban is részt vett/, hanem a lélek, a szellem, a művészet, a betű erejével.

A magyar pokol második vetülete A Nagyidai Cigányok. Mintha ellentétben állna a János Pap Országával, pedig szervesen abból következik: az érem másik oldala: az ezer éves történelmében elbizonytalanodott magyar nép hősi harcának a karikatúrája. Kétségbeesett fintor a szabadságharcról: a váltott gyerek, a váltott lélek küzdelme. Ez a váltott állapot is a magyar pokol. Ezer év felemássága ellenére is van magyar nép, de sokszor úgy viselkedik, mintha nem ő maga lenne; sok vonatkozásban nem is maga már. Ha legigazibb küzdelmére indul is, könnyen összezavarodik s csúfos kudarcra jut. Mátyás király óta el is vesztette minden nagy háborúját, és kudarcba fulladt összes szabadságharca. /Csak Bocskai és Bethlen Gábor volt a kivétel./

A Nagyidai Cigányokban a tehetetlen kétségbeesés fordult a szabadságharc ellen, a cigánytörténet csúfondáros, nyers komikuma a nép és a nemzet arcába vágott. Nem Kossuthról és konkrét eseményekről beszél elsősorban, hanem az ezer éves szörnyű mélységeket, a váltott lelkű nép tragédiáját kiáltja világgá. S a legnagyobb pokol: Arany is, a nép is tudja, hogy virtuálisan van igaz magyarság, csak kárhozatra adták. Ezért az igaz magyarságért érdemes harcba indulni, de... a magyar küzdelemben mindig benne rejlik Nagyida lehetősége is.

A Bolond Istók második énekében, a bevezető strófában tér vissza A Nagyidai Cigányokra. Most mintha magát mentetgetné, vagy a népét, pedig csak a magyar sorsot magyarázza:

Így én, a szent romon, emelve vádat

Magamra, a világra, ellened:

Torzulva érzem sok nemes hibádat,

S kezdek nevetni a sírás helyett.

.....

S oly küzdelemre, mely világcsoda,

Kétségbeesett kacaj lőn Nagy-Ida.

Arany szeme előtt és a költészetében nem aktuális politikai és társadalmi kérdések merültek fel, hanem a magyar pokol mélysége. Népi mondanivalóban, pozitív vagy negatív módon, mindig ehhez viszonyult.

Ennek egyik része volt saját én-je szakadéka. A magyar pokoltól meghatározottan is egyéni félelmek nyüzsgtek benne. Végső lépésként, ennek a feltárásában mutatta meg legélesebben saját magát és az örök embert. Bolond Istók című alkotásáról beszélünk.

Legtalányosabb műve és valószínűen a legmélyebb. Első énekét néhány évvel a szabadságharc után írta. Petőfi, a nagy barát és inspiráló erő eltűnt, Arany egyedül maradt, s akkor találkozott Byron költészetével. Alkotás szempontjából a legjobb időben: a felszín népies, optimista világa összetört, minden vonatkozásban felnyílt előtte a mélység. Byron démonisága kalapács és iránytű volt a kezében, felnyitotta vele saját lelke alvilági táját. Előadásmódja is hozzá idomult: eltűnt a Toldi népies egyszerűsége és bája, helyébe robbanó indulatokkal teli szavak és rímek léptek. Nem kisebb szépség az eddiginél, s közelebb is áll a mai életérzéshez.

A Bolond Istók nem eposz, semmiképp sem rege, félreérthetetlenül lírai modern verses regény. Kettős mondanivalója van: a mostoha magyar viszonyok közt kallódó népi tehetség; ugyanakkor: a kallódó örök ember. Ráadásul, a kettő együtt Arany élete. Nem mindennapi alakulásában, hanem lényegszerűen, bár élete sok mozzanata is megmutatkozik benne, különösen a második énekben. Ez húsz évvel későbbi alkotás, hangvétele különbözik is az elsőtől, a két rész mégis tökéletesen egy mű.

A legelesettebb állapotból indul: a magyar pusztán, a csőszkunyhóban, vak nagyanyja haldoklása közben, a pusztta földön törvénytelen gyerekként születik meg a mű hőse. Részeg keresztanya elveszti a pár napos csecsemőt, cigányok találnak rá az árokparton, s orgazdájuknak jó pénzért eladják. A második ének debreceni diákeveit írja le és színészi pályafutását. Mindenből kiábrándulva hazamegy a falujába, ahol megteszik segédtanítónak. Elhatározza, hogy filiszter lesz, csak előbb még megírja élettörténetét. Eddig a kidolgozott mű.

Arany jegyzeteiből azonban ismerjük a harmadik és negyedik ének anyagát is. Csak ezzel teljes a vers mondanivalója. A cigányok az orgazdától visszalopják a csecsemőt, s újra eladják egy kastélyba, ahol váltott gyerekként grófnak nevelik, illetve négy-öt éves korában újra a világ prédája lesz. Egy falusi tanító befogadja, s később Debrecenbe küldi diáknak. Itt a mondanivaló visszakanyarodik az ismert második énekhez, azzal a megtoldással, hogy véletlenül és az összefüggések sejtelve nélkül a régi kastélyba kerül nevelőnek, ahol egykori „anyja” a szeretőjévé teszi. Bezárult a pokoli kör. Illetve: a harmadik és negyedik éneket gátlásai miatt képtelen volt megírni.

Byron? Nem, Arany János! Az ember életútja a csőszkunyhótól a grófi kastélyig; és összevissza. Saját lelke és a magyar lét démonai üzik és forgatják a sorsát. A nemzeti klasszicizmusba beépített, Aranyra jellemző kisrealizmus nincs sehol, vagy ha plasztikus érzékeltetés módján adódik is, belevesz a mű démoni sodrába. Bolond Istók az étellel szembefordult kétségbeesés hőse a magyar földön. Van azonban egy csodája, ahogy Aranyról írtuk az előbb: nem zuhan le, nem semmisül meg sem testileg, sem lelkében. Arany János életén és művészetén át, a klasszika mögött, mind magyar mind egyetemes mivoltában, mégis a törött emberi lét mutatkozik meg. Melyik az igazi Arany? Ki tudja. Belső feszültsége félreérthetetlenül a mélység titkában rejlik.

Miért írta a Bolond Istókot? Lelke démonai üzték? Föltétlenül. De démonikus jelenség-e a főhős, az alkotott jelenség? Nem látszik annak, sőt biztosan nem az. Legjellemzőbb vonása: kilóg a többiek közül, ezért tartják bolondnak, pedig élesesű ember, csak más, mint a többi. S tiszta ember, ebben is különbözik a világtól. Színész korában este hazakísérte a szubrettet, útközben lelkesen szaval neki. A nő lakása előtt a következő jelenet játszódik le:

*„Jöjjön be hát” sűgá a declamáló
Istóknak a lány, húzván a kezét;
Ki rögtön észrevette, hogy a váló
Perc itt van, már sok is volt a beszéd;
„Késő van instálom” monda, találó
Mentségre kunkorítván az esztét;
Azzal köszönt, ment. S hallá, hogy mögötte
Becsapta az ajtót Klárcsi, nem betette.*

Bolond Istók volt. Nem gyarlóságaival lóg ki a többiek közül, minősége különíti el a világtól. Nyomorult körülmények közül indult, és soha nem tudott, igazán nem is akart beilleszkedni a társadalomba. Tudta, hogy minden bizarrsága ellenére is külön a többinél, s ezt tudja minden igazi olvasója is. Arany klasszikus nagy alakjai mögött Bolond Istók áll legközelebb a szívünkhöz. Saját magán túl egy kicsit minket is rajzolt az alakjában, és nagyon a magyar népet: történelme poklában Európa Bolond Istókja; démonai poklában pedig Arany János is Bolond Istók és minden igaz ember is az. Nincs töretlen élet. A klasszika mögül előtűnik az egzisztenciájában vergődő nép és örök ember. Attiláról eposzt lehetett írni, Toldiról regét és verses elbeszélést, a Bolond Istók versben rögzített modern regény. Don Quijote, Hamlet, Miskin herceg rokona a világirodalomban. Hozzájuk hasonló talányos és szép alak, amennyiben a magyar lét mélysége és terjedelme egy ilyen jelenség létrejöttét lehetővé teszi. Arany világirodalmi nagyságig emelkedett vele. Talán, a lét és alkotás fintoraként, legjellemzőbb rá: a magyar pokolban ez is csak töredék maradt, mint a klasszikát elért Buda Halála.

Százéves távlat

Arany János Vörösmarty, Petőfi, Ady értékrendjébe tartozik, a magyar génuszok egyike. Nem eget ostromló titán, de — Adyt kivéve — mindnyájuknál tisztábban értette a lét- és benne a történelem titkait. Egészen eredeti szellem. Bár a magyar nyelv és irodalom addigi eredményeiről mindent tudott és fel is használt, s rendkívüli módon ismerte az európai szerzőket a görögöktől egészen működéséig, s mesterségbeli részét annak is értékesítette, mégis nyelvalkotó zsenije és lényeglátása határozza meg a költészetét. Együttesen: a legnagyobb magyar literátor volt. Ezen a címen lett a magyar írók fejedelme.

Mindenki másnál szervesebb része népünk műveltségének. Gondolkozását, érzéseit íróink közül legmélyebben ő határozta meg, felszívódott a magyarság tudatába, sőt már tudattalanul él bennünk. Feltárta az ember és-, a magyarság mélységeit, s bennük és fölöttük állva művészi és etikai tartalmat adott olvasóinak. A letisztult hazaszeretetet is tőle kaptuk: népünk, nyelvünk és az ország földje retorika nélküli szeretetét. Túl minden ideológián benne és általa vagyunk leginkább magyarok. A XX. század vége felé ez nagy szerencsénk, mert Arany János a teljes magyarságot hordozta és jelenítette meg az írásaiban. Örök és tiszta forrás minden magyar részére, bárhol éljen is a világon.

Legnagyobb alkotása a modern magyar nyelv, az emberi lét klasszikus kifejezési lehetősége. Szó, jelentés, valóság nála mindig fedte egymást: ez a nyelvi hitel és a beszéd erkölcs. Népünk számára Arany János magyar nyelve a végső menedék és összekötő kapocs. Elveszett a történelmi ország, szétszóródtunk a föld minden részére, de amíg Arany nyelvén beszélünk és idézzük életünk szerves részét, a múltat, addig egy nép vagyunk, egy misztikus test tagjai. Nyelvünket ma is Arany írásai őrzik és sugározzák legtisztábban; s ez a forrás megtermékenyíti a mai látókat, évtizedeink költőit is. Arany bárki másnál többet tett a magyar népért, és ő őrzi legbiztosabban a jövőt.

Nekünk, emigrációba szorult magyaroknak különösen fontos az általa alkotott tökéletes nyelv. Az idegen óceánban fogy és kopik az örökölt, velünk hozott beszéd, s nemcsak magyarságunk, hanem emberségünk is fogy és kopik vele. Hiába tanul meg valaki több idegen nyelvet, a fogalmak és érzések kötődése, tartalma csak a vérünkké vált anyanyelven, gyermekségünk nyelvén lehet tiszta, csak az határozhat meg érvényes értékeket. Idegen nyelven boldogulhat valaki, de nem lehet teljes ember. Nyelvünk határai valóban létünk határát is jelentik. Nemcsak általában, hanem ilyen értelemben is.

BETHLEN GÁBOR

— Erdély fejedelme —

Ma este Bethlen Gábor Erdély fejedelme és választott magyar király ideológiájáról kellene előadást tartanom ebben a nevéől keresztelt Körben. Neki azonban, a szó történelmi értelme szerint, nem volt ideológiája, így erről nem beszélhetek. A téma mégis rendkívül fontos. Bethlen Gábor életműve középebe vág és az értelmét adja, de ilyen fogalmazásban: a fejedelem és az ideológiák. Pontosabban: Bethlen Gábor harca a világnézetek ellen, a magyar valóságért.

Félreérthetetlen tételből induljunk ki: a valaha is élt egyik legnagyobb magyarról beszélek, országalapító ember a témám. Történelmi köztudatunk szerint Szent István volt az országalapító,¹ s bizonyos megszorítással ez a látás vitathatatlan. Bethlen Gábor viszont nem második országalapító, mint a tatárjárás után IV. Béla,² hanem a XVII. század elején a másik ország megalapítója, az újkor népi, modern államáé. A Kárpát-medence keleti területe, az Erdélyi Fejedelemség csak eszköz volt a kezében, az egész országért dolgozott, a teljes magyar nép felszabadítása volt a célja. Korai halála a legtragikusabb esemény az újkor magyar történelemben: munkáját nem fejezhette be, elért eredményeit viszont ideológiákra támaszkodó ellenséges hatalmak néhány évtized alatt megsemmisítették. Bethlen Gábor modern Magyarországa helyett egy középkori, egész- vagy félféudális, sokszor osztrák tartományként magának is idegen ország dőcögött tovább a XX. századig.

Néhány mondattal rajzolom csak meg az akkori Magyarországot. A XVI. század első felében összetört Mátyás király³ erős, mutatós birodalma. Vele pusztult Kelet-Közép-Európa négyszáz évig érvényes rendező elve is. Utána kétszáz évig háborús anarchia pusztított Európának ezen az érzékeny részén. Belső robbanással kezdődött a tragédia: 1514-ben, a Dózsa-féle parasztlázadás leverése után összetörték a jobbágyságot, jogilag is kívül rekesztették a nemzeten. Néhány évtized múlva a török támadások alatt három darabra tört az ország.⁴ Reálisan nézve: a középső részt beintegrálták a török birodalomba; a nyugati és északi rész Habsburg uralkodók alatt, Magyar Királyság címen a német császárság eszköze lett, állandó harctér a birodalom érdekében; a keleti terület, Erdély pedig félig-meddig szabad, török hűbéres állammá vált. Nem volt többé ország, egységes nemzet és öncélú magyar állam. Külsőleg és belülről összetört minden, de 1600 elején Bocskai István⁵ és Bethlen Gábor feltűnésekor még számottevő erőt képviselt a három felé szakadt magyar nép. Csak új országalapító kellett, aki a romok helyén ismét egységes, öncélú államot hoz létre. Nem a régit restaurálja, hanem egy másik Magyarországot épít, minden szempontból az újkor Európa szerves részét. Kibontakoztatja és beteljesíti a magyar valóságot. Ezt a feladatot vállalta a fejedelem.⁶

Jegyzetek:

(A jegyzetek nem a tudományos dokumentáció célját szolgálják, hanem a magyar történelmet kevésbé ismerők számára írótak. Emigrációs szükséglet.)

¹ 997-1000 közt fejedelem. Királlyá koronázása 1000, december 25; 1038-ig uralkodott. Az addig jórészt pogány magyarság tömegeit ő térítette át a keresztyénségre. Minden jó és veszedelmes következményével a Nyugathoz kapcsolta a magyar történelmet.

² A mongol invázió 1241-42-ben elpusztította az országot, és majdnem kiirtotta a magyar népet.

³ Magyar reneszánsz király, 1458-1490 közt uralkodott. A középkori Magyarország alattá egyszírt mégegyszer régi fényében.

⁴ 1526-ban Nagy Szulejmán döntő győzelmet aratott Mohácsnál a magyar sereg fölött. 1541-ben Buda, a királyi székhely s vele együtt az ország egyharmada 150 évig török kézbe került.

⁵ Bocskai István, Erdély fejedelme 1605-1606. A bécsi békében a Habsburgokkal szemben kikényszeríti a protestáns magyar nép vallásszabadságát. Még ebben az évben tisztázatlan körülmények közt meghal. Genfben a reformáció emlékművének, Cromwell és a többiek társaságában, egyik alakja.

⁶ Bethlen Gábor középneemesi családból származott. Bocskai szabadságharcának legfőbb diplomáciai szervezője volt. 1613-1629 közt, haláláig Erdély fejedelme. 1620-ban magyar királlyá választották, de nem koronáztatta meg magát. A 30 éves háború keretében, az európai protestáns hatalmak szövetségeseiként három ízben viselt háborút a Habsburgok ellen. Mindegyik hadjárata győzelemmel végződött. A nikolsburgi béke 1621, a II. bécsi béke 1624, a pozsonyi béke 1626 egymásután biztosította a magyar nép- és a magyar protestánsok szabadságát. Célját, az ország felszabadítását

Előadásom lényegét az előbb így határoztam meg: Bethlen Gábor harca a világnézetek ellen, a magyar valóságért. Nézzük meg közelebbről az ideológia mibenlétét; majd az akkori magyar valóságot; s a kettő viszonyát a fejedelem életművében.

Az ideológia minden jelenséget meghatározni hivatott eszmerendszer. Jelentkezhet a tudományban, vagy a gyakorlati életet manipulálja, rendszerint egyszerre akar mestere lenni mind a kettőnek. Befolyásolhatja az egzakt természettudományt és új történetfilozófiát ír. Minden világnézet, ideológia szükségképp letér a valóság talajáról, s lényege szerint hamissá formálja az új eredményt. A tudomány egyetlen valósága a ráció, de még ezt is könnyen elködösítik az illúziók. Egy csomó lejárt elméleti rendszer s az ellenük folytatott harc igazolja ezt a tételünket. Túl az értelmén minden más eszköz és módszer csak ideológiát szülhet a tudományban. Minden mozzanat világnézet, ami a tiszta megismerést, vagy — egy lépéssel túlmenve — az elméletet eszköznek tekinti valamilyen hatalmi törekvés szolgálatában. Lépten-nyomon találkozunk ezzel a jelenséggel; hatalmas csoportok próbálják ilyen módon igazolni a törekvéseiket. Napjainkban és a múltban egyaránt.

Bennünket most nem a tudomány ideologizálása érdekel, hanem a világnézetek szerepe a történetfilozófiában; még inkább: hogy próbálják formálni az évszázadok menetét. A tudomány egyetlen valósága az emberi értelem, de már ideológiai hamisítást követnék el, ha ugyanezt állítanánk a történelemtől is. Többértű dolgot próbálnánk betörni az igájába. A történelem valósága a nép, a nyelv, a föld, a hit, a történelmi tudat, a körülvevő világ és a ráció. Ezek legkülönbözőbb kombinációja, nehézségek közti érvényesülése szüli a történelmet, a népek- és benne az egyének sorsát. Gyakran képtelenek megállni az ideológiai hatalmakkal szemben, s bukásuk magával rántja a már kialakult népi, kulturális és állami alakzatokat. Rendkívül sokféle világnézet jelentkezett az évezredek során. Céljuk: elvetni vagy meghamisítani a többértű valóságot, hogy hatalmi igényükbe törjék be az élet menetét. A társadalmi-, bizonyos időn túl történelmi ideológia a szellem erejével a valóság fölött alkotott spekulatív eszmerendszer. Mindig hatalmi célok mozgatják: uralma alá akarja vonni, még megsemmisítésük árán is a különböző társadalmi és történelmi formákat. Csak a valóság ellenére és fölött juthat hatalomra; szükségképp diktatórikus és életellenes.

Látunk kell a magyar valóságot Bethlen Gábor fellépésekor, a XVII. század elején. Már érintettük az ország széttöredezett állapotát és a nép eléggé töretlen életerejét. Rajtuk túlmenően legjellemzőbb és legfontosabb a magyar nyelv és szellem XVI. századi kibontakozása. Nem volt többé magyar állam, de a reformáció szükségszerű eszközeként előtérbe lépett a magyar nyelv, az előző századok hivatalos és egyházi latinja miatt elhanyagolt és parlagivá szürkült idióma. Eddig nem törődött vele jóformán senki. Most a protestáns prédikátorok igehirdetései és bibliafordító ténykedése nyomán alkalmassá vált az absztrakt gondolkodás árnyalatos kifejezésére; már betölthette az állami nyelv szerepét. Fel is lobbant a nyomán, különösen a mezővárosokban, a nép, a parasztság történelmi tudata, míg a reformáció erdőtűzként ment végig mind a három országrészben a lelkeken. Protestánsná lett a magyarság kilencvenöt százaléka. Ezt az adatot ne felejtjük el: az újkori magyar történelemnek ez a kulcsszáma. Hittel telítette a lelkeket, s ez a hit a múlt századok kényszerű vagy megszokott vallásos gyakorlatával szemben eleven erő volt. Ráadásul, a protestáns iskolarendszer a rációt is mind szélesebb körben tette ható tényezővé. A magyar valóság, rendkívül nehéz helyzetben, félreérthetetlenül felszínre került. Csak államférfira várt, hogy felépüljön belőle a nép modern Magyarországa.

Ez a valóság azonban már egy százada ideológiai hatalmak keresztüzében vergődött. El akarták pusztítani, hogy a maguk hatalmi szférájába vonhassák az egész Kárpát-medencét. Bethlen Gábor a halálos világnézetek elleni harcban vállalkozott a magyar valóság modern országgá építésére.

Három társadalmi és történelmi ideológiával kellett felvennie a harcot, három fronton küzdött a teljes magyar életért. A rendiség hatalmi eszmevilága volt a belső ellenség, a római-német ideológia és az iszlám imperialista világnézete pedig külső erőként, vallásos köntösben akarta elnyelni a magyar valóságot. Röviden elemeznünk kell mind a hármat.

Mindenütt elkerülhetetlen társadalmi forma volt a rendiség, de Magyarországon a XVI. század első felében halálos képződménnyé vált, 1945-ig nem tudott tőle egészen megszabadulni az így-úgy megmaradt magyarság. Mátyás király a XV. század második felében erős kézzel védte a népet, a parasztságot, a mezővárosokat és az ipari réteget a főurak és a nemesség kizsákmányolása ellen. A királyi abszolutizmus előhírnöke volt, ez rejtette sikerei titkát. Halála után a rendek nem akartak többé hozzá hasonló uralkodót, bábót szerettek volna, hogy politikájával, gazdasági lehetőségeivel teljesen kezükbe kaparintsák az országot. Biztosítékul magukhoz ragadták a közigazgatást és az igazságszolgáltatás népre vonatkozó

és a teljes vallásszabadságot korai halála miatt nem valósíthatta meg. A XVII. századi, sőt az egész újkori magyarság legnagyobb államférfia, diplomatája és hadvezére volt.

részét. Le is számoltak a királyi hatalommal, a Jagellók⁷ már csak bábok voltak a kezükben; az 1514-es parasztlázadás után pedig rabszolgáikká tették a jobbágyságot. A Tripartitum-ban⁸ részletesen és félreérthetetlenül kimondják, hogy a nemzethez csak a nemesség tartozik hozzá, a jobbágy nem is magyar, nemtelen rabszolgák ivadéka; semmilyen beleszólása sincs az ország ügyeibe. Elvették szabadköltözési jogát, gazdasági tárggyá vált urai kezében. Gondoskodtak a rendek és a nép ideológiai szétválasztásáról: a parasztság kizárásával megszületett a nemesi nemzet. Ezzel végzetes csapást mértek az újkori magyarságra. Verbőczy ezt a folyamatot így fogalmazza: „Minthogy pártot ütöttek és bizonyos Zekel György nevű leggonoszabb haramia vezérlete alatt az egész nemesség ellen az úgynevezett kuruc lázadásban váratlanul felkeltek és emiatt örök hűtlenség vétkébe estek: az elmúlt nyáron szabadságukat végkép elvesztvén, földesuraiknak föltétlen és örökös szolgaságába kerültek.”

A nemesi ideológia tulajdonképp királyt sem akart, így kötöttek ki végül az idegenben élő Habsburgoknál. Rendi kiváltságaik védelme miatt gyakori huzavonában éltek ugyan velük, alapjában mégis jól megvoltak egymással. A nemzetpolitikát és az állam védelmét rábízták a távoli uralkodóra, feladták az országot, hogy kiskirályok lehessenek a vármegyékben. A jobbák kisebbsége nem változtatta meg ezt az általános képet.

Ilyen végzetes formát csak Lengyelországban öltött a rendi ideológia és hatalom. Végső következménye országuk többszöri felosztása lett, hosszú időre el is tűnt Európa térképéről. — Bethlen Gábor, az egész magyar nép érdekében, ezzel a verbőczyánizmussal próbált először leszámolni: az egész népet be akarta emelni a nemzet keretébe.

A magyarságra támadó másik világnézet a római-német ideológia volt. Kárpát-medencei honfoglalása óta ez a hatalmi eszmekör állandó kísérfője népünk életének. Néhány évtized után, amíg a kalandozásokban a magyarság volt a támadó fél,⁹ — támadva védte magát —, a keresztyénség római formája a sorsává lett. Csúsztos talajra léptünk, tisztán kell fogalmaznunk ezen a területen.

Az ezredforduló körül a keresztyénség felvétele minden szempontból elkerülhetetlen követelmény volt, visszautasítása a teljes pusztulást hozta volna magával. Géza fejedelem már a 900-as évek utolsó harmadában ezt az elgondolást tette uralkodása tengelyévé. Fia, Szent István, politikai megfontolások alapján, a római katolicizmust fogadtatta el a magyar néppel. Fegyveresen semmisítette meg a régi pogányságot. Szembeszállt a keresztyénség bizánci változatával is, birodalmában leszámolt vele, pedig a magyar nép egyrésze lelkileg vállalta, és már ki is alakultak primitív szervezeti formái. A római hit könyörtelen elfogadtatása mindmáig a magyar történelem legnagyobb fordulatának bizonyult. Szent István valóban országot épített ezen az úton, s európai országot az akkori adottságok közt. Súlyos lépése megrázkódtatásokkal járt, a magyar ellenállás miatt is, méginkább, mert a római keresztyénség nemcsak kettős arccal jelentkezett, hanem ténylegesen kettős volt a tartalma is.

Egyfelől a krisztusi hit. Népünknek erre volt a legnagyobb szüksége. Régi, eléggé ismeretlen vallása már kelet-európai tartózkodása idején elkopott, jórészt értelmét veszítette még a honfoglalás előtt. A bizánci keresztyénséget külső és belső politikai okok miatt nem sikerült adoptálnia, a judaizmus és a mohamedán eszmék pedig — bár vándorlásai alatt Kazária révén érintkezett velük — nem sugároztak pozitív hitet, sőt nyomukban bizonytalanság támadt lelkében. Hit nélkül viszont nem élhet sem ez egyén sem a nép. Ezt az űrt töltötte be a római keresztyénség krisztusi tanítása. Egyéni sorsot és történelmet formáló ereje, legfőbb értéként, mindmáig egyetemesen megszabta népünk életét.

A római vallásnak azonban világnézeti tartalma is volt: Róma és a német nép közös világuralmi törekvése. Ebben az együttesben Róma és a németiség sokszor egymás ellen is harcolt, mégis egy volt a céljuk, s létrehozták a középkori, sőt újkori Európa legfontosabb alakulatát, a Szent Német-Római Birodalmat. Ez a döntő európai hatalom a krisztusi hitre áttért kelet-európai népeket is be akarta kebelezni az impériumába. Köztük a magyarságot. Szent István apja, Géza, az első térítő fejedelem nagyon erősen számolt ezzel a helyzettel s a keresztyénségnek ezt a hatalmi kinövését uralkodása alatt (972-997) tudatosan távol tartotta a térítés munkájától. István felesége, a bajor származású Gizella, német vasasai nyomán azonban benyomult, és attól kezdve örökösen el akarta nyelni Magyarországot. Céltudatos és könyörtelen római-német hatalmi ideológia mozgatta, csak háttére volt a krisztusi hit. Átmeneti zűrzavarok után a Vazul fiak,¹⁰ — a Szent István olasz-német jelöltjét, Pétert követő Árpád-házi királyok — kivédtek a támadást, s független, szuverén módon uralkodtak mindvégig.

⁷ Lengyel származású magyar királyi család: II. Ulászló 1490-1516. II. Lajos 1516-1526.

⁸ Verbőczy István politikus és jogtudós törvénygyűjteménye, 1514. Először 1517-ben nyomtatták ki. Évszázadokon át törvénykönyvként szerepelt. A rendiség ideológiájának a foglalta volt.

⁹ A honfoglalást (896-900) követő, mintegy hat évtizednyi támadó hadjáratok Nyugat-Európa legkülönbözőbb részei és a bizánci birodalom ellen. Főleg egy-egy nyugati hatalom vagy politikai csoport szövetségeseként a honfoglalás biztosítására.

¹⁰ Vazul, Szent István király unokatestvére, akit saját fiának, Imrének a halála után megvakíttatott, hogy alkalmatlanná tegye a trónra. Vazul fiai: András, László, és Levente apjuk megvakíttatása után Oroszországba menekültek. Szent

Népünkre igazán végzetessé az újkorban, a Habsburg királyok folyamatos magyarországi uralma idején vált (1526-1918), amikor Nyugat-Európa fokozatosan már megszabadult a hatalmától. Különösen Bethlen Gábor századának második felében s a következő, XVIII. század folyamán fenyegetett ennek a révén az ország és a nép végső pusztulása. Ellenreformáció címen likvidálni akarta az egész magyarságot. Valóban római katolikussá kényszerítette a XVI. századi abszolút protestáns többségű nép nagy részét. Már amennyi megmaradt belőle. Próbálta felszámolni a magyar valóság minden ágazatát, végső fokon a népet is. Félreérthetetlenül kimondták: „Jobb ha az elpusztult országot vadállatok lakják, mintha ott a vallás szabad gyakorlata uralkodik.”¹¹ Egészen a legújabb időkig ez az ideológia töviseként fúródott a magyarság testébe. Ellene folyt Bethlen Gábor második harca. A római katolicizmuson belül ezt az ideológiát csak a II. vatikáni zsinat próbálta lazítani, vagy felszámolni; esetleg egy világméretű újabb koncepció ellenében.

Pillanatnyilag legveszedelmesebbnek a török hódítás látszott, hisz az ország közepét tartotta megszállva, s másfél százados ittléte nyomán megszakítás nélkül pusztult a magyar élet. Itt már csak összefoglaló és szimbolikus jelentőségű a török név, nyugodtan behelyettesíthetjük az iszlám ideológiával, ami sokfajta népet hozott a magyarság nyakára. Nem keresztyén vallás mezében erősen idézi a római-német eszmekört. Itt ugyan maga a vallás is kötelez — a vélt igazság megvalósítása ürügyén — uralma terjesztésének a fegyveres harcára. Lényegében tehát ideológia, de magában hordozta a legfőbb lelki magot, a hitet is. A muzulmán egyének élték is ezt a hitet, a török nagyvezérkar viszont mint egyik legfontosabb és legerősebb fegyverével számolt vele.

Mit akartak a törökök, illetve az iszlám hatalmi ideológiája? Európát? Nem valószínű, bár eleinte ez is foroghatott a fejükben. Magyarországon, földközi-tengeri hatalmuk biztosítására szilárd támaszpontot építettek ki, hogy kivédhessenek bármilyen európai támadást. Végül ugyan a magyar medencébe fultak bele, de akkor még nem sejtették ezt a fordulatot. Az ideológia hódító ereje hajtotta őket, s az 1500-as évek rossz magyar, vagy inkább semmilyen külpolitikája nem tudta távol tartani a veszélyt. Sem az akkori győzelemittas rendi Magyarország. Taktikájuk az örökös mozgás volt, az állandó kisebb nagyobb hadjárat. Ebben is megszakítás nélkül pusztult a magyar élet. Egyezkedni velük, ideologikus természetük miatt alig lehetett.

Bethlen Gábornak szembe kellett nézni ezzel a harmadik világnézeti hatalommal is. Nála senki jobban nem ismerte a természetét és a céljait. Ő volt a legfőbb európai török szakértő. Nem Erdélyből származott, török megszállt terület volt a pátriája; sokat élt köztük. Politikai zsenialitása pedig felfogta törekvéseik lényegét és a helyes viszonyulás lehetőségeit. A két ideológiai hatalom egymásutáni kiszorításával az ország területi épségét akarta helyreállítani; a rendi eszmerendszerrel szemben pedig mindent megtett a nyugat-európai stílusú modern magyar életért. Célja érdekében nemcsak taktikai mozdulatokkal operált, hanem mind a három világnézeti ellenséget tekintetbe véve, nagyon átgondolt stratégiával is.

Végső célja a felszabadított, egységes, népi modern Magyarország megteremtése volt. Új országépítés. Hogy akarta elérni ezt az állapotot? Az ideológiák ellen folytatott harcok eredményeként és belső építéssel. Itt mutatkozott meg benne a zseniális államférfi és politikus. Európa-szerte csodálták ténykedését, félték tőle, nem szerelemből fogadták el, hanem kikerülhetetlensége miatt.

Legtöbbet a római-német ideológia ellen harcolt, jórészt a 30 éves háború keretén belül. Nyugat-Európával együtt fel akarta számolni az elavult és fertőző Szent Német-Római Birodalmat, ami részünkre akkor a Habsburgok halálos hatalmi törekvésében jelentkezett. Helyette modern /angol, holland/ értelemben vett Németországot, vagy birodalmat akart, és nyugat- és középeurópai összefogást a török kiszorítására Európából. Magyar-cseh-osztrák unió foglalkoztatta, a Mátyás király féle koncepció. Ez az államszövetség Európa birodalmaival egyenlő erőt és értéket képviselt volna, egyenlő rangú tagként emelte volna be az itt élő népeket az új világba. Ehez azonban fel kellett számolni a Habsburgok Szent Német-Római Birodalmát. Bethlen ennek a harcnak volt az egyik Gusztáv Adolfja. Magyarország önállóan, egyenlőrangú félként, saját érdekei szerint az ő vezetésével vett részt utóljára az európai politikában.

Számottevő erőt képviselt, hadserege is és külön hadvezéri zsenialitása. Nem egyszer megverte Wallenstein seregeit, bár óvatos volt, bizonytalan vállalkozásokra sose pocsékolta a magyar vért. Nem lehetett döntő tényező; a hosszan húzódó háború még halála után is sokáig tartott, de ha nem is érthette el végső célját, több békekötés révén biztosította Erdély függetlenségét és a királyi Magyarországon a vallásszabadságot.

István utódjául a német-olasz Pétert tette meg, aki átmenetileg, mintegy négy évig német birodalmi hűbérre változtatta Magyarországot. A Szent István halálát követő zűrzavarokból Vazul fiai kerültek ki végül győztesen. A római-német imperialisztikus törekvésekkel szemben helyreállították és megvédték az ország függetlenségét. Utódaik 1301-ig uralkodtak.

¹¹ Idézet a „Magyarország panaszai” (Querela Hungariae) címen 1619-ben megjelent kiáltványból.

Hosszú távú célja érdekében kénytelen volt jóba lenni a török nagyhatalommal. Kétfrontos állapot Erdély megsemmisülését jelentette volna, s vele együtt az egész magyarság pusztulását; ő viszont töretlen magyar jövőt akart. Végső célját az oszmán politika sosem látta át, a gyanakvó helyi helytartók feje fölött mindig az ő elképzelése és akarata győzött Konstantinápolyban. Az ország felszabadításához eszközzé tette a félelmetes ellenséget. Államférfiúi és politikai zsenialitása szinte páratlan volt a kortárs Európában. Halála után viszont senki se tudott a nyomába lépni a két Magyarországon. El is veszítettük helyrehozhatatlanul az újkori játszmát.

Ellenfelei akkor, a Habsburgok történetírói mindmáig, támadták, hogy nem a török ellen fordította az erejét. A rendi és római-német ideológia képviselői nyíltan vagy burkoltan árulást emlegettek, pedig a magyar nép felszabadítása érdekében akkor ez volt az egyetlen reális magatartás. Szekfű Gyula nyomán idézek egy török történetírót: „Ez a hitetlen pedig az Iszlám seregein sohasem segített, mert mindegyre csak a saját országára volt neki gondja.” Bethlen Gábornak ez a legfényesebb bizonyítványa a török ügyben.

Fordítva igaz a vád: a Habsburgok nem igyekeztek a török hatalmat kiszorítani az országból. Ütköző területnek jó volt a kezükön maradt rész, s bármiféle felszabadítás előtt ajánlatos volt kivéreztetni a magyar népet, nehogy még egyszer önálló állami életre gondoljon a múltja alapján. Idegenek betelepítése már akkor célja volt a római-német ideológia híveinek. Meg kellett szüntetni az ország magyar jellegét. Végül is nem a Habsburgok kezdeményezésére és akaratából verték ki a törököt, hanem a Rajnai Szövetség erőszakolta ki az eseményeket. Negyedszázaddal Buda felszabadítása előtt a Szövetség, francia támogatással, már európai koalíciót hozott létre a török Európából történő kiszorítására. A Habsburg politika azonban megbuktatta ezt az európai összefogást. Nem a török ellen küzdött, hanem a Rajnai Szövetség magyar hadainak a fővezérét, Zrínyit tette el láb alól, s megkötötte a gyalázatos és áruló vasvári békét. Többé ugyan nem térhetett ki a török háború elől, de 1686-ban már csak a Szent Birodalom Habsburg részlege vett benne részt. Hiányzott Franciaország, Hollandia, a Habsburg ellenes német fejedelmek, Svédország, Erdély és Magyarország, pedig ezek a hatalmak negyedszázaddal előbb aktív tagjai voltak a Rajnai Szövetség akciójának. Magyarország nem saját erőfeszítése és európai koalíció révén szabadult fel, hanem a Habsburgok hódították meg, Erdellyel együtt. Török uralom helyett most már az egész országra kiterjedt a Habsburg hódoltság, ami ellen néhány év múlva szükségképp indult meg a Rákóczi féle sikertelen szabadságharc.

A Habsburg hatalom gátlás nélkül tehetett mindent a teljesen kivérezett Magyarországgal. Most bosszulta meg magát, hogy Bethlen Gábor egyik politikai célja nem valósult meg az ország legnagyobb harmadának a török uralom alóli felszabadítása előtt: nem sikerült a Szent Német-Római Birodalmat európai koalícióval nem szentté és nem rómaivá átalakítani. Több századot késett a Habsburgok hatalmának a megtörése, az újkori Európában megmaradt a középkornak ez a már nem reális, kártékony csökevénye. Pedig Magyarország csak úgy maradhatott volna meg önálló történelmi alakulatnak, őrizhette volna meg magyar karakterét, s az európai együttesben csak úgy válhatott volna modern állammá. Népünk szempontjából Bethlen Gábor politikája remekmű volt, az iszlám ideológia ellen folytatott küzdelme is páratlan tünemény. A gyors ütemben kialakuló modern Európának kellett volna a magyar néppel együtt kivenni a török hatalmat a Kárpát-medencéből. Elgondolásainak halála után néhány évtizeddel történt felszámolása a magyarság végleges bukását jelentette.

A rendi világnézet ellen folytatott harca is következetes volt, bár szörmentiben csinálta, mint a török politikáját. Erdélyben abszolút uralkodóként ténykedett, a királyi Magyarországon viszont egyezkednie kellett a rendekkel, másképp meggátolhatták volna nyugati háborúit.

Eddig negatív vonásaiban láttuk a fejedelem célját az ideológiai hatalmakkal szemben védte a magyar népet, s próbálkozott külső és belső felszabadításával. Kézenfekvő a kérdés: pozitív módon mit akart építeni az akkori magyar valóságból? és mit csinált meg belőle?

Végső célja, a rendi életformával szemben, a népi, modern európai polgár és parasztpolgár társadalom megteremtése volt az egységes országban. Ehez a magyar valóságot vette figyelembe: a nép, a nyelv, a föld, a történelmi tudat, a hit, és a ráció együttesét. Ezt kellett megvalósítania a folyton változó ellenséges világban. A nép fogalmát a nemes magyar nemzeten túl gyakorlatilag a parasztságra is kiterjesztette, és mindig beleszámította az általa nagyon fontosnak tartott ipari réteget. Gazdasági és kultúrpolitikai intézkedései a teljes magyar nép biológiai és kulturális erősítését szolgálták. Erdélyben, nem hivatalosan, de ténylegesen, megszüntette a rendi államot, legalább is megtörte az egyeduralmát. Abszolút uralkodó volt, nem a hatalom mámoráért, hanem a magyar valóságot formálta ebből a pozícióból az átalakuló Európában. Magyar királlyá is megválasztották, de nem koronáztatta meg magát. Nem akarta ezzel a korai lépéssel veszélyeztetni végső célját, az egységes modern Magyarország megteremtését. Erdélyben egyeduralkodó volt. Hozzá kell tennünk: a felvilágosult abszolutizmus módján gyakorolta a hatalmat, a nép érdekében és javára. A Habsburg monarchák haladásellenes abszolutizmusával szemben a magyar nép jövőjét szolgálta

mindig. Ez a felvilágosult hatalmi módszer volt az egyetlen lehetőség, hogy Közép-Európában kiépüljenek a modern demokrácia kezdetei. Angliában már felkelőben volt a napja. Bethlen Gábornak nemcsak a látóhatára terjedt Angliáig, hanem a reakciós német-római hatalmi törekvésekkel szemben szövetségben is volt vele, Hollandiával ugyanúgy.

Erdély mellett a királyi Magyarországon is próbálta megtörni a rendek erejét. Egyenesen nem számolhatott le velük, kerülő utakon erősítette az országot és a népet. 1620-ban, a Besztercebányán tartott országgyűlésen kimondatta, hogy a főpapi javak és birtokok ezentúl az ország vagyonát képezik, a végvárak szükségének a fedezésére szolgálnak. Helyettük évi kétezzer forint javadalom illeti meg a római katolikus püspököket. A nép földjévé akarta tenni az országot. Abszolutisztikus uralmi rendszerével tudatosan nyitott kaput a népi fejlődésnek. /Jellemzőképp megjegyzem: a római-német ideológia későbbi győzelme nyomán egészen 1945-ig, csak a trianoni kis Magyarországon, még mindig egymillió hold föld volt a katolikus főpapság kezén, amikor az országban hárommillió föld nélküli paraszt élt, szinte koldus állapotban./

Iskolákat alapított, hogy a magyar beszéd legyen a mindennapi élet, a tudomány és az állam nyelvén. A parasztfiatalságot is igyekezett beemelni a kialakuló új értelmiségbe. Gyulafehérvári főiskoláján híres európai professzorok tanítottak, képezték a magyar nyelvű tudós nemzedéket. Mégsem volt elfogult, mind a négy vallásfelekezet — három protestáns és a római katolikus — tökéletes szabadságban élt Erdélyben, tudós jezsuitákkal is tartott kapcsolatot, s az újtestamentumot lefordíttatta román nyelvre. Minden módon kereste a közép-európai kisépek barátságát s velük az együttműködést. A csehekkel szövetséges viszonyban volt, a románokat és a lengyeleket is mindig bevette a számításaiba. Nyugati, főleg protestáns hatalmak erejére támaszkodva készítette elő a német és a török közé szorult kisépek együttműködését. Modern formában Árpád-házi királyaink történeti tudata élt benne és Mátyás királyé. Nem a régi, végleg elveszett hatalmi állapotot próbálta feltámasztani — egyáltalán nem volt romantikus —, hanem egy addig nem létezett új Magyarországot akart építeni Nyugat-Európa színvonalán.

Ehhez föltétlenül hitre volt szüksége. Hitpótléku nem vallott semmilyen ideológiát. Mégcsak küldetés tudatának az entuziazmusa se volt elég, elsődleges hittel kapaszkodott a transzcendens, mégis jelenlevő Istenbe. Az akkor százéves reformáció — a keresztyénség újra átélte és megtisztított formája — sugározta legtisztábban ezt a hitet. Bethlen Gábor a kálvini formájával azonosult; osztotta népe magatartását. Egyedülálló jelenség volt a kálvini reformáció Magyarországon: spontán módon terjedt, robbanásszerűen. Nem felülről irányították, politikailag senki sem segítette, világnézeti, hatalmi tényezők útját igyekeztek állni, mégis győzött a magyar nép lelkében. Csak véres eszközökkel restaurálhatta az ellenreformáció a római vallást, illetve, leple alatt a Habsburg birodalmi érdekeket. A kettőt tökéletesen egybemosta a római-német ideológia. Bethlen Gábor viszont a reformáció által sugárzott krisztusi hitnek a legmeggyőződésebb híve. Huszonháromszor olvasta végig a teljes Szentírást. Ez volt a belső hajtóereje. Ezzel a hittel próbálta a modern világ útjain eligazítani a magyar népet. Ahogy ennek a hitnek a nyomán jött létre Amerika.

A kálvinizmus nem kötötte magát egyetlen társadalmi állapothoz, államformához sem. Sokféle alakulat lehet helyes és igaz, ha belülről Isten igazsága és dicsősége ragyog a létrehozott egyéni és állami formákban. Ez a sokféleség az Istentől kapott szabadságunk. Hit nélkül viszont megbukik a kálvinizmus, mert nem támogatja semmiféle hatalmi ideológia. Már a XVII. században nyilvánvalóvá lett és azóta is tagadhatatlan: vagy a hit szabadsága formálja az újkor életét, vagy az ideológiák gúzsba köti erejét, vagy jön az anarchia. Bethlen Gábor a hit hőse volt.

Ezért tudott türelmes lenni másfajta hitekkel és népekkel szemben. Művének a vallásszabadság volt a sarkalatos tétele. Rendkívül jellemző, hogy a vallás szabad gyakorlatát Európában a református Erdély mondta ki először, Tordán tartott országgyűlésén, 1575-ben. Szó szerint: „Mindenki azt a hitet követheti, amelyet akar, csak az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit.” A római-német ideológiával szemben ezért a vallás- és lelkiismereti szabadságért szállt síkra Bethlen Gábor a királyi Magyarországon is, ahol az ellenreformáció már megkezdte végzetes munkáját.

Milyen eredményeket ért el a fejedelem? Uralkodása Erdély aranykora volt. Ellenség soha nem tette lábát a földjére. Megindult a polgárosodás útján, a népet gyakorlatilag beemelte a nemzetbe. Következtes, modern merkantilista gazdasági politikája nyomán Erdélyben soha nem tapasztalt jólét virágzott. A magyar néppel, Erdély révén, újra számolt Európa. Még Szekfű Gyula is, a római-német ideológia nagy harcosa, kénytelen megállapítani: „Bethlen a nyugati hatalmaknak nem zsoldosa, hanem szövetségese volt, aki a maga szuverén érdeke szerint állt be a koalíciójukba, vagy lépett ki belőle.”

Életművében újra jogaiba lépett és érvényesült a magyar valóság, felvázolódott a felszabadult, egységes állam, a töretlen, értelmes, öncélú magyar jövő. Bethlen Gábor ténykedése volt az utolsó szuverén magyar politika és élet. Ahogy mondtam: nem a második országalapító, hanem a másik, az újkori modern Magyarország legnagyobb munkása.

Korai halála népünk legsúlyosabb tragédiája az újkorban. Utódai, I. és II. Rákóczi György még magyarságszemléletét és politikáját vitték tovább, de zsenialitása nélkül és a múltba visszahulló gazdasági szemlélettel. Újra felülkerekedett Erdélyben is a rendiség. Néhány évtized múlva pedig nemcsak társadalmi eredményeit, hanem a művében kibontakozó vagy megrajzolt jövőt is felszámolta a római-német ideológia és Habsburg hatalom. Megsemmisült az önálló, öncélú modern Magyarország lehetősége. Nem szerepelt többé az európai tervekben. Erdély, a török és Habsburgok közti veszélyzónában, Bethlen zsenialitása nélkül elbukott, csak árnyéka lett a nagy fejedelem tündérkertjének. A királyi Magyarországból pedig csak a rendi ideológia és életforma maradt meg, előbb kényszerű, majd boldog házasságban Béccsel.

Alig volt többet magyar nép, s a megmaradtat is torkig telítették a kétféle halálos eszmevilággal. A század utolsó negyedében Buda és az ország jórésztének a felszabadítása /1686/ a Nyugat szemében már nem volt magyar ügy, hanem csak európai gazdasági érdek; s nem volt Bethlen Gábor, hogy ebbe az érdekebe szervesen beillesztette volna a megmaradt magyar valóságot. Jórészt idegeneknek juttatták a felszabadított területeket. Az ország népi súlypontja a középkorban a Dunántúl mellett Dél-Magyarország volt. Ezt a teljesen elnéptelenedett részt most teletelepítették németekkel, kisebb mértékben francia, olasz majd szerb és román csoportokat is hoztak. Sok százezer római katolikus német szállta meg a Dunántúlt és az ország déli részét. Ez a szám az akkori lakosság egynegyede. Nagyon átgondolt módon történt a telepítés: kitűnő, előre felépített falvak és gazdasági kedvezmények várták a német népi tömegeket. Magyar család csak véletlenül került oda, s az is állami támogatás nélkül, a hatóságok ellenére. Valóban kivérzett, római vallásúvá és jórészt nem magyarrá vált az ország, fényévnnyi távolságban a kortárs Európától. Kitűnő munkát végzett az osztrák önkényuralom. Beigazolta, hogy az abszolutizmus csak akkor szolgálhatja a nép javát, ha gyökeresen belőle való, mint a Bethlen Gáboré volt, s ha csak átmenet a jövő életformája felé.

Az előbbi pár mondatról távol áll minden faji vagy magyarkodó gondolat. Sok értéket kapott a betelepült németiség révén az ország: szorgalmas munkás kezeket, értelmi lehetőségek rezervoárját. S ezek részben eredményeseknek is bizonyultak a századok folyamán. De nemcsak erről volt szó, sőt egyáltalán nem erről: a betelepített német tömegekkel a magyarság még megmaradt erejét akarták megtörni, legyen csak Habsburg birtok az ország. Nem rajtuk múlt a kudarc, túl a társadalmi szerkezeten még mindig ellenállt a magyarság életereje. Illetve: kudarc volt ez mind a két nép számára: egyfelől, nem sikerült elnyelniük Magyarországot; másfelől, a magyarság sose tudott többé önmagára találni, természete és saját érdekei szerint felépíteni egy öncélú modern európai országot. Ahogy Bethlen Gábor próbálkozott vele. Szabadságharcokban őrlődött fel a nép ereje, s idegen célok eszköze lett.

A betelepített népi tömegek utódai sok testi és értelmi munkával gazdagították az országot, de mindenre tekintet nélkül mindig a Habsburg érdekeket szolgálták. 1867 után a római-német rendszer iskolapolitikája nyomán százszoros mértékben jutottak be a középosztályba, kézbe kerítve a társadalmi élet kulcspozícióit. Elsőrendben ők határozták meg a társadalom és a nemzet életét és sorsát. Mikor pedig — Hitler idején — végső döntésre került a sor, jórészt németnek és nem magyarnak vallották magukat. Betelepítésük után kétszáz esztendővel. Nem az állam törvényeit tekintették magukra nézve kötelezőnek, hanem Hitler mellé álltak, magukkal rántva az országot is.

Nem egyének ellen szóltunk, szorgalmas munkáskezekre szüksége volt az elvadult földnek. Ezer év alatt ügyis hatalmas idegen tömegeket asszimilált már a népünk. A magyarság eidoszáról van szó. Babitsot idézve: „A magyarság lényege érdekel, az ami benne sajátos és összetéveszthetetlen, ami mindentől megkülönbözteti.” Ezt akarta a telepítésekkel felszámolni a római-német ideológia.

Erdély önmaga árnyékává lett, hol a török, hol a német pusztította végig. Benne is erőre kapott a rendi uralom, a nép megint a társadalom és az élet aljára került. Megkezdődött a magyarság kivándorlása Moldvába és Bukovinába. Végül hivatalosan is osztrák tartománnyá deklarálták, nem egyesülhetett újra az anyaországgal. 1848-ban, a Kossuthék által kikényszerített unió idején¹² jórészt már katolikus és román volt a kálvinizmus és a magyarság egykori fellegvára. Száz év leforgása alatt az akkor könnyebben kezelhető románsággal telepítette tele az osztrák kormány és a főúri rend Erdélyt. Ott is tökéletes munkát végzett a római-német és a rendi ideológia.

Ebben a helyzetben mind tudományos, mind irodalmi formájában elhallgatott a magyar nyelv is. A XVI. századi és a XVII. első felére átnyúlt pezsgő szellemi kibontakozás félbeszakadt, csak egy század múltán kísérletezett újra bátoran, tapogatózó lépésekkel. Történelmi tudat nélkül majdnem minden elpusztult. Erről beszél Kölcsey: „A sírt, hol nemzet süllyed el...”¹³

Mégsem tűnt el egészen a magyar nép, csak az önálló ország szűnt meg és az öncélú magyar élet. Utána is jöttek szabadságharcok, valóban csak szabadságharcok, nem pedig egy ország, önálló történelmi műhely küzdelmei egy másik állam vagy hatalmi ideológia ellen. Bethlen Gábor „Tündérkertje” volt az utolsó

¹² Magyar szabadságharc és forradalom 1848-49-ben a Habsburgok ellen.

¹³ A magyar nemzeti himnusz egy sora.

tényleges „Magyarország”, amiből az újkori modern magyarságnak kellett volna kibontakoznia. Thököly, II. Rákóczi Ferenc¹⁴ szabadságharca eleve reménytelen vállalkozás volt, új ország helyett csak a dicsőség illúzióját hozta, lezajlásuk után lényegileg megszűnt a magyar állam. Az Európa-szerte már lejárt, sőt halott római-német és rendi ideológia szilárdan markában tartotta a maradék magyar létet. Kossuthék szabadságharca után az 1867-ben megszületett államalakulat,¹⁵ az Osztrák-Magyar Monarchia, már nemcsak Magyarország, hanem a német birodalomból kiszorított Ausztria pusztulását is magában rejtette. Nem sikerült újkori modern állammá, a Duna-medence kis népeinek szövetségévé átalakítani ezt a felemás csodaszülöttet. Tragikus módon, a Habsburg birodalom magyarországi felében akkor már erősebben élt és hatott a rendi és római-német eszmevilág, mint magában Ausztriában. Szükségkép jött Trianon.¹⁶ Beteljesedett a százados, romboló ideológiák sorsa. Nyugat-Európa tudatosan felszámolta a középkor tragikus és irritáló maradványát, a Habsburg birodalmat. Vele bukott az Árpádok és Mátyás király Magyarországa, s Bethlen Gábor minden törekvése; a kicsire zsugorodott maradék magyarság egyharmada pedig szerte a világon, idegen államtestekben pusztulás elé néz. Nincs többé Erdély, az újkori magyarság lehetőségének legfontosabb sarokköve.

Jelentett-e Európa számára valamit a magyar történelem ilyen alakulása? Közvetlenül, a felszínen érzékelhető módon, alig. Nyugat- és Észak-Európa népei ennek a térségnek a történetétől függetlenül formálták ki újkori évszázadaikat. Történelmük belső mozgató ereje, az ideológiák diktatórikus gyakorlatával szemben, a szabadság volt. Az emberiség évezredei alatt először nekik sikerült — a reformáció nyomán — szilárdan kialakítani az állam, a társadalom és az egyének kapcsolatában a szabadság egyensúlyát. A felszabadított népi, társadalmi és egyéni erő hozta létre Nyugat-Európa csodálatos évszázadait, ami lassan behálózta a földgömb nagyrészét. Ebben a kibontakozásban nem játszott szerepet sem a feudalizmus, sem a római-német ideológia. Lassan csak a Habsburgok birtokában maradt kelet-középeurópai térségre szorult vissza, vagy még keletibb tájakra. Nyugat-Európa számára érdektelen tényező volt, legalább is annak látszott, míg új világnézetek diktatórikus hatalmai nem léptek a régiéik helyére. Századunkban a szabadság népeinek már ezek ellen kellett védekezniük világszerte. S akkor kaptak újra szerepet a régi évszázados diktatúrák uralma alatti népek maradványai. Habsburg birodalmi állapotukban az első világháborút még a régi oldalon harcolták végig, annak a felbomlása után pedig könnyű zsákmányává lettek az új ideológiák: náciizmus, kommunizmus újfajta diktatúráinak. Újra és újra a Nyugat életformája ellen harcoltak kényszerűségből vagy atavisztikusan. A római-német eszmekörbe betört kisépek, a közéjük lemorzsolódott magyarsággal együtt, így szerepeltek ismét Európa történetében. Bethlen Gábor egykori politikája és jövőt formáló akarata ellenére.

Európa sorsa, talán a jövője is másképp alakulhatott volna a XX.században, ha 1600-tól kezdve a fejedelem Magyarországa marad felszínen. A kálvini reformáció állami és társadalmi formája a huszitizmusra épült modern cseh protestantizmussal karöltve egy darab Nyugat-Európát valósíthatott volna meg a délnémetiség-, a római-német ideológia hátában. Magyarország, a szabadság életformája nyomán, Nyugat-Európa szerves része lett volna. Ne feledjük: a XVI. század végén a magyar nép kilencvenöt százaléka protestáns volt, főleg a kálvinizmus követője. Szerves része annak a szellemi hatalomnak, amelyik szabadságtörekvésével kialakította az újkori Európát, beleértve Észak-Amerikát is, szóval a modern nyugati kultúrkört.

De a harmincéves háborúban /1618-48/ Kelet-Középeurópa még nem látszott fontos területnek, veszni hagyták a magyar és cseh protestantizmust. Velük leszakadt Európa jelentékeny része. Századunk folyamán azonban ez a hatalmas terület már fontossá vált a Nyugat számára. Mindenfajta régi és új világnézeti diktatúra ellen a Habsburg birodalom romjaiból az első világháború után önállóságra jutott kisépek egy részével kereste is a kapcsolatot. Szükségképp eredménytelenül, mert ezek a népek — a magyarok és csehek egy részét kivéve — nem a kálvinizmus szabadságeszméjén nőttek fel. Ezen a területen a protestantizmus bukásával kicsúszott a talaj Nyugat-Európa lába alól.

Természetesen, nem semmisült meg maradék nélkül sem a cseh huszitizmus, sem a magyar nép kálvinizmusa. Különösen az utóbbi nem. A Kárpát-medencében, a történelmi Magyarország területén őt

¹⁴ Thököly Imre az 1600-as évek végén a népi szabadságküzdelem vezére volt. A Habsburg császári fölényrel szemben küzdelme elbukott. — II. Rákóczi Ferenc, az erdélyi fejedelmi Rákóczi család utolsó, országos szerepet vállalt tagja. Hosszú szabadságharca (1703-1711) volt a leglegendásabb magyar küzdelem a Habsburgok ellen. Miután nyugati szövetségese, Franciaország kiegyeztet a Habsburgokkal, szabadságharca elbukott. Ettől kezdve szűnt meg lényegileg Magyarország önálló állami léte, ami csak az 1848-49-es Kossuth féle szabadságharc, illetve az 1867-es kiegyezés után állt félig-meddig helyre. (I. Osztrák-Magyar Monarchia.)

¹⁵ Az Osztrák-Magyar Monarchia megalkotása, mely az első világháború végéig állott fenn.

¹⁶ Az első világháború után a trianoni békében a történelmi Magyarország szétdarabolása. Területének több mint kétharmadát, népességének majdnem kétharmadát a környező államokhoz csatolták. A magyar etnikum egyharmada is kívül rekedt a megmaradt kis Magyarországon. A római-német ideológiával szembenálló nyugati hatalmak műve volt.

állam közt szét törve még mindig hárommilliónál több magyar református él, ebből Magyarországon kétfélmillió. Nem sokkal a második világháború után ennek a hatása meg is mutatkozott kézzelfoghatóan. Mind a két nép a nyugati demokratikus életforma szerint próbált berendezkedni, s a maga módján komoly harcot vívott a szabadságáért. Magyarország 1956-ban, Csehszlovákia 1968 tavaszán. — Még előbb: a magyar protestantizmus évszázadokon át, bukottan is, szoros kapcsolatot tartott győztes társaival. Teológus diákok ezrei tanultak európai protestáns egyetemeken. Rajtuk keresztül minden nyugat-európai szellemi irányzat és mozgalom otthonossá vált Magyarországon, formálta a nép gondolkodását, szabadságharcaiban a történelmét is, de a tényleges hatalom egészen 1945-ig, szinte maradék nélkül a régi feudalizmus és a német-római ideológia kezében volt. Ezek a hatalmak felelősek a magyar nép újkori sorsáért.

Természetesen, nem a római katolikus egyház hitbéli tartalmáról vagy lelki ténykedéséről szóltam, hanem a német-római hatalmi ideológia volt a témám. Az egyszerű hívő mindennapjaiban, sőt a társadalmilag és politikailag már alig elviselhető helyzetekben is a katolikus egyház lelkigondozása ettől függetlenül tényleges valóság volt. Gyakran intenzívebb, mint a racionalizmusra hajlamos református egyházé. Híveinek a milliói az ideológiától, /aminek nagy többségükben nem is voltak a tudatában/, s gyakran még dogmatikai tételeitől függetlenül is teljes lelkigondozást kaptak s eligazítást az élet végső kérdéseire nézve. Akkor is, ha a krisztusi és politikai tartalom keveredett egymással. A római-német ideológia azonban, túl a lelki ténykedésen, világnézeti és történelmi súlyával hatalmi politikát űzött. Bethlen Gábor kapcsán ezek a kérdések szükségképp kerültek felszínre. /Hosszúra nyúlt emigrációm egyik nagy élménye az evangéliumi katolicizmussal való találkozásom volt. Ez a lelki tapasztalat azonban nem másíthatja meg a tanulmányban tárgyalt történelem tényét és igazát./

Egyetlen gondolatot vetek még fel: évszázadokon át mi őrizte legtisztábban Bethlen Gábor örökségét? A kisebbségbe szorult magyar kálvinizmus már nem tudta meghatározó módon formálni a nép sorsát, politikában és társadalom szervezésben pedig csak félresikerült kísérletek és szabadságharcok utaltak a fejedelemre, /mindegyik református háttérű volt/; a magyar irodalom azonban töretlenül vitte tovább az örökségét. Nem témában, hanem lényegszerűen. Az öncélú és egyetlenarcú magyar lét a mindennapok valóságából szellemi formában az irodalomba költözött, s alkalmasszerűen próbált megvalósulni a történelem menetében. Hogy még van magyar nép és ilyen-olyan magyarság, az elsőrenden neki köszönhető. Sehol a világon nem volt az irodalomnak ilyen különös feladata és szerepe a nép életében. S milyen egyszerűen ez az irodalom. Nemcsak a XVI.-XVII. századi reformációs korban, hanem a római-német ideológia győzelme után is. Európa legtisztább protestáns irodalmát produkálta a jórészt katolikussá kényszerített magyarság. Legbelsőbb lényege, a legigazibb népi lehetőség szólott benne végig.

A magyar sorskérdésekre mindig Ady tapintott rá a legbiztosab kézzel.¹⁷ Két verssorával ezt is ő fejezte ki egészen tisztán:

Protestáns, harcos vérmezőn

Lelkem a kor Gusztáv Adolfja.

IA visszahozott zászlól

Gusztáv Adolf a római-német ideológia elleni harc európai szimbóluma volt. Magyar viszonylatban tehát ezt mondta Ady: Protestáns, harcos vérmezőn lelkem a kor Bethlen Gábora.

Hogy viszonylik hozzánk ez az egész kérdés? A fejedelem törekvéseit kell megvalósítani ma is? Ami az önálló és öncélú, az egyetemes emberi humánumba beépített magyar életet illeti, föltétlenül. De a mai magyar valóságot kell számbavenni, csak abból bontakoztathatjuk ki népünk mostani és jövő életét. Okosan kell harcolni a mai ideológiák vagy a múlt ilyenfajta csökevényei ellen, vagy okosan viszonyulni hozzájuk: ténylegesen ki kell bontakoztatni a magyar valóságot. És mindig hittel tenni mindent. Eddig, sajnos, még nem jelentkezett a XX. század Bethlen Gábora.

¹⁷ Ady Endre a XX. század legnagyobb magyar költője.

MÁRAI SÁNDOR NAPLÓI

Az ember és az író

Márai Sándor már a két háború közt is jelentős író volt Magyarországon. Ellentétes törekvések jellemezték azt a húsz-huszonöt évet; átkozták egymást az írók, mégis együtt alkotott egészet a népiek és urbánusok külön társasága. Létrehozták az egyik legnagyobb magyar irodalmi korszakot.

A háború utáni állapot szétszórta őket. Páran több-kevesebb energiával még évekig írtak, mások belekeveredtek a politikába, de ez már más világ volt, idegenné váltak a mozgásában. Elhallgatott vagy kihalt ez a nemzedék, el is némítottak közülük jónéhányat.

Lényegileg két író élte túl a kataklizmát: Illyés Gyula és Márai Sándor. Életművük súlyosabb felét 1945 után hozták létre. Illyés töretlenebbül, Márai élesebb kanyarokkal. Pedig fordítva mutatkozik: otthon élve is, Illyés mintha más arcot viselt volna, Márai pedig az emigrációban is, mintha régi énjét vinné tovább. De ez csak látszat.

Különös jelenség volt Márai az otthoni világban. Az európai szintű polgárságot képviselte, pedig ez a jelenség hiányzott Magyarországról. Nyomokban jelentkezett csak, alig tarkázta a képet. Ezért volt érdekes és, fegyelmezett írói magatartása mögött is, egy kicsit groteszk Márai minden írása. Ráadásul, ennek az alig létező magyar jelenségnek — nyugati divat szerint — éles kritikusa is volt. Fellázadt ellene, valahol az európai radikalizmus tájain kereste a megoldást. Sose hagyta el a polgári humanizmust, csak magatartásán és társadalmi feltételein akart változtatni, s regényben kifejezett formáját mélyítette el a pszichoanalízis útján. Új regénytípust teremtett: a magyar irodalomban nála jelentkezett először átütően az elbeszélés és a párbeszéd helyén a gyónás, a belső monológ. Stílusa, a be nem avatottak szemében, csak erőteljes érdekesség volt, pedig leírás mellett már új létbeli változatok formálására is használta a szavakat. Riportszerű regényei ezzel a stílussal valóban újat hoztak a magyar irodalomba. Társadalmi nézetei szembeállították a fennálló renddel.

Alkotó erején később megtört a hivatalos ellenállás. Bevették a rendszer belsőbb köreibbe, s ő ott is jól érezte magát. Soha nem vált igazán otthonává az Akadémia, de a megvetett tömeggel szemben polgári humanizmusát megélhetőbbnek vélte a falai közt, mint ellenzéki pozícióban. Legjobb úton volt, hogy — a népi irodalom ellenében — a hivatalos Magyarország írója legyen.

Élete idilljét hamar megzavarta a náciizmus és magyar vetülete. Mind magányosabbá vált, élesen szembe is fordult a jelenségekkel, ellenzéki írónak számított ismét. Polgári humanizmusát egyaránt fenyegette a náciizmus és az orosz szellemi és társadalmi berendezkedés.

Ezért is választotta az emigrációt, Magyarországból hazament a nagyvilágba: szellemi gyökerei Európában tapinthatóbbak voltak, mint otthon. Legalább is úgy látszott Pestről, de hamar kiderült, hogy sehol a régi forma, tartalom és érték. Márait a kettős idegenség se hallgattatta el, született emigránsnak bizonyult. Ez a felismerés segítette világra az életművét.

Az idegenbe szakadt írók jórészt elnémultak, vagy hamissá vált kezükben majd minden sor. Valami nem létező magyarság volt a témájuk, vagy egyfajta nem létező nagyvilág, s benne a hamisan egzisztáló énjük. Márai kivétel: a változó világot kitűnően érzékelte, jobban a magyar valóságnál, s érzelmileg is több köze volt hozzá. De nem sikerült megoldania humanista értékei és a változó világ viszonyát; az értékeknek kellett oldódnuk. Valóban emigráns, a felgyorsult permanens mássáleben túl csak egyetlen valóság maradt a kezében: a magyar nyelv.

Örök probléma: milyen ember áll az alkotás mögött, ki hozta létre a művet; az írás és az ember viszonya a végső irodalmi kérdések egyike. Márai tiltakozik az ilyen szemlélet ellen, szerinte csak az alkotás számít; nem győzi támadni az életrajzi írókat. Naplójának eddig megjelent négy kötete az ellenkezőjét bizonyítja: élete és személyisége a legfontosabb tényező a műveiben. Tehetsége csak organizálta az alkotás menetét, saját magát írta Márai is. Nem szubjektív módon vetítette a mindennapjait, hidegen használta az objektív életmozzanatokat. Egyik titka: nem lett eggyé a Mással, távolságot tartott énje és a jelenségek közt. Mégis csak ő maga forgott egzisztenciális módon a világban és határozta meg a műveit.

Író volt, tehát természetét és írói programját tudattalanul és tudatosan sokszor áthágta: nem a világban, hanem énjé mélyén kereste a választ. Közben a Más alig is érdekelte, saját magára volt csak tekintettel. Pontosan fogalmaz: „Nem szeretek senkit, nem gyűlölök senkit”. Persze, ez csak szépítés és vágy, a szeretet hiánya már egyfajta gyűlölködés. Ideális életállapota mégis a közöny. Magára nézve: a gyönyörben átitzik a közöny; viszont az érzelmi igényt is örültségnek tartja a másik emberben. Lényegileg egybe is vág a két mozzanatot. Sértődött volt és engesztelhetetlen, az önzést értelmezte objektivitásnak, írói mivolta és jelleme szkizofréniára utal.

Mégse normális életállapot a közöny, szabadulni kell tőle. Márai eleinte három utat látott: az Istent, a művészetet és a halált. Mintha Adyt hallanánk, legalább is életműve egy részét, csak szubjektivitása és robbanó ereje nélkül. Érdekes végigkísérni Márait ezeken a viszonyulásokon. Nem tagadja meg magát, az emberszabású méreteket keresi itt is: az Isten nem meghatározó úr, a művészet és a műveltség egyet jelent sen, a halál maradjon csak a periférián. Ezért a zárt világért harcol, bár az örökösen felhasad, végül pedig megérkezik a nyitott végtelenhez. Jelleme és írói törekvései ellenére, illetve a kettő ütközésében, öreg korára felnyílt előtte a mélység. Külső és belső irracionális hatalmak sodrában találkozott élete démonával, s az elegáns irodalmon túl tényleges mondanivalót is közvetített az írásaiban.

Cocteau idézi egy helyen: „írni annyi, mint elárulni magunkat”. Márain is beteljesedett ez az alapvető igazság. Művei zárt alkotások, tökéletességükkel akart hatni, s fordítva történt: mind nyitottabbá váló vergődése szülte a regényeket. Fölényeskedése és a sokfajta menekülés után az Ady, Dosztojevszkij féle írók rendjébe is tartozik. Ez még nem értékítélet, csak irodalmi diagnózis. Megközelítően sorolható csak közülük, könnyen mérhetjük a mélységét s hiányzik valami a hőfokából, de személyisége és a múlt évek ide is alázták /önmagá előtt/, s ide is emelték /az olvasók szemében/.

A kultúra, minden porcikájában, a világ többlete, benne folytatja a teremtést az ember. Tudata pedig az irodalom, hozzá számítva a filozófia évezredes vergődését is. Legemberibb ténykedés a földön, néha rendkívül fenséges, máskor röhögtetően lealacsonyít, de mindig a legtisztább tükör s önmagunká nőtető lehetőség. Márai minden adottságával író, az élet áramának a többlete s erős kifejező képesség teszi azzá. És a félreérthetetlen írói tudat. Neki is kérdése, nekünk is az volt menekülésünk kezdetén: ő-e a megvilágosításul jött író az emigrációban, vagy mást várunk? Vagy ne várunk már senkit! Van-e még a szónak életet formáló ereje a világ kis magyar szeletében és szélesebb körben is? Mert eddig — az Isten ígényén túl — a magyar szó ereje tartotta meg népünket.

Márai nagyon tudatos író, célja nem a forgács, hanem a mű, teljes alkotásra törekszik mindig. Nem spontán módon, nem a kézzelfogható valóság egy kimetszett darabját rajzolja, hanem külön laboratóriuma terében játszódnak a regényei. Lélekrajza a mélyben rejlő mozzanatokból épül fel, a cselekmény rendszerint ezek ábrázolása. Valamilyen valóságról tudósít, nemigen mozog légüres világban, nem fényképez, a látomást írja meg: külön képesség nyomán a benne megszületett valóságot. Ez a belső mag — érzése szerint — a jelenségeken túl az állandóval is kapcsolatot tart, a létezés benne ragadható meg igazán: a „valóságalkotó fantázia” az írás titka. Itt válik el az irodalom a tudománytól; ingatag talajra lép, de a lényeg megragadásának ez az igazi útja. Az értelem szükségképp megérkezik a semmihez és pusztulást hoz, a látomás a szépségben kifejezi és meg is tartja a világot. A titok: költött cselekményben vetíteni a víziót és benne az igazat. Felfokozott valóság legyen a látomás.

Így írta Márai a műveit? Mindig erre törekedett, de a vízió helyét gyakran átveszi a rutin és a virtuozitás. Szinte elkerülhetetlen csapda a részére, hiszen biztos kézzel használja mestersége minden eszközét. Fojtogatóbb az eredmény, ha indulatai ragadják magukkal. Márainál az elegáns formából a látomás helyett néha gyűlölködő indulatok törnek felszínre, különösen, ha a kis magyar világról beszél.

Alkotása lényeges eleme a stílus: a látomást ezzel teszi valósággá. Kifejezőmódja nem hétköznapi értelemben szép, hanem erőteljes és pontos, ezért szép és kifejező. Megedződnek a szavak a mondataiban. Ritmusa nem természetesen folyik, mint a nép beszéde, inkább a megkövesedett hullámok rendjéhez hasonlít. Márai írásművésze a magyar nyelv XX. századi lehetőségének egyik csúcsa. A lelkében tárolt idegen nyelvek tüzeiben kiégett belőle minden salak és a szinonimák használata is. Igaz, eltűnt majd minden szín és a sokféle fordulat lehetősége. Kitűnően tud magyarul. Puritán és árammal telített ez az erőteljes stílus, alkalmas a látomásban megfogant valóság kifejezésére, sőt bizonyos értelemben teremti is az ember világát. Márai műveiben újra hitelt nyert a szó, az írás.

Célja a tökéletes regény, a látomásban felbukkant valóság művészi kifejezése. Nem spontán születik, minden részéért meg kell harcolni, külön alkotás minden mondata; a látomással küzdő író mesterember is. Így próbálja létrehozni a tökéletes regényt, ami túl a magyarságon, már mindenkihez szólna. Van Márainak ilyen tökéletes alkotása? Sok regényében megcsillan; a rutinnal együtt. De ő se kapcsolt át a világirodalomba.

Látomások helyett gyakran eszmékkel dolgozik, ezeket öltözteti a vízió köntösébe: meg lehet-e váltani a világot?; az abszolút diktatúra lényege; van-e történelem?; a tömegőrület sodra. Mintha Dosztojevszkijt hallanánk, csak iszonyatosan nyomasztó súlya nélkül, viszont évtizedeink kollektív félelme külső súlyt ad Márai rövid írásainak. Dosztojevszkijnél mindig látomásból született az eszme, Márai mintha fordítva írná a regényeit. Tökéletes mondatai pontosan kifejezik eszmei tartalmát, de a víziók kölcsönöztek, bár évtizedeink vetületei, s rólunk szólnak még a múltban játszódva is. Van valami zavaró a regényeiben, a disszonancia viszont az olvasó lelkében teremti meg a látomást. Fordított rend és eredmény: regényeinek nemcsak esztétikuma, hanem különös funkciója is van, elsőrenden nem alkotja, hanem szüli az egzisztenciális életérzést. Itt azonban már túljutottunk a tökéletes regényen.

A naplók

Eddig általában szóltunk az alkotóról és érintettük a műveit. Ennek a tanulmánynak mégsem célja a teljes Márai oeuvre értékelése, csak a Napló négy kötetével foglalkozunk. Ezek jelentik élete és alkotásai háttérét, fényt vetnek a rejtett mozzanatokra, magyarázzák az embert és a regényeit. Élete lírájáról van szó. Írt verseket is, mégis naplóiban tárulkozik ki igazán. Életérzései és világlátását itt foghatjuk meg legtisztábban, világképe itt a legplasztikusabb, s minden tiltakozása ellenére, világnézeti csírákat is szül.

Naplóiban követhetjük nyomon új változatait, a háború végi pokolban vergődő otthoni emberen át az Ulysses szerepébe helyezett világvándorig, aki végül megáll a nyitottá vált lét és valóság félelme előtt. Apró mozzanatok villámfényként hasítanak élete rejtett titkaiba, s megmutatják művei mögött az író. Nem világítanak mindig a reflexiói, néha csak a rutin és az unalom közönye beszél, mégis a naplók jelentik a villámokkal terhes égboltot.

Egy-egy regénye az alkotásba befalazott kis szelvényét mutatja csak az életének, a Naplók viszont vetítik az ellentmondásokkal terhes egész embert. A napló nem monológ, inkább dialektikus vallomás, élete árama egy-egy világra jött műve mögött; s a Más szerepe az életében, nem közvetlen kapcsolatok útján, hanem írók alkotásain keresztül. Rendkívül izgalmas tünemény olvasmányai sorozata: kit olvasott, kit tett félre, és kiről nem beszél egy sorral sem. Hatalmas az irodalmi látóhatára, s rendkívül önkényes. Hatásokat kap és fogad be, körülbástyázza és emeli velük saját életművét, az agyonhallgatottak és a megtaposott írók romjai fölött pedig női akar. Valóban lírai vallomások a Naplók.

Szellemes olvasmányok is. Néha ellaposítja a rutin, de ilyenkor is segít a rendkívül éles, kifejező stílus. És a rengeteg idézet; szözszerinti és gondolati formában egyaránt. Sokszor ezek árján úszik Márai, de mindig kifomálja belőlük az énjét és saját gondolatait.

Lényegük mégis az idői folyamatosság. Dátumokkal kell élnünk, Márai is így szerkesztett, így tarthatunk rendet a mondanivalókban. S a változás folyamatosságát így érzékeljük megszakítás nélkül. Még a Naplótól független fontos dátum: Márai 1900 április 11-én született Kassán.

Az első Napló 1943-44 reflexióit sűríti, Budapesthez kötöten. A német megszállás után, 44 márciusában Leányfalura költöztek. Pest és vidéki otthonuk közti ingadozásban telt el a nyár. Közvetlenül karácsony után az oroszok elfoglalták Leányfalut, Máraiékkal együtt.

A második Napló az 1945-57 közti időt foglalja magában. Pest eleste után 46 novemberéig Leányfalun és Budán éltek váltakozva. 46 novembere és 47 márciusa közt az első nyugat-európai út. Nevezhetnénk az első emigrációnak is. Svájc és Olaszország városaiban töltötte az időt és Párisban. 48 szeptemberében másodszor és véglegesen emigrációba ment. 52 áprilisáig Olaszország a hazájuk, akkor átköltöztek New Yorkba, s ott éltek 1967 végéig. 1957-ben vette fel az amerikai állampolgárságot.

A harmadik Napló az 1958-67 közti időt öleli át. Végig New York a színhelye. 59-ben hosszabb amerikai út: Kalifornia, Mexikó, Arizóna, Texas, Florida. 60-61-ben gyakori utazás New Englandba. 62-63-ban hosszabb európai útra ment, Olaszország, Ausztria, Spanyolország voltak az állomásai. Majd vissza New Yorkba.

Az 1968-75 közti évekről beszél az eddig megjelent utolsó naplókötet. Olaszországban élt, ott írta a reflexióit. 70-ben beteg, kórházban Salernóban. 73-ban egy jellemző és fontos bécsi út, 75-ben amerikai átrándulás.

Az első Napló magyarországi életéről szól, Pesten jelent meg, 1945-ben. A második rövidebb fele még otthoni életét regisztrálja, aránytalanul hosszabb befejező része viszont az emigráció terméke. Washingtonban látott napvilágot. Az utolsó kettő pedig töretlenül emigrációs mű. Külön kell tárgyalnunk naplói magyarországi részét és a diaszpóra éveit; kontrasztjuk mutatja meg az író élete és alkotásai

változását. Együtt jelenik meg bennük az ember és a magyar, a mai világ és élet; ahogy Márai látja. Mindenekelőtt pedig saját maga.

Magyarországon

Márai a háborút otthon élte át. Tanúja volt a szörnyű éveknek, az események őt is forgatták, mégis bizonyos távolságból szemlélte az életet. Mintha nem lett volna egzisztenciális ügye, bár akkor még az volt; impresszionista módon írta a reflexióit. Belső emigrációban élt: alkati adottságai miatt, s különben is idegennek érezte a magyar világot, egy szektorát hasította ki hazájából. Sorsa és élete nem békült össze Magyarországon. Idegen volt a nép miatt: nem az elképzeléseit valósította meg; s idegen volt saját maga miatt: nem vállalta történelmi múltját; s taszítólag hatottak rá az adottságai és népi kultúrája. Ebben a belső emigrációban írta naplószerű jegyzeteit. Izgalmas és pikáns mozzanat: Márai mégis hozzátartozott a magyar jelenséghez, különös és elkerülhetetlen változata volt.

Kevés író fogalmazta meg hasonló tisztasággal véleményét a magyarságról, s erőteljes stílussal még senki sem mondott róla ennyi negatív dolgot. Ha a népről és kultúrájáról esik szó, az elegáns író látomásokat helyett indulatba jön; általában is, a részletek során méginkább. Látása szerint a magyar történelemben két típus teljesedett be, az arisztokrata és a paraszt. Az előbbiről nem sokat beszél, bár hangsúlyozott polgári léte ellenére vonzódása félreérthetetlen. Éppúgy parasztellenessége is. Kultúráján kívüli, aszociális népségnek tartja, le is jártak az évszázadai. Jellemzésében sok az igazság, de a parasztságnak nemcsak hibái voltak, hanem szerepe is a magyar történelemben, mindenki mást megelőzően a legnagyobb. Nála nélkül már régen nem volna magyar nép és nyelv, s a kettőből kibontakozott sajátos kultúra. A jövőre nézve pedig, a Napló írása idején, a parasztság volt a legnagyobb magyar tartalék.

Ő mást látott magyarnak, méginkább mást akart érteni rajta. Igaza volt a nép egy szektorát tekintve, de nem az egészről együtt. „Vad és keserű világ ez az itthoni. Ez a főzet magyarból, svábbból, zsidóból, szlávból, milyen keserű főzet! De ereje van, valóságos íze! Aki egyszer bekanalizott ebből, minden más emberi kosztot diétásnak érez.”¹ Föltétlen igazságot mond a társadalom egy szeletére nézve, speciális magyar igazságot; sőt a jövő elkerülhetetlen útját világítja meg. De a nép aránytalanul nagyobb felét azért nem kellene megtagadnia.

Különösen nem, ha az „alkati” magyart érti rajta. Ez Márai kifejezése; így ír vele kapcsolatban: „Könyvnapon kiadták Juhász Gyula verseit. A címlapon az örült, nagy költő szakállas, szomorú arca; a tébolyodon mosoly. Juhász Gyula „magyar” volt s az ilyen „alkati” magyarban van valami pszichotikus... A „finn-ugor” élmény értelme, hogy eltévedtünk az indogermán világban és magányosok vagyunk. A költő fényképén az örült mosoly is erre figyelmeztet.”² Azért nem minden „alkati” magyar örült, mint az előző mondatokban állítja, s a nép egyéb rétegeiben is akadt belőlük. Nem lehet ugyanannak a népnek egy részét a nagyobb felével szembeállítani, ahol a többség elé teszi a mínusz jelet. Senki, ilyen módon nem diszkriminált még a magyarságon belül.

De nemcsak jelen állapotokra nézve látja így az „alkati” magyarokat, elsősorban a parasztságot, minden emberi és kultúrártékét is megtagad tőlük: „...mindig mindent a városi emberek adtak az emberiségnek... Nem a pásztorok, nem a gulyások. Az emberiség történelmének nagy mondatait nem a legelőkön gondolták és mondták el, hanem a fórumon.”³ A magyarság steppe nép volt, Márai szerint ne várj tőle szellemi megnyilatkozást. Semmit sem jelent a steppekultúra, még háttérre sem lehet másfajta fejlődésnek, csak barbárságot hozott a magyar nép, s később se vált részévé az indogermán világnak. Nem emlékszem, hogy a Napló négy kötetében egyszer is megemlítené Kodály nevét, pedig sok vonatkozásban lexikális mű, de ő a pásztorok, gulyások, parasztok kultúráörökségét támasztotta fel és tette halhatatlanná. Bartókot is csak foghegyről jelzi néhányszor. Márai szerint Arany János sem a „tilinkós kondásoktól” tanult; a pásztorság nem kultúra alkotó lehetőség.

Jegyzetek

I. Napló /1943-1944/, Révai, Budapest, 1945

II. Napló /1945-1957/, Occidental Press, Washington, D.C., 1958

III. Napló /1958-1967/, Ujváry „Griff” Verlag, München, 1977 /Második kiadás/

IV. Napló /1968-1975/, Vörösváry Publishing Co. Ltd., Toronto, 1976.

¹ II. 30.

² II. 33.

³ I. 272.

Annál meglepőbb, hogy a következő oldalon pásztorfilozófusokról beszél, az ótestamentumi zsidóságot említi. Valóban, a zsidó próféták jórészt pásztorok voltak, s abszolút emberi- és kultúrtöbbletet képviseltek a környező városállamokkal szemben, ide számítva a korabeli és későbbi birodalmakat is. A judeo-keresztény kultúra alapjait ők rakták le, s szövetségében ma is fontos a szerepük. Tehát, Márai szerint is, lehettek pásztorok filozófusok, alkothattak évezredekre szóló kultúrát, csak a magyar pásztor és paraszt nép nem produkálhatott szerinte semmit. Életformája és alkati szerkezete miatt. Még akkor sem, ha a honfoglaló magyarság nemcsak pásztor és paraszt nép volt, hanem a keleti kultúrákból elég sokat hozott magával. Nem akarjuk, nem is lehet a teljesítményeket összemérni, de Márai sanda nézeteit se hagyhatjuk szó nélkül.

A társadalom egy szektorát kivéve, a magyar népről nincs egy jó szava sem. Hirtelen a polgárba beoltott arisztokratára gondol az ember, de nem erről van szó. Emigrációja során milyen megértéssel rajzolja a délolasz népet, ódákat zeng emberi nagyságáról, jónak és nemesnek tartja rendkívül elesett állapotában is. Elemzi belső lelki rugóit, paraszt és proletár átmeneti állapotában is egynek érzi magát vele. Csak a magyar népről nem volt egyetlen megértő szava sem. Pásztorok, parasztok nem az ő esete. Biztosan igaz, amit az olaszokról ír, de egészen hamis, ahogy a magyar népet látja.

Előbbi magatartását erősen színezte a népi irodalomhoz és írókhoz fűződő viszonya. A harmincas, negyvenes évek legfontosabb mozgalmá volt ez az irodalmi irány. Több a divatnál, a félfedalizmussal szemben a halálos szorítóba került magyar nép menekülési kísérlete: erőt meríteni az emberben és szellemben egyaránt legmélyebb tartalékból. Ady Endre a teljes szintézist hozta létre, ennek az irányzatnak is ő volt a forrása. Szabó Dezső alapozta meg, Németh Lászlóban és Illyés Gyulában kulminált. Hatalmas tábor volt, a Nyugat nemzedéke után a legjelentősebb. Eleven kapcsolatot tartott a magyar léttel s, amire a Nyugat köre képtelen volt, komoly olvasótábor szerzett magának. Tényező lett az otthoni világban, a legfontosabb szellemi áramlat, s a legtisztább remény a jövőre nézve.

Márai kívül állt rajta, sőt ellenséggként vele szemben, adottságai, a múltja másfelé vonták. Irodalom- és Európa szemlélete idegenné tette a szemében. „Mélyből-feltörő-szellemiséget” eleve lehetetlennek tartott, s ha mégis jelentkezne, semmisnek kell minősíteni, alacsonyrendűnek. Képesség és alkotás dolgában a népi írók vezető gárdája Márai fölött állt. Móricz Zsigmond a regény területén, Németh László tanulmányaiban, Illyés Gyula költészetét pedig meg se közelítette a verseivel. Lelki szerkezeténél fogva megsértődött, s ezt az érzést gyors tempóban átvitte a magyar népre. Illetve, régi idegenkedése tovább erősödött a nyomán.

Sokszor az utálat fojtogatta az irodalmi élet miatt. A kóristák, a senkik rémuralma „az irodalomban a féltehetségek, a nyavalyatörős firkászok szemérmetlen nyelvése volt; oly megalázó, mintha egy elmeegógyintézet egyik osztályán irodalmi kávéházat rendeznének be, s ott kellene élni... s mindenütt az igazi tehetség nagylelkűségének a hiánya... ó, ez a fürtelem!”⁴ Márai, befelé bizonytalan és félelmekkel teli ember, kifelé — kompenzációként — fellebbezhetetlen módon ítél elevenek és holtak fölött: a kettőt az indulat köti össze és teszi teljessé az írásaiban.

A népi irodalom gyökereit, egyáltalán a népi lehetőséget a protestantizmusban sejtette. Magyar vonatkozásban rá is tapintott az igazságra: Balassi, Szenczi Molnár Albert, Gyöngyösi, Csokonai, Berzsenyi, Kemény, Petőfi, Tompa, Jókai, Arany, Mikszáth, Ady Endre is protestáns volt, s a maga korában a népi irodalom egy-egy óriása. S onnan származott a másik tábor két őse is: Bessenyei és Kazinczy. A kálvini demokratizmus a paraszt-polgár életforma egyetlen lehetősége volt évszázadokon át. Márai mégis nagy ellenérzéssel kezelte állandóan. Neki szűkkörűséget jelentett, magyar finitizmust, rejtett Ázsiát ez a legeurópaibb szellemi és társadalmi mozgalom.

Debrecen, a magyar reformáció reprezentatív helyét „zsíros, süket” városnak, „konok avar-várnak” mondta, pedig fontos szerepe a magyar művelődéstörténetben immár közhely. A főváros eleste után ilyen beszámolót is olvashatunk a Naplóban: „A budapesti szobrok komoran viselik az ostrom sérüléseit. II. Rákóczi Ferenc jobbábját ellőtték, Kölcsey pofalövést kapott; megérdemli, gonosz ember volt.”⁵ Indulatát nem tartja vissza semmi. A „pofalövés” végzetesen árulkodik, s hogy félre ne értsük: megérdemli. Miért volt Kölcsey gonosz ember, miért érdemli meg a pofalövést? Mert a múlt század első felében a megújulást hozó reformnemzedék egyik legnagyobb és legtisztább alakja volt? Mert ő írta a nemzeti himnuszot? Vagy egyszerűen, mert protestánsnak született, s Debrecen küldte a magyar életbe?

Magyarországon Márai belső emigrációban élt, eleven érintkezéskor viszont a nép, a parasztság, a népi kultúra, a népi írók és a protestantizmus felé áradt belőle a meg nem értés. Kommunizmus nélkül is megértett a külső emigrációra.

⁴ I. 302.

⁵ II. 31.

Német eredetű családból származott: „őseim a szász polgárok... Különös fajta volt a szász...”⁶ Polgárnak vallotta magát. „Polgári író vagyok! Ez igaz. Polgári családból születtem, polgári műveltségben nevelkedtem. De az európai polgárság nagyon sokat adott az emberiségnek. Ha pusztul ez a réteg, pusztuljak vele.”⁷

Nem tévesztette össze a magyar középosztállyal, élesen elhatárolta tőle. A polgárnak európai távlata és szintje volt, az utóbbi viszont speciális magyar jelenség, abból is a legrosszabb. Rendkívül vékony volt a Márai féle polgári réteg, nyugati műveltsége és humanizmusa csak néha jelentkezett. Szinte kívül állt a társadalmon; anyagi helyzete biztosította a függetlenségét. Helyette itt volt a magyar közhivatalnok társaság: „a dzsentriből és sváb-zsidó-szláv-magyar középosztályból habart neobarokk úrhatnáság...”⁸ Polgári réteg helyett megtette volna egy demokratikus középosztály; a nép fölött, mégis vele együtt élő vezetőréteg. Ez hiányzott végzetesen. Ezért nem lehetett a magyar feudalizmusból átlépni a demokrácia életrendjébe. Csak anarchikus szélsőségek jöhettek.

Gyökeréig romlottnak mondja a magyar középosztályt; önző volt és műveletlen. Végül pedig korrupttá is lett: legszebb álma „egy maradék zsidóbirtok”. Osztály volt ez a középréteg, s tényleges osztályharcot folytatott a nép ellen. Nem ismerte a magyar valóságot, fűtyült is rá, csak a maga osztályhelyzete izgatta és az egyéni sorsa. Közbevetőleg hadd írjam ide: Nagy-Romániát a néppel együtt élő és benne szétolvadt középosztály teremtette meg, Nagy-Magyarországot elsősorban középosztálya vesztette el. Idegen volt a néptől és lenézte, ráadásul dolgozni se szeretett, életcélja és formája a kényelmes hivatal. Felelősség és versenyképes munka — Márai szerint — nem volt a kenyerre. Legfőbb bűne: nem teremtette meg az egységes nemzetet. Hamis jelszavakkal próbált társadalmat és államot formálni. Nem dolgozott benne a „felelős nemzeti lelkiismeret”.

Márai, a polgár, sokkal tisztábban látta a középosztályt, mint a népet, a parasztság és munkásréteg tömegét. Igazabb ítéletet mond róla, s tisztábban beszél a jövőjéről: egységesen elhibázott magatartásának kollektív bukás lesz a vége. Megszűnik a kereszténynek nevezett kurzus, eltűnik a „keresztény magyar úriember” típusa. „Kereszténység, mondták, — és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványt értettek alatta. Kereszténység, mondták és zsidó bútorok rablását értették alatta. Kereszténység, mondták és minden szabad gondolat, egyéni vélemény megfélemlítését értették alatta. Keresztény ember vagyok, mondták gögösen és a markukat tartották.”⁹

Ilyen látással miért nem kereste a kapcsolatot és a megértést a mély magyar rétegekkel? Polgári mivolta állította szembe a parasztsággal, s tette a népi irodalom ellenfelévé, és polgári tisztánlátása ítélte el a középosztály nem polgári, kevert és korrupst életét. De a Márai féle polgárság alig volt tényező Magyarországon, valahol viszont meg kellett volna vetnie a lábát, ahogy a népi írók próbálkoztak vele. Budapesten, akarata ellenére, elefántcsonttoronyba szorult, csak az emigrációban tárulkozott ki előtte a nagyvilág, s ő az emberiség számára. Magyarországlátása, mégha igaz volna is, akkor se volna megoldás a történelemben; szembe kell szállni vele: „A magyar anyag ernyed; urak és cselédek mellett elhatalmasodott a sváb és a zsidó; most árad a szlávok szívós-feminin ereje felénk és közöttünk; s az anyag, amely felelni kénytelen a hívásra, nem ellenálló. Dózsa György sikertelenségével nem lehet mindent megmagyarázni. Máshol is voltak feudális urak, kiskirályok, nagybirtok, hűbériség, jobbágyság, s mindenütt likvidálni tudta a nép az erőket erőszakkal, vagy szívós, évszázados akarattal. Nincs kifogás: Minden nép felelős sorsáért.”¹⁰ Ezt a felelősséget vállalta a népi irodalom, s minden háborgása ellenére ennek a támogatását adta fel Márai. Magánhumanizmusa érdekében hátat fordított a népnek. Tökéleteset alkotni ott is lehetett volna, könnyebben, mint a félig légtüres térben.

Márai a középosztályt nem elszigetelten szemlélte, a náciizmushoz fűződő viszonya volt a legfontosabb mérték a kezében, ítélete szerint és a valóságban is itt bukott meg véglegesen ez a hibrid csoport: jobboldali volt és imádta a németeket, könnyen és szívesen eszköze lett a náciizmusnak. Ellenállás helyett becsempészte Kelet-Közép-Európába a modern diktatúrát, az Eszme nevében gyakorolt állami és társadalmi mindenhatóságot. Márai polgár volt, tehát individualista. Szerinte az élet középpontja, célja és mértéke az egyén, akinek önként kell vállalni az erkölcsi normákat. Minden világnézetben, szükségkép embertelenné válik az eszme, megőrli a személyiséget, lelkileg vagy fizikai módon elpusztul benne az ember. Ez történt a náciizmusban is, nem változtatott rajta az idealizmus filozófiája sem. Márai,

⁶ II. 179.

⁷ I. 204.

⁸ I. 184.

⁹ I. 387.

¹⁰ I. 317.

humanizmusa szerint és a századeleji radikalizmus alapján, náci ellenes polgári forradalmárnak tudta magát. Az egyén és a személyiség nevében.

A magyar társadalom — néhány kivételtől eltekintve — fegyverrel nem állt ellen a nácizmusnak, a középosztály pedig egyenesen bűnös hatalomra juttatásában. Nemcsak személyenként, összességében is: a két háború közt meg se próbált létrehozni valamilyen demokratikus társadalmat, jóléte érdekében az ellenkezőjét csinálta. Csak demokratikusan nevelt egyének és társadalom tudott volna ellenállni a nácizmusnak. Márai szerint, a műveltség egy bizonyos foka lett volna az ellenanyag, s leginkább ez hiányzott a középosztályból. 1944-ben rászakadt az országra a nácizmus és magyar változata, a nyilasok uralom. El kellett pusztulni a humanista elitnek. Már a háborúba lépéssel kezdetét vette ez a folyamat, a nyilasokkal csak teljességre jutott.

Szükséges velejárója volt a zsidók üldözése. Márai fenntartás nélkül szolidaritást vállalt velük: származása miatt nem lehet büntetni senkit. A középosztály segédletével, sunyi magatartása nyomán folyt az üldözés, el is tűnt a vidéki zsidóság nagy része. Akkor írta Márai a félelmetes mondatot: „Az ember, ez a járvány.” A nyilasok parancsra véghezvitt és önkéntes garázdálkodása minden mértéket felülhaladt, a hadsereg, a német érzelmű tisztikar vezetése miatt passzív volt, végül nem engedelmeskedett legfőbb hadurának, elárulta a kormányzót.

Márai nem nézi angyaloknak a zsidókat, sőt erős kritikát gyakorol fölöttük. Hitetlenné váltak, a világ számára küldött üzenetüket elpocsékolták, a hazai zsidóság pedig segített elsekélyesíteni a magyar műveltséget. Nagy tudósai sokat adtak hozzá, ugyanakkor a sajtóban a tömegek felé lejáraták. „S a zsidók ne csodálkozzanak, ha egy kapzsi társadalom, mely nem kis részben az ő üzleti mohóságuk és szellemi igénytelenségük — pontosabban: ál-igényük — miatt műveletlen maradt, erkölcsében is megromlott, s azután elkövette mind a bűnöket, melyek végül a zsidóság nagy tömegeinek vesztét, s legvégül az egész magyarság pusztulását okozták. Mert a műveltség nemcsak hősiesség; a műveltség erkölcs is. A zsidók legyenek hősök, ha igazságot akarnak; legyenek igazán műveltek és igényesek.”¹¹ Márai humanizmusában és szenvedésük láttán, fenntartás nélkül szolidáris maradt velük. Egyénileg és minden módon segítette a zsidókat, sokat meg is mentett, írói magatartása pedig erő volt ebben az ügyben.

Felveti a kérdést: van-e felmentés a nyilas őrjöngésre? A világ szemében alig; a magunk számára: a nép óriási többsége irtózott tőlük. Nevelése dacára, beidegzettség alapján nem vállalt részt törekvéseikben, csak a középosztály irányítása hiányzott, hogy tevőlegesen is szembeszálljon átokfutásukkal. Szinte teljes volt a szakadás a nép és a középosztály közt, a Márai féle polgárság pedig nem volt sehol. Egy maroknyi csoport: néhány arisztokrata, parasztok, a szociáldemokrata munkásság vezetői, a népi írók jórésze, egyetemista követők, papok szálltak csak szembe a szörnyű viharral. Mindig életük kockáztatása árán. Akkor ennyi volt a nemzet.

A Napló otthoni része éles analízis, méginkább kritika. Reflexióiban szemben áll mindennel és mindenkivel, enyhült hang csak Babits és Kosztolányi kapcsán mutatkozik s a nagyvilág utáni nosztalgiában. Külföldi irodalmi remek is lecsendesítik; de Magyarországon kellett élnie. Csak az otthoni térben egzisztálhatott, a nép és társadalom terét értve elsősorban, s az ottani időben, szellemi folyamatok során valósulhatott meg. Mi volt a kapcsoló erő, vagy legalább a háttér magyarországi életében? Polgári mivolta inkább zavart, mint segített; humanista értékei megcsúfolását látta inkább, mint megvalósulásukat. Budapesten nem volt elég polgárnak lenni akkoriban. Mégis volt szilárd talaj a lába alatt: hite, kereszténysége,¹² katolicizmusa. Itt a három nagyjából még egyet jelentett s pozitív tartalma volt.

Személyes Istenben hitt, nem valami világtörvényszerűség rendezte életét. Személyes köze volt hozzá: benne is élt immanens módon. „Egyre mélyebb, titkosabb, megrendültebb élmény, látni Isten kezenyomát mindabban, amit mi emberek tervelünk, alkotunk, kapkodva rakosgatunk.”¹³ Feladatait maga tervezi meg, mégis az Isten parancsát hajtja végre. Nem üti agyon az értelmetlen világ, az Isten közelsége mind valóságosabb. Bizonyosságot is tesz: végső fokon „csak az Istenhez és a lelkéhez van köze.” Talaj volt a lába alatt.

Panteisták vagy moralizálok néha beszélnek hitetlen hitükről, de nem imádkoznak soha. Ha megteszik is, örök titkuk marad. Márai, az első Napló feljegyzései közt, nyilvánosan imádkozik: erőt kér sorsa

¹¹ I. 381.

¹² Minden írásomban a „keresztén” kifejezést használok; ez jelenti Krisztus követőjét. Most mégis a „keresztény” formánál kötöttem ki. Márai írásaiban a keresztény szóalaknak olyan speciális értelme és légköre van, hogy zavarna a kereszténnyel való felcserélése.

¹³ I. 259.

elviseléséhez, s hogy ne féljen a haláltól. Hűséget kér, hogy írni tudjon s megőrizhesse lelke világosságát. Igaz emberségért könyörög, mert magától is fél.

Csak a pozitív módon hívő ember imádkozik; Márai nyilvánosan tette. Túl borotvaéles analízisen és a kritikán, szólt az Istenhez; hitét vallotta élete alapjának. Nem eszmei módon, hanem gyakorlatilag. Hitt a csodában, az életet őrző egyéni, apró megmagyarázhatatlan dolgokat az Isten jeleinek tekintette: hitt a gondviselésben. Talán ez volt a legmélyebb kérdése. Pontosan tudta, hogy a kereszténység azonos a gondviselés hitével. Ez a meggyőződés végigkísérte akkori életét. Itt még melléki, malícia nélkül említi élete őrangyalát. „És mindig, mindenben, mind bensőségesebben, kézzelfoghatóbban: Isten szándéka és gondoskodása. Én határozok és cselekszem, így és úgy. De Isten utolsó pillanatban megfogja kezem és ezt mondja: „Ne így, hanem úgy”. S mindig megértem, hogy csak így volt jó.”¹⁴

Mindezt katolikus módon hiszi, a római értelmezés szerint. Hite és kereszténysége itt még töretlenül egy, nagyjából a katolicizmusa is, de már mutatkoznak repedések. Sokszor a hiten és kereszténységen túl értelmezi a katolicizmust: évtizedek múlva ez már külön világ. Külső és belső okok már most is szélesítik a repedéseket. A háború kezdetén katolikus püspökök — Márai leírása szerint — megáldották a tankokat: itt kicsorbult az eszme. Még nem a hit, csak a katolicizmus eszméje, de Márai rögtön érzékelte ezt is. Belülről pedig: hitt az Istenben, Krisztus azonban csak a csodálatos tanító volt, egy helyen a perzsa ördög mása. Itt viszont a hite csorbult ki, ami nem érintette a katolicizmusát. Ezek azonban csak felszíni repedések, hite, kereszténysége, katolicizmusa itt még szinte töretlenül egy. Élete szilárd alapja. Egyéni kereszténységét így fogalmazza meg: „Maradj *dandy*, a szó katolikus és írói értelmében, a vérpadon, vagy az internáló táborban is: tehát hívő és engesztelhetetlen. *Különbözz*, bármi történik is! — ez a te alázatod, szolgálatod, ez a legbelsőbb parancs.”¹⁵

Emigrációban

1948-ban emigrált. Szeptemberi az első feljegyzés a Naplóban, Genfben vetette papírra.

Még előbb, 1946 őszén kipróbálta Európát. Hónapokig Svájcban és Olaszországban élt, 47 tavaszán pedig Párizs az otthona. Menekült a háborús Budapest poklából, régi világát kereste, öröknek gondolt értékeit. Nem sikerült a találkozás, ő sem volt a régi és másnak mutatkozott Európa is. Mindennapi veszélyek nélkül körülfogta az unalom. Fárasztotta a svájci bőség, az éhező Olaszországban lélegzett ismét könnyebben. De régi démona az unalom és a távolságtartás ott sem engedte ki a markából. Európa fáradt volt, féltette jólétét vagy nem talált még magára. Világirodalom, Márai értelmezése szerint nem volt sehol. Csak írók mutatkoztak, Egyedül Van Gogh villanyozta fel Párisban: „...olyan indulatot adott az egyszerű témákba, mint egy földrengés. Van valami tektonikus ebben az őrült művészen.”¹⁶ De Van Gogh még századvégi jelenség. A mai Európa idegen volt.

Megdöbbenő tapasztalat; eddig Európa szerelmén keresztül viszonyult mindenhez, különösen a magyar életet nézte a tükrében. Kiábrándult? Talán csak reális lett, edződött a világhoz, nyitottabb szemmel nézte a jelenségeket. Nem bújta ki a bőréből, s értékeit is magával vitte, de fogyatkoztak az előítéletei és megcsappant a rutinja. Nagyobb erővel kereste a jelenségekben a valóságot. Enyhültebben látta a magyar életet is, talán csak egy pillanatig; felteszi a kérdést, hogy vizsgázott volna Európa hasonló helyzetben?

S kapcsolt a világ mai valóságához. Még Pesten, európai látogatása után ír a lehetőségről: a kozmikus erők birtokába jutott ember felrobbanthatja a földet. Nem is nagy kár érte, de a történelem folyamán született gondolatokat nem pótolhatja semmi. Ideje lenne az emberi Gondolatot kimenteni a világűrbe. Márai, akarata ellenére, a valóság súlya alatt megérkezett az apokalipszishez. Nem örül neki, ki akar bújni a látomásból, de mostantól kezdve ránehezedik a súlya. Ennek az előterében nézi a világot, népek magatartását, tudományt és hiedelmeket. Harcba száll vele; visszamenekül a görög világba, de előképekben ott is ezt érzékeli. Másról beszél, másfelé veszi az útját, de a háttér nem tűnik el többé. Így indult végleges emigrációja, 1948-ban.

Mindenki számára nagy lépés, írónak pedig tudatosan végzetes. Csak rövid vagy széles skálájú érzelem világ s az érdekei kötik a hétköznapi embert a hazájához, az író azonban a hivatása, ami a nép tudata is. Feladatát csak anyanyelvén teljesítheti. Hazáján túl vállalnia kell a nagyvilágot, s ki örökítheti szavakba annak a valóságát? Új körülményei között értelmetlen szavakba! Vagy elveszett, vagy egyetemes jelenség az emigráns író. Ráadásul, kilépett anyanyelve közegéből, kifejező ereje kopik, szavai színtelenednek,

¹⁴ I. 474.

¹⁵ I. 257.

¹⁶ II. 29.

elvesz az erejük. Eleven valóság a nyelv, benne kell élni az áramában, másképp megcsúfolja az alkotót. Az emigráns írónak vállalnia kell, hogy tartalékából alkot: csak akkor lehet író, ha ráadásul nyelvzseni.

Erős az emigráció politikai kicsengése is. Otthon sok minden tabu, külföldön kell írni róla. Ezért választotta a nagyvilágot. Elszakadni a hazától lelkiismereti szabadság vagy lelkiismereti kényszer; a kettő majdnem egyet jelent. Márai így indokolja emigrációba vonulását: „Válságos korokban elkövetkezik egy pillanat az író számára, amikor döntenie kell: nyelvi értelemben talán rozsdásodó szavakkal, de szabadon mondja el, amit mondani akar, — vagy asztmatikus köntőrfalazással, törzsökös anyanyelven hazudjon? Ez csikorgó, kemény pillanat. De nem lehet megkerülni.”¹⁷

Itt írja le a megejtően hangzó mondatot „Nincs más haza, csak az anyanyelv.” Nélküle tényleg nincs haza, idegen nyelv idegen életet jelent, más nyelven a szellem másféleképp formálja a létet, más állagú a valóság, s nyelvi folytonosság nélkül értelmét veszti az egyén, a társadalom, az ország. Mind ez vitathatatlan. De: egy pár ember nyelvi közössége idegenek közt még nem jelent hazát. Milliók azonos törekvése is kellene hozzá. Még van anyanyelv, de már nincs haza. Márai nem is a valóság, hanem az igazság követelménye felől közelíti meg a kérdést. A fizikai tény, ami szükségképp átjátszik a metafizikába, értékproblémává teszi: haza ott van, ahol az anyanyelv az igazságot fejezi ki és formálja. Ilyen módon az emigrációban is otthon lehetünk, s a földrajzi értelemben vett Magyarország nem szükségképp minden magyar hazája. Bár primer jelentésében is vállalom a tételt „Nincs más haza, csak az anyanyelv.”

Különleges állapot az emigráns lét. Új kezdést is jelent, s követeli az élet alapjai átvizsgálását, újra kell értékelni mindent. Enélkül csak tévedés, szerencsétlenség, vagy kalandorok szélhámosossága. Márai szét is néz a lehetőségek közt, s úgy találja: „Három életforma van: az ulyssesi, a jézusi, a fausti. A többi adóalany.”¹⁸ Tudatosan választotta az ulyssesit.

Kezdjük a felsorolás végén. Faust az európai kultúra jelképes alakja. Nemcsak Goethénél, hanem egész hosszmetzetében. Nem elégszik meg a kézzelfoghatóval, a végtelenért harcol. Lényege a transzcendensbe törő akarat, emberi képességeivel próbálja kötni a kozmikus végtelent. Ez a robbanó erejű romantika kezdettől a mai civilizatórikus csodákig a nyugati kultúra legfőbb összetevője.

A jézusi életforma a másik véglet: önérvényesítés, kárhozat helyett Krisztus váltságát fogadja el. Lényege az engedelmes hit, a lemondás, az alázat. Nyugati kultúránkat legmélyebben formálta. Követelménye abszolút, megvalósulása szűkkörű; társadalmi és politikai szereplése Európa évezredeiben lehangoló. Az egyén életének viszont a végső menedéke.

Az ulyssesi életformában az emberszabású ember jelenik meg. Autonóm úr, a határolt végtelen a célja. Nem lázad az istenek ellen, csak velük szemben is érvényesíti magát. Életerülete és szimbóluma a tenger, nem a végtelen óceán, hanem a Mediterránium. Ott és abból bontakozik ki az európai kultúra. Humanista, ravasz, esetleg kegyetlen is, kielégületlen és kíváncsi. Tudja, hogy halandó, de ugyanezt tudja az istenekről is. Nem találkozott még az egyetlen Úrral, Jahve ismeretlen volt előtte.

Márai az ulyssesi életformát választotta, eltökélten és kihívó módon: „Szerződtem a tengerparti emberrel.” „A tenger közelében soha nem éreztem hazátlannak magam.” Emigrációs élete valóban a tengerek partján zajlott le, Európában és Amerikában egyaránt. Mégsem ulyssesi ember; vagy legyünk óvatosak: nemcsak ulyssesi ember. Sok feszül benne Faust végtelenbe töréséből, s a római kultúraformáló erő révén mindenben keresi a katolikumot. És adót is fizet. Az emigrációban átgondolta az emberi lét lehetőségeit. Ulyssesit választotta, de a természete és a körülmények a többi utat is megjáratták vele. Csak az európai szintű polgár sikkadt el valahol, pedig emigrációja előtt Magyarországon ennek a nevében ítélkezett minden és mindenki fölött. Legyünk igazságosak, a polgár is megmaradt: zsenialitása mellett ma is mesterember.

Milyen modort vett fel az emigrációban, s hogy változott emberi magatartása? A kettőt elég nehéz elválasztani Máraínál. Teljesen egyedül maradt. Mindig is ez volt a vágya, de otthon nem valósíthatta meg, itt viszont megszakadtak a kapcsolatai. Az emigrációval felületesen érintkezik, idegenekkel csak udvarias módon. Bevette magát a szerepébe, csak a munkájának él: az írás pedig magányt követel. Ebben a helyzetében érezte mind tisztábban a valóságot, s bontakozott ki előtte a változó világ. Állapota kényszerűség is: az idegenség és lelkialkatta hozta létre. Ő erényként fogta fel, mind magasabb csúcshoz, egészen a közönyig. Csak a művével akart hatni, pedig írásaiba préselt magatartása sokszor a valóság fölé emelte a személyiségét modora tükrében jelent meg a világ. De még így is elég tisztán és sodró erővel. — Egyetlen helyen tudta áttörni a magány és a közöny korlátait. Négy hetet betegen töltött egy rendkívül primitív olasz kórházban. Távozásakor így ír: „Mikor kilépek a teremből, meglepetéssel észlelem, hogy ez az

¹⁷ IV. 314.

¹⁸ II. 68.

ól, a testi felbomlásnak ez az alvilági istállója adott valamit. Mintha, néhány héten át, tartoztam volna valahová. Az elmúlt években soha nem éreztem ezt; Magyarországon sem; Amerikában sem.”¹⁹ Valóban Ulysses is volt, s a latin életérzés szerelme több a modernál, fontos szerepet játszott világképe kialakításában.

Írói tudata föltétlen; méltóságának a hangsúlyozása néha bántó és rontja a hitelét. Jobban, mint az ellentmondásai. Tételeit véglegesnek tűnő formában fogalmazza, s az ellenkezőjét ugyanúgy. Mégsem zavarja nagyon a teljes képet: nem rendszert alkot, csak ezer jelenséget rögzít, s próbálja felmutatni mindegyikben a valóságot. Csak a szaktudományt kötelezi az ellentmondás nélkülség, — sokszor még azt sem —, s a világnézetek rendszere küszöböli ki magából a zökkenőket; hatalomratörése érdekében. Márai regisztrál és értékkel, próbálja megrajzolni a mai világ képét, csak egyénisége színezi az eredményt, s bizonyos helyeken régi világnézete maradványai.

Sokat utazott, tiszta szemmel nézte a jelenségeket, néha belső látása is volt róluk, s könyvvélményein keresztül is magába szívta a mai világ szellemét. Naplóiban akaratlanul kirajzolódik egy új világkép. Lényege: nem újuló, hanem radikálisan új. A naplók létrejöttének harminckét éve alatt tökéletesen másik világba került az emberiség, tudata új létezésbe dobta: értelem, érték, viszonyulás teljesen megváltozott, s most ijedten botladozik benne.

Lemorzsolódott minden érvényesnek hitt értéknorma. Már régóta faragták, de csak most omlott össze; nem hatalmi szóra, hanem civilizatórikus csodák nyomása alatt. A lélek ellen intézett hatalmi támadás növeli az ellenerőt, a tények súlya alatt viszont összeroppan az ember. Hízeleg neki a másik kontinensről érkező telefonszó, — írja Márai a példát — de tudata alatt el is tölti félelemmel. S felmerül a kérdés: mi ez a világ és kicsoda benne ő maga? Szellemi, erkölcsi értéknormák együtt buknak ezzel az egzisztenciális kérdéssel. Legjobb esetben is relatívvá lesz minden; belülről az emberben is. Nem biztos többé, mi az igaz és a hamis, mi a jó és a rossz, mi a kötelesség és mi a szolgaság, mi az igaz és helyes viszony az emberek közt, s hogy kell kezelnie saját magát. Erkölcsi lény-e az ember, vagy csak kívül és belül rángatott pojáca? Van-e bűn, vagy csak az elsőleges önzés igaz? Egyelőre viselkedési módokkal takarják a kérdéseket, de ez senki számára sem megoldás.

Ugyanakkor megnőtt az ember. Értelmi ereje áttört az univerzum jelenségeinek közeli korlátain, s megszervezte a gépek automatikus munkáját, nem kell többé arca verejtékével keresnie a kenyerét. Nagy darab szabadságot vívott ki magának. Szükségképp újra átgondolja a természetfölötti mibenlétét s másképp viszonyul hozzá. Nem az ateista marxizmus csavarja ki kezéből az Istent, maga zárja ki készakarva, vagy más alapokról beszél vele. Az utóbbi évtizedek legnagyobb élménnyé forrósodott tapasztalata az értelem kozmikus kiterjedése.

Minden vonatkozásban drámai változások sodrába került az ember. Nagyobb körülötte a zajlás, mint történelme folyamán bármikor. Brezinskit citálva Márai ezt így közvetíti: „... az ember viszonya a társadalomhoz, embertársaihoz, önmagához, Istenhez, az univerzumhoz, — ez változik most forradalmian”²⁰ Ezt a folyamatot csak szabadságban lehet érzékelni, a diktatúra saját világnézetébe szorít mindent, a változás torz tükörben mutatkozik benne, s el is marad bizonyos vonatkozásban. Már nem a forradalom a radikális változás, a jelenségek új tényekké formálásában robban a világ s győzelmesen s összetörve viszonyul hozzá az ember.

Említi Márai a történetírók „zsargonját”, a damnatio memoriae-re keresztelt tünetet. Nagyon sötét történeti korszakokban valamelyik nép vagy társadalom minden kapcsolatot megszakít a múlttal. Különösen a nagy radikális forradalmak hajlandók rá. A múlt tudata nélkül akarják építeni a jelent és a jövőt. Márai a kínai kulturális forradalmat tekinti az utolsó kísérletnek, nem veszi észre, hogy a világkép mostani robbanása minden forradalomnál mélyebb és igazibb damnatio memóriáé. Hűségesen leírja a változás állomásait és a jelenségeket, de nem látja vagy nem akarja tudatosítani, hogy valaminek a végéhez értünk, s az újban — ha lesz, s ha emberszabású lesz — a régiek a morzsái is alig maradnak meg. Pedig Dosztojevszkij állandó kísérőtársa volt, nem tud szabadulni a félelmetes ázsiai zsenitől; de nem mer belenézni igazi mélységeibe.

Mik a legfontosabb összetevői Márai világképének? Nehéz válaszolni, mozaik kockákkal dolgozik, elrendezés nélkül. Az összedobált darabok mégis érzékeltetnek egy képet; vigyázni kell, hogy a legegyszerűbb rendezés is meg ne hamisítsa az ábrát.

Filozófiai alapvetése Schopenhauer és Nietzsche, tehát a századvég. Egyéb elemek is mutatkoznak, ma élő bölcselőikig bővíti a kört. Schopenhauerből indul, ő hatott rá legerősebben, fiatal korától máig. „A világ

¹⁹ IV. 76.

²⁰ IV. 207.

nem Tér és Idő összjátéka, hanem 'Wille' — tehát kauzalitás, akarat, pontosabban: Indulat. Ez a végső pesszimizmus."²¹ Márai ezt a gondolatot végigviszi egész életén; s megmutatkozik műveiben is. A látomás, a stílus árama, a szublimált és nem szublimált szexualitás fontos szerepe Schopenhauertól ered; egybefonódva Márai természetével. Végső fokon ő sem az Istennel válaszol a Megismerhetetlen kérdésére, a Művészetben látja a megoldást. S mindinkább, ahogy múlnak fölötté az évtizedek.

Nietzschének nem a gondolatai hatottak rá, hanem az életérzése; vele együtt megpróbálta bevenni magát a görög világba. Nemcsak a külső körülmények hozták létre a Márai-Ulysses jelenséget, hanem elsősorban Nietzsche. Nehezen lépett ki a keresztény lelki világból, de megtette végül. Meghalt a bűntudata, hogy újra éljen Ulysses. Csak a Semmibe futó világ iszonyata térítette időnként vissza. Nietzscheben érezte először felbomló világunkat. Közvetlenül nem veszi át a gondolatait, maga éli meg őket. Nem keresztény egzisztencialista, közelebb áll Sartrehoz, de értelmessé próbálja tenni az ember abszurd létét. Nehezen megy: csak a művészettel, később a szép halállal operál, s mind a kettőt belengi a gyönyör valamilyen formája. „A Kéj a Jó Halál, kicsiben; nagyban és komolyan sem lehet más; okosan kell megszervezni és megvalósítani a Jó Halált.”²² — Csak az utóbbi években találkozott Spinozával. Hatásról nem beszélhetünk, inkább igazolja a Márai előtt kibontakozott világképet. Ateista, mint a mai ember: a vallások útmutatása nélkül tájékozódik a Mindenségben. Úrrepülései útján az ember elhagyta földet, talán ezzel indult el igazi történelme. Kezdetét vette az eszkatológikus nagy ugrás. A mai gondolkodás szerint nem lesz bibliai világvége, az ember maga harcolja ki ezt a fordulatot: test nélküli személyes Tudattá válik mindenestől. „Ma még nem tud a Test médiuma nélkül élni — de lehet, hogy az Energia, ami a Személyiség, egy napon tudatosan eldobja a testet, mint a kopolyúkat és uszonyokat.”²³ Ez az evolúciós eszkatológia mind fontosabb részévé válik a mai világképnek; s Márai is vallja.

Kialakulásában a filozófusoknál fontosabb szerepet kapott a természettudomány és a technika. Egyik szülőhelye Mount Palomar. Ez a kaliforniai csillagvizsgáló eddig legmélyebben pillantott be az univerzumba, és ismét paránnyá tette a nagyra nőtt embert. De büszke paránnyá. Itt készülnek ez ötméter átmérőjű tükörlencse segítségével, a világúrról felvett fényképek. Sok milliárdos számokat rögzítenek: sok milliárd galaxis van, sok milliárd fényév távolságát érzékelik a lencse nyomán. Márai a kozmikus Indulatot látja a képekben, roppant erők kibontakozását. A galaxisok állandó párzása már csak az ő elképzeléséhez kötődik, bár erőteljesen fejezi ki benne az Indulatot. Schopenhauer feltűnik a csillagvilágok mögött is.

Soha nem képzelt tudáshoz jutott az ember, és soha nem képzelt tudatlansággal áll vele szemben. Újra itt az irracionális beütés, a fizika világából visszalépünk a metafizikába és a hithez. De már nem értelmes megnyugvással: az embert és az új világképét is átlengi a káosz. Már fel is bomlik a születő világkép: semmivé vált a tér, s a mikrokozmoszban meghalt az idő. Ráadásul: a modern ember Isten nélkül néz szembe a feltámadt káosszal.

Világképünk legkézzelfoghatóbb része az ember közösségi állapota. Ennek egyik megoldási kísérlete a szocializmus; kommunista változatában termelési rendet is építettek belőle. Márai mindenestől elveti. Szocializmuson csak a munkásvédelmet gondolja, a szakszervezetek ténykedését. Látása szerint, a kommunista termelési rendnél eredményesebb a szabadvállalkozás rendszere, ha a szakszervezetek munkásvédelmi jogával jár együtt. A második világháború óta a nyugati világban a szociális termelő erők kontrolálják az államhatalmat, a szovjetben az állam ellenőrzi a termelő erőket. Mindenütt az életszínvonalból láthatjuk az eredményt. Erre nem kellett forradalommal kényszeríteni a nyugati kapitalistát és a tőkét; a gazdasági élet természete szorította rá, hogy a munkásból fogyasztót csináljon, hatalmasan emelje az életszínvonalát. Barikád nélkül kialakult a progresszív adózás és a reálmunkabér. Márai szerint ez a változás további útja is.

Nem ilyen egyszerű a kérdés: a megoldott szociális problémák újakat hoznak magukkal. Nyugaton megszületett a konzumcivilizáció. Gyakorlatában, világnézeti ténykedés nélkül, a gazdasági kérdések melettek minden mást. Sivárrá tették az életet. Nem elégítenek ki a könnyen kapott materiális javak, s az eltűnt szellemi értékek hiánya pótolhatatlan. Két japán író nyomán mondja Márai: „... mind érezzük, hogy az elégedetlenség, amely a 'bőség' mostani menetében nyugtalanítja a tömegeket, valamennyiünk személyes problémája. Ezt csak kevesen merik megvallani.”²⁴ Márai nagyon egzisztenciálisan érzi. Ő liberalizmust és szabadságot akart, de Croceval együtt tudja: „A szabadság és liberalizmus csak a szocializmus ellenőrzése

²¹ II. 226.

²² III. 112.

²³ III. 196.

²⁴ IV. 218.

mellett lehet ebben a világban emberszabású.²⁵ Kénytelen akceptálni a modern világképnek ezt a tételét is. Túltelítődött a föld az ulyssesi életforma számára.

Márai rögtön kutatja rajta a polgár lehetőségét. Fel is fedezi amerikai körútja során. Életstílusa szerint még proletár az itt élő ember, de már majdnem elborítják a kispolgári jegyek. A technikai forradalom terelte erre az útra. Európai módon még nem polgár; a régi formák mintájára nem is lesz azzá soha. Visszahozhatatlan a múlt. De: „Nem a fanatikus Eszme fontos ebben a civilizációs kísérletben, hanem az Ember, akinek számára — még ma! — emberszabásúbb életet kell csinálni.”²⁶ Új ember születik, s ha a történelem sodra engedi, a szabadságot és békét választja magának. Félős, hogy világnézetektől fűtötten, másfelé kényszeríti az industrializmus és militarizmus. Esetleg elsodorja egészen.

Márai leírásában így fest a mostani világkép. Fordul és bomlik minden; véget ért a keresztény korszak. Krisztusban hívő emberek mindenfelé vannak, de intézményesen már nem ők alakítják az ember és a világ mindennapjait. Az emberrel kapcsolatban fel is merül a kérdés: van-e értelme az életének? Különös létében mindig benne lappangott a bizonytalansági faktor, most elemi erővel felszínre tört. Üres és értelmetlen a végtelennek tűnő világ, s még üresebb és értelmetlenebb benne a naggyá nőtt ember. Mit tehet ilyen helyzetben? Cinizmus helyett vállalja a sorsát. Korunk emberének ez az erkölcs, ha egyáltalán még beszélhetünk morálról. Márai Nietzschevel válaszol: „Amikor kimondotta, hogy a görög tragédia hőse 'azért hős, mert a győzelem reménye nélkül harcol' — kimondott egy szót, amelynek olyan felszabadító ereje /vagy pusztító hatása/ van, mint a nukleáris energiának.”²⁷ Nietzsche, nemcsak Márai látása szerint szerves része a világképnek, hanem valóban is.

A szoros értelemben vett világképen túl figyelemmel kíséri a mai világhelyzetet. Elég sokat ír társadalmi és politikai kérdésekről; természetesen a kommunizmust tárgyalja elsőrenden. Minden vonatkozásban szemben áll vele.

Toynbeevel vitatkozva mondja, hogy az ideológia nem jelent sokat, nem adott kenyeret; örökösen hivatkoznak rá, de Marxot alig olvasta valaki. Nyugaton viszont az elmúlt száz év alatt, ideológia nélkül, méltányos és emberszabású életet teremtettek hatalmas munkás és paraszttömegeknek. A kommunizmus megmaradásának a titka viszont rejtett vallásos tartalma volt. Ez más, mint az ideológia; a történelem beteljesülésébe vetett hit: eljött a végső kibontakozás, a földi paradicsom. Üdvözülhet is benne az ember, ha a közösség javára feladja az egyéniségét. Ebben sokan hittek, különösen a nyugati idealisták. Néhány évtized alatt azonban elpárolgott ez a vallásos tartalom.

S maradt a kézzelfogható valóság, a megoldatlan társadalmi és gazdasági problémák tömege. Gyilasz nyomán vallja Márai, hogy a kommunizmus lényege államkapitalizmus, a kivételezett új osztály diktatórikus uralma. Új erkölcsisége nem alakult ki, tehát meg se valósulhatott a társadalomban. Cinizmus és közöny a legjellemzőbb magatartás benne. Alulról ható nyomással tiltakozik a paraszt- és munkástömeg állandóan, s bomlasztanak a megoldatlan etnikai kérdések. Kénytelen a hadseregre támaszkodni, míg társadalmi és gazdasági hátteret tud biztosítani a számára.

Márai keserűen szemben áll a kommunizmussal, nem tartja emberszabású rendszernek. Még sikeres gazdasági eredmények esetén is tiltakozna: hiányzik belőle az ulyssesi életforma lehetősége, a szabadság.

Ezt találta meg Amerikában. Nemcsak ezt: a XX. század emberi lehetősége itt bontakozott ki legtisztábban. Innen vetítődött s itt valósult meg ténylegesen a második világháború után a mai világkép. Márai nem szerelmes Amerikába, de csukott szemmel sem tagadhatja meg. Budapesten, 1944 végén még így ír: „Egyáltalán a 'szabad' Amerikában és Angliában mit és mennyi mindent helyeztek lakat alá, dugtak kalodába az erénycsöszök, a metodisták, a presbiteriánusok, a puritánok, a megvadult kispolgár! ...legalább úgy irtóztak a feltétlen igazságtól, mint a diktatúrák. Csak éppen, végül, mégis elviselték; s ez a nagy különbség.”²⁸ Azóta Amerika is változott a perifériákon, s bomlanak erkölcsi alapjai, de a demokráciára épült egyéni szabadság ma is abszolút követelmény és lehetőség benne. Annál többet változott Márai, s nem a perifériákon, hanem legbelül.

Nem könnyen édesedett az új kontinenshez, a latin világ szerelmese volt, az ma is. A földközi-tengeri kultúrakör és életforma az eleme. Extrovertált, „a lakk és máz, a külső fény” határozza meg, mint a latinokat, az angolszász introvertált félhomály idegen a számára. Pedig ez teremtette meg a modern világot. Ezért

²⁵ II. 70.

²⁶ III. 44.

²⁷ IV. 10.

²⁸ I. 402.

érezte a latinságot mindenestől katolikusnak, (függetlenül a vallásos tartalomtól), s ezért volt idegen neki a protestáns élet. A latinokba szerelmes, de a mai valóság Amerika. Szerinte a latinság jelenti a kultúrát, ma viszont a civilizációban élünk. Éles és hamis ez a beállítás, mint a máz és a külső fény: még mind a kettőben élünk, s az angolszász világ a legszerencsésebb szintézis. Olaszországgal kapcsolatban írja: „... nagy szerencsétlenség lesz, ha egyszer el kell mennem innen.”²⁹ Mégis elment... Amerikába. Nemcsak anyagi gondok miatt, a mai világ közepéből akarta nézni a mai életet.

Márai tisztán lát: Amerika lényege a csak- és tiszta demokrácia, a jelzők nélküli, a mindenkire egyformán érvényes életforma. Eszközei változnak, de nem érinthetik a lényegét. A demokrácia és esetleges módszerei dialektikájában állandó forradalomban él az amerikai társadalom. Nem emelt barikádokat, mint a latin vagy szláv népek, nem is teszi soha. Adózási rendszere és a gazdasági átalakulás hozza magával a társadalmat is; mindig a demokrácia keretén belül, a szavazófülkékben. Amerikában az egyén helytállhat és meg is kell tennie, a személy nélküli felelősség kísérlete itt bukást jelent. Az egyének viszont együtt hozták létre a legmagasabb rendű civilizatórikus társadalmat. Kiformálódott benne a mai világ- és élet lehetősége.

Túl a gazdasági faktorokon ez a meghatározottság lényegileg idealizmus. Márai szerint: „a tolerancia és a fegyelmezett együttműködés szelleme.”³⁰ Háttérben még mindig az első erő működik, a kálvinista puritanizmus, vele kezdődött Amerika, vele nőtt naggyá. A protestáns szabadságeszme és demokrácia volt az alapvetés; sokféleképp változott az élet és formálódott a társadalom, de a kezdeti ideák ma is hatnak, s valóban a világ legfontosabb államává tették. Nemcsak politikailag, benne alakult ki a mai világkép is.

Márai ideálja a latin arisztokratikus életesmény; szíve mélyén hozzá húz a nagypolgár. Leírta sokszor. Viszont a demokrácia száz hibájáról tud és beszél, de kénytelen volt szembesülni vele, s ezt tekinti a jövő útjának. Arisztokrata, latin, katolikus világképén átlépett az idő, s ő eljött Amerikába, hogy fenntartásain túl elfogadja a puritanizmus demokráciáját. Szerinte is a reformáció nyomán változott meg a középkor világképe. Tegyük hozzá, hogy a mai világképet is, sok egyéb tényezővel együtt, még mindig a protestantizmus alakította ki.

Amerika civilizatórikus és gazdasági ereje töretlen; a kérdés: vajon az-e még lelki és erkölcsi tartaléka? Ma a kispolgár a tipikus társadalmi lény, Márai parvenü proletárnak nevezi, szegény-gazdagnak. Túl a civilizatórikus életformán zavartan viszonylik Európa történeti kultúrájához; a jelenséget fenntartással fogadja. Márai szerint hiányzik belőle a kultúra évszázados reflexe; valószínűbb: a mai civilizációt érzi a magáénak. Érdeklődéssel fordul a százszínű élethez, reagáló készsége töretlen. Nem elnyomott vagy szemlélő Amerikában, mindenestől ő a birtokos. Időnként megtorpan, világhatalmi szerepéből sok nehézsége támad, de az alapot, a demokráciát nem érinti semmi. Két nehézsége mutatkozik, egy belső, a másik viszont a külvilággal kapcsolatos: nem hisznek már a végtelen fejlődés lehetőségében; s rájöttek, hogy a demokráciát nem lehet exportálni, legalább is automatikusan nem. Amerika mind a két ügyet legyőzhetőnek tartja, nem háborúban és politikailag, hanem demokráciája erejével. Nincs más útja az emberszabású életnek a modern civilizációban. Márai is ide tért meg, így látja az amerikai életforma helyét és szerepét.

Hogy alakul Amerikai jövője? Gazdagsága nem végtelen, de még óriási tartalékai vannak, még hosszú ideig a világ formáló hatalma lehet, ha egyáltalán hosszú ideig tart még az emberi történelem.

A Naplók a világ, az emberiség és az irodalom kérdéseivel foglalkoznak s nagyon élesen saját magával. Személyes vonatkozások zápora a négy könyv, életére utaló reflexióit is feljegyezte bennük. Nem is lehet másképp: naplóról van szó. Márai-tünetként a hétköznapiak ritkán jutnak szóhoz, ünnepi ügyekről beszél, élete végső mozzanatait rögzíti legtöbbször. Legalábbis az emigráció évtizedeiben.

Magyarországon szemben állt mindennel és mindenkivel; hitére alapozta az életét. Ebből fakadt a humanizmusa. Hogy alakult ez a legfontosabb ügye az emigrációban?: Mindvégig katolikusnak vallja magát, de nem ismeri el az egyházat tekintélynek; Krisztus evangéliuma helyett megérkezik a pogánysághoz, sőt a nihilizmusba botorkál. Mint katolikus.

Végig elkíséri a laza magatartás, nem hűtlen az arisztokrata, latin, katolikus életérzéshez. Ortega halálakor írja: „Az utolsó mediterrán szellemek egyike volt, szabad, arányos, pogány és katolikus egyszerre, — nem hitében, hanem alkatilag.”³¹ Túlságosan hangsúlyozza ezt a katolikumot a protestáns

²⁹ II. 107.

³⁰ III. 31.

³¹ II. 200.

szellemiségű világban. Demokrata és polgár is volt, tudatos programja szerint föltétlenül, de a Naplókban megmutatkozik a lélek legmélye is.

Magyarországon, az első Naplóban még imádkozott és kereste Isten gondviselését, az emigrációban már távolabb került a hittől. Eleinte még említi Istent, de ez már csak deizmus volt: tudatosnak gondolta a természetfeletti világot. Később nyíltan szembe került a kereszténységgel. Egyszerűen elveti a Kijelentést, valami fel nem fedett természeti teológiára támaszkodott. Tévedésnek tartja, hogy „összekapcsolják az ember morális kényszerűségét a Természetfölötti képzetével.”³² Földi kísérlet a morál, a Természetfölöttinek nincs erkölce. Ebben a gondolatfűzésben eltűnik a Kijelentés, az Isten erkölcsi követelménye és megváltó akarata. Széttépi az Isten és az ember személyes kapcsolatát; részünk csak a sors lehet, az Isten közönye. Jeladások, ha vannak, felfoghatatlan tünetek.

Szétoldódik a kereszténység, először a deizmusba hull, majd a semmibe. Megszűnt Krisztus tanításának az érvénye: „Nem igaz, hogy meg kell bocsátani!” Jézus, Márai szerint, különben is csak filozófus volt, szerencsésen megfogalmazott néhány igazságot, de voltak sötét, ördögi gesztusai is. „Valahányszor azt hallom, vagy olvasom; 'Isten annyira szerette az embereket, hogy egyszerűen Fiát adta a világ megváltására' — indulat és ellenérzés tölt el.”³³ Maráinak az evangéliumhoz itt már semmi köze sincs. Lehetetlen tovább nem szaporítani az idézetek számát: „Minden között, amivel a vallások fenyegetnek, számomra legfélelmetesebb a feltámadás fenyegetése... Protézis és reménykedés nélkül lépni ki a Csendbe, a Sötétségbe... ez az utolsó dignitás, amire az embernek két Semmi — a születést előző és halált követő Semmi — között joga van.”³⁴ Már nem a keresztény ember beszél, hanem a hitetlen egzisztencialista. Ezzel az idézettel kapcsolatban nem említi Sartre nevét, bár a gondolat az övé. Lehet, hogy Márai, tőle függetlenül, ugyanezt élte át, és eljutott ugyanoda.

Hosszú volt az út az evangéliumtól idáig, közben át is élt egyfajta pogány katolicizmust. Mintha ott mozgott volna legothonosabban; a latin világ volt az igazi hazája, pedig világosan tudta, hogy a mediterrán mítoszok felfalnak minden vallást, s a kereszténység sem kivétel. Máté evangélista féltis szobrát ma is lecipelik a tengerhez, megmutatják neki a veszedelmes vizet, s csoda formában segítséget várnak tőle. Megfizetik a pogány hősök helyébe lépett szenteket a templomokban, s várják a csodát. Természete szerint az ember ugyan pogány, de ebben a mítosz-dzsungelban, a mai civilizációs csodák közt, már alig hihet: a mediterrán világ ma lényegileg ateista. Márai Apollóhoz fordul, a mosolygó istenhez, vele rádiózza ki a bűntudatot az életéből. Így válik pogánnyá, s majd a latin életformával együtt, túllép ezen a fokon is.

Pogánysága negatív módon kapcsolódott a kereszténységhez: emberevő istenekről és Istenevő emberekről beszél; a katolikus liturgia, szerinte, kannibalisztikus szertartás. „Mindenen, ami kasztíliai, az ételszokásokon és a vallási liturgián is átüt — a hunytszemű áhítat önkívületében — a testi, a kannibalisztikus; a spanyol Eucharisztia is átparázslék a Hús és a Vér.”³⁵ A keresztény kannibalizmus. Szerinte ez még mindig a rendkívül rugalmas és tág katolikus életforma egy része. Bécsben meglátogatta a Reitschule-t. A ló-balletben is felfedezte a katolikumot. „Ez a barokk: a fegyverrel ütemes ló-kontrapunkt. Protestáns országban bajos lenne ilyen eszményi ló-liturgiát kitenyészteni.”³⁶

Márai maga mögött hagyta az evangéliumi katolicizmust, később a pogány katolicizmust is, de soha nem szűnt meg katolikusnak lenni. Hitén túl s a mai világkép mögött, emberi és hatalmi szempontból egyaránt, ez a világnézete. Pedig Ulysses görög volt, tehát nem katolikus, kíváncsi volt a titkokra és a szabadságvágy űzte, (inkább a protestáns típushoz tartozott); a latinok voltak katolikusok már a kereszténység előtt is, s azok maradtak az egyházba jutva. Márai ezt a különbséget nem veszi észre; Ulysses álarcában katolikus.

A negyedik kötet végén világosan áll előttünk az új Márai. Nemcsak az evangéliummal szakított, már nem is pogány: illúzióknak minősít minden vallást. „Mint a vallás, mint a szerelem, úgy a zene is illúzió. És minden realizált illúzióban van valami az örületből.”³⁷ Nem harcos ateista, csak kiábrándult tökéletesen. „Az embereknek joguk van az illúzióhoz, máskülönben sívá lenne az élet. A vallási illúziók között számomra legrokonszenvesebb a buddhista, mert nem ígér semmit. Pontosabban a Semmit ígéri: a nirvánát; tehát őszinte.”³⁸ Márai legvégső életérzése és szava a Semmi; materiális és szellemi értelemben egyaránt.

³² III. 210.

³³ IV. 142.

³⁴ III. 222.

³⁵ III. 152.

³⁶ IV. 173.

³⁷ IV. 237.

³⁸ IV. 326.

Ujabban a metafizika és fizika távlatában is egybeesik a kettő: az asztronauták leírása szerinti elképzelhetetlen fekete Semmi, s a hit híján a valóság helyére lépett Semmi. Benne az ember csak pillanatra felvillanó fény.

Mi a végső megoldás? Márai szerint a halál. Mindenfajta ember részére ez az utolsó lépés, mégis mindenkit másképp érint, más értelmet ad az életének. Reménységgel és félelemmel néz elébe a keresztény ember, a hitetlen vagy iszonyodva vagy sztoikus nyugalommal. Márai az utóbbiak közé tartozik: „... Szent Ferenc kénytelen volt a haláltól félni, mert hívő volt. En például nem hiszek a túlvilági életben, tehát nem félek a haláltól.”³⁹ Sőt, egyetlen reménye „a föltétlen halál”. Levonta elfogyott hite konklúzióját, s a maga módján bátorságot mutat. Ha ez valóban így áll! Márainál nem lehet pontosan tudni; elég sok nála a póz. A Jó Halál Házáról így ír: „... az ilyen Ház nem lehet kórház, sem kolostor... leghelyesebben egy modern, tökéletesen felszerelt, dignitással és diszkrécióval vezetett találkahely lehetne... ahol a Madám megkérdi a vendéget, milyen pozícióban akar meghalni. A Kéj a Jó Halál, kicsiben; nagyban és komolyan sem lehet más; okosan kell megszervezni és megvalósítani a Jó Halált.”⁴⁰ Ez a bordélyházas megoldás túl erősen hat, s Márai változó életében is frivol. Bár lehet, hogy komolyan gondolja. Nemrég olvastam egy science fiction novellát, pontosan ez volt a témája, (s az ellene való küzdelem). Talán Márai is onnan vette a gondolatot. Mindenesetre: az emigráció legfontosabb írója befejezésül megérkezett a bordélyházas Jó Halálhoz. Sok fordulatot átváltott hosszú élete tisztán mutatja: nem a marxista diktatúra, hanem a Nyugaton változó világkép a robbanó forradalom.

Újra felmerül a kérdés: ilyen helyzetben van-e értelme az életnek? Érdemes-e csak egy percig is megmaradni benne? Vagy csak a kényszerűség köt hozzá? Az öreg Márai vallja, hogy az élet értelme a gyönyör. Évtizedekkel előbb ismert más esszenciát is. Kezdetben a műveltséget, majd a művészetet vallotta értelemnek, ezek elégitik ki az élet kínzó éhségét. Csúcsnak a verset hitte, „a fehérizzásra felhevített, formába öntött önkívületet”. S a költők mellett akkor még egyéb megváltók is mutatkoztak: a szentek, a művészek, a nők, de kevés volt a kohéziós erejük. Mégis megpróbálta a művészettel folytatni a teremtést; itt is bekövetkezett a kiábrándulás. Először a korabeli művészettől undorodott el. Társadalom- és tudománylátásban modern, viszont öröknek látszó értékekhez ragaszkodik a művészetben. Nem valamilyen iskolához kötötte magát: a teremtmény értéket tekintette a műalkotás és az élet értelmének.

Aztán rájött, hogy nincs Isten, legalábbis a vallások módján nincs. Nem lehet folytatni a teremtést, hisz nem volt kezdete sem. Illúzió az Isten, a teremtés, a kultúra, a szocializmus, a forradalom; legszebb Illúzió a művészet volt. Míg öreg korában ki nem mondta helyette a Gyönyört és a föltétlen Halált. Várakozásunk ellenére, kimondta. Márai szerint ez már nem illúzió, hanem az ember és a világ egyetlen megfogható értelme: az elmúlás.

Márai kezdettől fogva érezte az ember és a társadalom labilissá vált helyzetét. Először polgári szinten próbálta rögzíteni az életet, végül már csak városi követelményekkel operált. Az elsőt elsodorta a tömegek mozgása, az utóbbi viszont belefűlt vulgárbánus elképzelésébe. Naplóiban is levegőbe került a valóság, nem tudta lábra állítani erősen manipulált stílusával sem. Pedig erre törekedett, a stílus volt a végső reménysége.

Nem vállalta a népi írók törekvéseit és programját: az új társadalmi életnek — bármilyen szocializmusba vagy nem szocializmusba ágyazottan is — sajátosan magyarnak kell lenni. Nem valamilyen nacionalizmustól motiváltan, hanem a történelem és a valóság súlya alatt. Csak a nép sajátosságaira támaszkodhat az új magyar élet; ahogy ezt a tételt az olasz világgal kapcsolatban el is fogadta Márai. Nehezen jöhet létre az új erők mozgásában ez a helyi szín, pedig a megoldott feladatokkal együtt ez a magyar valóság s a jövő útja; a világ kavargása másképp elnyeli a népet. Látásában volt a hiba, vagy ösztönei rúgódoztak ennek elismerése ellen, vagy mindennél erősebb volt alig bevallott világnézete? Egy biztos: a vulgárbánus álláspont nem a magyar jövő útja. Márai viszont ezt erőltette és kérte számon az írásaiban.

S elsikkadt kezén a létünk is: a Gyönyör és a föltétlen Halál nem a végső emberi valóság. Ezt a tételt meg nem változtathatja semmilyen árammal telített sziporkázó stílus. Még akkor sem, ha ez a látás nem a természet tulajdonsága, hanem érték követelmény vele szemben. Mert az emberi valóságnak szerves alkotó része.

³⁹ III. 203.

⁴⁰ III. 112.

NÉMETH LÁSZLÓ

— Homályból Homályba —

Szabálytalan könyvről írok. Németh László Homályból Homályba két hatalmas kötete van a kezemben. Halála után, 1977-ben, kiadók, lektorok, örökösök hozták napvilágra, bár a könyv kiadását még ő tervezte meg, s 1968-ban még előszót is írt hozzá. Mindenképpen szabálytalan könyv, pedig csak tökéletes írásokat szokott kiengedni a kezéből. Talán az egész magyar irodalom legigényesebb embere volt. Miért szabálytalan ez a munkája? Azzá teszi létrejöttének több évtizedes ideje, a szembeszökő sok kihagyás, amit nem írt meg, vagy amit kihagytak belőle, végül a hozzácsapott más természetű néhány tanulmány.

Életrajzi könyv, születésétől 1956 októberéig követi nyomon az eseményeket. Első felét 1943-ban írta, a Tanú-évek még korábbiak; a második kötet, a háború utáni rész 1958-ban jött létre, másfél évtizeddel az első után. Az egész kihordási ideje több mint húsz esztendő, ráadásul, részletekben látott napvilágot. Eleitől végig tipikus németh-lászlói írás, de az időbeli távlatok megéreződnek rajta. Jellemzőek a kihagyások is. Kimaradt az első kommün, helyette egy idegen betétet találunk: Mit Köszönhetek A Toldy-reálnak? Nem beszél a második világháború összeomlásáról sem, hiányzik Pest ostroma és az oroszok megjelenése. S ami a legfeltűnőbb: 1956-ról és az utána kialakult világról egy szót se mond, október 20-val zárja le az életrajzát.

Szabálytalanná teszik a könyvet a hozzácsapott tanulmányok is: A Megölt Költő, Móricz Zsigmond és a Naplótöredékek. Érthető, hogy halálára készülve, még egyenetlenségek árán is, mindent be akart takarítani ebbe a két kötetbe. Az életrajz, tehát a tulajdonképpeni könyv igazi címe Magam Helyett; a Homályból Homályba összefoglaló címként került rá, talán utolsó üzenetnek szánta olvasói és egész népe felé.

Szabálytalan könyv alapján, csak szabálytalanul lehet írni Németh Lászlóról. Szabályos tanulmány lenne: könyveiből bemutatni ezt a hatalmas elmét, életműve értékeit és életútját a magyar világban. Most viszont csak tárgyalt életrajza alapján közelítjük és rajzoljuk meg ténykedését és sajátosságait. Nem a teljes Németh Lászlóról beszélünk, hanem csak életrajza elemzése nyomán sejtetjük élete és műve addigi szintézisét, 1956-tal bezáróan. Ez sem könnyű feladat: az emigrációs irodalmi viszonyok közt nincs biztos mérték, és százféle cél homályosítja a tiszta látást. A szolgálat /s persze a hiúság/ ujjongva üdvözlől minden irodalminak vélt megnyilatkozást, míg a felvert porban elsikkadnak az igazi értékek.

Most, Németh Lászlóról szólva, a XX. századi magyar irodalom csúcsa a mérték: Ady Endre, Móricz Zsigmond, József Attila és Illyés Gyula. Életművük és nagyságuk méri Németh Lászlót. Maga sem tartotta alacsonyabbra a mércét. Még akkor is ezt kell tennünk, ha másfajta alkatról van szó, ha teljesen elütő módszerekkel dolgozik, és mások az eszközei. Egyikük-másikuk mellett gyerekesnek hat, de a sziklát felgörgeti a csúcsra. Senki sem tudott árnyaltabban gondolkodni nála. Ez az egyik ereje, de a monumentalitás tompítója is.

Az ember

Nagyon árulkodik ez a szabálytalan minősített könyve. Kezdetől hajlamos volt a kitárulkozásra, most a végső biológiai, idegrendszeréhez kötött lelki és szellemi világát mutatja meg életrajzában. Leleki eredetű testi mozzanatok is feltűnnek, tehát az egész ember. Leginkább még szellemi háttere marad a homályban: könyveken keresztül és elszabadult szellemi mivoltában a világirodalom. Pedig minden hullámra kifeszített antenna volt, s kevés olvasottabb ember lehetett nála a magyar írók világában. Könyvében erről is beszél, de nem ezt tartja primer fontosságúnak; biológiai-lelki alkatából páráztak elő a művei, a minden percben összetörni kész túlfinom szerkezet szülte mindegyiket. Könyvei is elégették volna az életét, ráadásul aktív részt vállalt a magyar társadalom és modern emberi lét alakításában. Egy regény vagy dráma még teljes magányban is megszülethet, s ez a rejtőzés védelmet is jelent a kívülről rázúduló hatalmakkal szemben, ő azonban közvetlenül is akarta formálni a világot. Sosem volt politikai párt tagja, de kiverekedett igazságait a papíron túl is meg akarta valósítani, közvetlen emberi érintkezés útján. Mindig tábort szervezett, pedig riadozó, finom lénye fogyott, pusztult a sokféle súrlódásban, s kihívott maga ellen jónéhány ellenséget és

üldözést. Irodalmunk legmélyebb tulajdonsága ez a népi, nemzeti sors- és mozgalomvállalás. Nyugati szempontból vétkes és érthetetlen, szinte irodalomellenes pozíció, de ebben élt és égett el többek közt Kazinczy, Kölcsey, Petőfi, Arany, Ady és velük együtt Németh László is.

Furcsa dolog egy íróat hősnek nyilvánítani, de megriadó, túlérzékeny, túlfinomult mivoltában ő feltétlenül az volt. Gátlásszerűen azzá tették ilyenfajta alkotásai. Gúzsba kötötte az igazság iránti felelősség és szeretet, s csak a hősiesség maradt a számára. Ez a legnehezebb és legszebb determinált életállapot, s erre volt legnagyobb szüksége a magyar népnek. Gúnyos mosollyal sokan neuraszténiának minősítették, de a gátlástalanokkal szemben mégis ez a magatartás őrizte népünk igazságát, egyáltalán mindenfajta értéket. Vissza is húzódtak tőle a könnyedebb gátlástalan alkotók, s idegennek érezték a műveit.

Életrajzában, természetesen, nagy helyet kap felesége és a családja. Fölmerül a kérdés, hogy lehet egy lassan ideává változó emberrel élni a legintimebb és legszűkebb közösségben? Nem könnyű rá a felelet, nem volt könnyű a családnak sem. Az idea-ember szükségképp önzővé válik, ha az eszme kizárólagos szolgálatát annak nevezzük, de benne, eszméi mellett tökéletesen megfért a legközvetlenebb szeretet is. Nem a pillantnyi ellágyulás, hanem a másoknak szükséges részvét. Ezzel tartotta össze a családját. Felesége viszont asszonyi melegséggel, s ahogyan lányai közvetlen érdekeiért harcolt, kovácsolta össze az életüket. Gyakorlatban ez a kétfajta szeretet több-kevesebb erősséggel végig működött, életük mélyén azonban nem mindig erősítette egymást. Legtöbb művében, különösen társadalmi drámáiban, az asszonyok miatt buknak el a hősök. A nők általában nem vágyakoznak az idea-élet aszketizmusa után, hidegen hagyja őket ez az életszépség. Pedig szerette volna idea-emberekké nevelni a lányait is. Lépten-nyomon találkozunk velük az életrajzában.

Így vall teljes életéről a két kötet ezer oldalán. Pontosabban, így is tudta rögzíteni a vallomását. Ez azonban még nem életrajz, csak a mögötte meghúzódó életállapot; sok külső történést is meg kell rajzolni hozzá, s még inkább: hogy jöttek létre a művei. Rendkívül izgalmas egy-egy könyve fogamzásának a pillanata, a kihordási idő és a mű világra jövele. Sokáig vádolták, hogy csak életrajzíró, könyvei nem is irodalmi alkotások, csak sokféleképp variált személyes mozzanatok rögzít papírra állandóan. Egy ideig tényleg talányos volt élete és műve aránya, az elmúlt évtizedek során azonban előtérbe kerültek az alkotások, a szubjektív alapozottságból kibontakozott a hatalmas életmű, a XX. század magyar irodalmának egyik legmagasabb csúcsa.

Életrajzában első mondanivalója tehát az ember, saját maga. De nemcsak ezért íródott a hatalmas könyv. Hanem a belőle és körülményeiből kinőtt műveket kell értelmezni és egységbe hozni a nyomán. Énje legmélyéről reflektál rájuk, nehogy elvontságokká váljanak, másfelől személyes vonatkozásaiból absztrahálja majd mindegyiket. Rendkívül fontos a környezet- és korrajz, a beágyazottság. Évtizedek múlva azonban súlyát veszti, s az olvasók és tudósok kezén és szívében csak a művek maradnak meg. És az életrajza?! Egy nagyon nyugtalan, ellentmondásokkal teljes, vajdó kor történelmi dokumentumává válik, sok hasonló vallomással együtt. Nekünk ugyan rendkívül érdekes és izgalmas az életrajza is, hisz rólunk beszél, a bőrünkön van szó: a papírra rögzített kor vagy pusztulást hoz ránk, vagy megszűli számunkra az új életet.

Regények és drámák

Ebben a tanulmányban mégsem alkotásait értékeljük elsősorban, bár arra is ki kell térni, hisz szerves része a Homályból Homályba két kötetének, hanem élete és művei összefüggését. Németh László vágya és célja az európai nagyrealizmus magyar változatának a megalkotása volt; Tolsztoj sugárzása körében. Mindig regényírónak vallotta magát. Első nagy munkája a Gyász. Színhelye dunántúli szülőfaluja, szereplője egy özvegyre jutott fiatal parasztasszony, aki előbb nem tudja, később nem akarja levetni a gyászát. Fájdalma és önérzete abszolút dolyffé változik, s heroikus képmutatásban, ami mégis igazi tartalma az életének, mindent elveszít, csak gyásza marad meg konokul. Élete nagy gátlását emeli egyetlen realitássá. Németh László szívesen rajzol hősnőket. — Másik regénye, az Iszony, egy frigid asszony önvallomása; örök típust mutat meg benne. Lélektani elemzése tökéletes, s éppúgy környezet- és társadalomrajza is. Nem lehet szabadulni az érzéstől, hogy mindkét asszonyban sokat mintázott meg saját magából. — A Bűn című regényében egy férfi alakjában látjuk viszont. Haladó szellemű, értelmiségi emberként próbálja átalakítani a két háború közti Magyarország társadalmát. Háza építése közben egy nyomorgó napszámossal köti össze a sorsa, de semmire sem mennek egymással. Végül öngyilkos lesz, mert összeroppant a lelkiismerete. Ismét tökéletes lélek- és társadalomrajz. Nem lehet megváltoztatni a regényben rajzolt miliőt, a jószándékú reformernek pusztulnia kell.

Regényciklusa /Kocsik Szeptemberben, Alsóvárosi Búcsú, Szerdai Fogadónap, A másik mester/ nem éri el ezt a magaslatozt. Csak az 1956-ban megjelent Égető Eszter fogható első nagy írásaihoz. Nemzedékregény, három generáció története. A magyar népi mozgalmat rajzolja benne pátosszal és

íroniával; magára is vonatkozik mind a kettő. Igazi példaképe Tolsztoj, célja a nagy epika, az európai realizmus. Regényei beleillenek ebbe a keretbe, sőt jelentősek is, — hiba csak ott mutatkozik, hogy létrejöttük pillanatában Európa már túl volt a nagyrealizmuson, világszerte azért nem hatottak igazán. Személy szerint látom, szeretem, értékelem a regényeit, de az én mesterem nem Tolsztoj, hanem Dosztojevszkij, aki egzisztencializmusával ma is eleven része nemcsak az európai gondolkodásnak, hanem formálja az egész világot is. Ez semmit sem von le Németh László értékéből, csak jelzi, hogy egy lépéssel megint lemaradtunk Európától. Egyetlen magyar író sem tudta ezt a lépést behozni azóta sem.

Titkos szerelme viszont a színpad volt, pedig csak mellékesen, két regény közti pihenésképp írta a drámáit. Mégis igazabban élt bennük. Először gyanakodva követi az olvasó a mondanivalóját, s a színházban méginkább habozik: könyvdrámák ezek, vagy igazán színpadra írt darabok? Végül tisztán érzékeli: intellektuális fogantatásuk és dikciójuk ellenére is verbális drámákkal áll szemben, könyv formájában és a színpadon egyformán. Költői és sűrített drámái nyelve éles fényben formálja az alakokat és a cselekményt. Újra látjuk, hogy a dráma elsőrenden nyelvi alkotás, nem az események véletlen, vagy megokolt forgataga csupán.

Társadalmi drámákkal jelentkezett először. A két világháború közt kialakult robbanó feszültségű szociális helyzetet vitte színpadra. Egy-egy értelmiségi hős keresi a kiutat, de a meg nem értés, különösen családjára részéről, mindig bukásra ítéli. Vitathatja valaki, hogy kísérletei utópiák-e, vagy tényleges lehetőségek? A kibontakozás állandó alapja utópisztikus, adott helyzetben mégis az egyetlen lehetőség. Megalkuvások helyett a harmadik út. Ennek viszont szükségképp buknia kell, még akkor is, ha a drámai tér és idő keretein túl ez lenne a végső és igaz megoldás. — Társadalmi drámáival 1935 és a háború vége közt jelentkezett. Ekkor került színre a Villámfény, a Papucshős, a Cseresnyés. Írt vígjátékot is /Pusztuló Magyarok/, a divatos, nagyképű falukutatást leplezi le benne. Drámáiban már tisztán mutatkozott a reformer, aki a szociális kibontakozást a harmadik úton kereste, s át akarta vele hatni az értelmiség tudatát.

Történelmi drámái viszont túllépnek a magyar kereten, bár bemutatja az újkori magyar élet és sors egy-egy tragikus alakját is. Problémája: a nagy egyéniségek küzdelme az eltévedt, pusztulást hozó történelmi erőkkel. Erkölcsanát láthatjuk itt tisztán: a drámai hős magát megbosszuló sorskörülből lép át: ez a vétke; alkati adottságainál fogva elkerülhetetlenül, mégis szabadon cselekszik: ez az erkölcs. Csak tragédia születhet az ilyen helyzetekből. Az emberi nagyság bukásra felhúzott állapot. Hosszú távon, igaz irányba, mégis ez mozdítja tovább a történelmet. A VII. Gergely kivételével mind 1945 után íródott. Széchenyi, Husz János, Eklézsia Megkövetés /Misztótfalusi Kiss Miklósról/, Galilei, II. József, Apáczai, A Két Bolyai, Gandhi Halála és a többiek. Ezekben a történelmi drámákban lélegzik legmélyebben Németh László. Alkatban és magatartásban rokon mindegyikkel, bennük lett teljessé sokszor és sokféleképp megcsonkított élete. Erkölcs, a minőség, mindig tragikumot vonz. Másfelől, történelmi hőseiben mutatkozott meg igazán a Németh Lászlóéknak vallott és ismert arc.

Az eszmék világa

Regényei és drámái tiszta mivoltukban az életrajzából lépnek elő: élete és műve szimbiózist alkot. Ebben az együttesben a művek a fontosabbak, de csak belső környezetük és a köldökszinór teszi őket teljessé. Tanulmányai viszont mindenestől egybeesnek az életével. Fordítva gondolná az ember, hisz a tanulmány, az esszé elvont irodalmi műfaj, valamiképp a tudomány rokona, függetlennek kellene lenni élete szubjektív elemeitől. Németh László élete mégis itt épült be legteltesebben. Valóban Montaigne rokona; a francia előd ugyan — az esszé igazi őse —, mindent csak az életével kapcsolatban nézett, míg ő kitágította tanulmányait a teljes magyarság, sőt Európa határáig. Bár ez a naggyá nőtt horizont is az énjével lélegzett.

Tanulmányain nőttek fel nagyon sokan. Ellenségei, sőt üldözői is jórészt írásai nyomán tanultak meg látni: élménnyé, életet formáló erővé esszéin keresztül vált a történelmi és kortársi Európa irodalma, részben a tudománya is. Nem véletlenül, élményként először maga élte át tudása szövetét. A legtöbb író rétor, sőt a legtöbb tudós is az, csak a szavak, kifejezések, meghatározások jelentenek részükre valamit, nem a velük megragadott valóság és a szellem igazsága. Németh László viszont a kifejezés eszközeivel ezeket tette magáévá, életet alakító erővé váltak benne. Zseniálisan bánt a kívülről kapott anyaggal is, és a lelkét mindig teljes bevetéssel használta. Ráadásul, nemcsak zseni volt, hanem okos ember is. /Nem szükségképp jár együtt./ Mindent egybefogó értelme volt; szellemi tevékenysége melléktermékeként hatalmas műveltséget is szerzett, átfogóbbat a kortársainál. Egypár egyetemi tanár kitelt volna a tudásából, emlékezőtehetsége sokáig utolérhetetlen. A rétorokkal szemben valóban lángész, gondolatokat termő forrás. Generációk élhetnek belőle. Alapjában véve pedagógus volt, az ország legnagyobb tanítómestereinek egyike. Állandóan süttött belőle ez a nagy és igaz szenvedély.

Az igazság megszállotta, azt kereste, írta tanulmányaiban, s termékenyített meg vele emberi lelkeket. Nem dogmatikus tételek, nem is az impresszionista látszatigazságok érdekelték, hanem az igazságkeresés szabadsága és helyes módszere. Meggyőződése szerint, az itt és így hálába fogott tények viszik előre az életet, és adnak értelmet a történelemnek. Abszolút és jó értelemben tartozott a modern emberek közé. Nem is szerették a késznek vélt igazság őrzői, egyfajta irodalmár- és professzori csoportok és az elnyomó államhatalom letéteményesei. Nem római jelenség volt, hanem görög; nem középkori, hanem a legtisztább módon protestáns. Most másféleképp botorkál bele a világ egy új középkorba, ezért rendkívül fontos, hogy Németh László igazságszomja éljen és hasson közöttünk.

Erre a magatartásra volt legnagyobb szüksége az 1930-as és 40-es évek magyarságának. Ő, az idea-ember, lényege felől közelítette meg a népet. Magyarsága alaprétege a nyelvújítás előtti irodalom volt Balassa, Bornemisza, Szenczi Molnár Albert; majd a felvilágosodás írói hatottak rá: Batsányi, Szalay László, Erdélyi János, a XIX. századból: Berzsenyi, Katona, Kemény; kortársai közül: Ady, Móricz Zsigmond, Illyés. A súlyos hangú, magyarságukat és emberségüket tisztán kimunkált írók és irodalom. Társadalmi háttére a módos paraszti réteg, amelyiknek a múlt század utolsó három évtizede és a század eleje volt a hőskora. Tanár apja még minden idegszállával érzekelte azt a világot, s rajta keresztül, sőt még eleven tapasztalatból ő is. Anyja révén a középosztály alsóbb rétegeiből jött.

Népéről az első meggyőződése: alulra került a történelemben, de elvesztett, valóságos helyére juttatják majd az értékei. Kicsit később mélyebben ismerte meg a valóságot: a magyarság nemcsak alulra került, hanem el is helyezkedett ebben az állapotában, s ehhez idomult az erkölce is. Testi mivoltában leromlott, betegségekkel fertőzött, idegeiben kikezdett nép; társadalma anakronizmus, nem XX. századi valóság. Már csak valami különös tehetség tartja ezt a népet és társadalmat. „A magyarság katasztrófáról katasztrófára elvesztett egy osztályt. 1711-ben állami önállóságát, 1795-ben a főurait, 1848 után a nemességét, 1867-től a polgárságát, 1919-ben az értelmiségét. A nagyobb baj azonban az volt, hogy közben morálisan is süllyedt... S minden remény közt az volt a leghamisabb, hogy ami a népből jön: különb. A becsület mint butaság vagy gátlás, idegbaj; a tehetség: mint morál insanity: ez volt az összbenyomásom a magyarságról. Megértettem, hogy egy olyan Grillparzer-írásában beért ember, mint Szekfű, olyan szívósan tudta gyűlölni a magyarságnak ezt a kelet-európai magját.”

Németh László másképp viszonyult hozzá. Mikor tisztán látott, lehajolt ehhez a néphez, mindenestől vállalta, hatalmas tehetségével fenntartás nélkül a szolgálatába állt; szemben a Szekfű Gyulákkal. Nemcsak irodalmi célú alkotásai, a regények és a drámák révén, hanem sokágú tanulmányaival. Bár a regények és drámák is neveltek, jórészt mégis az író és az irodalom hírnevét szolgálták, a tanulmányok, esszék viszont közvetlenül, mindennapokká válva őrizték a népet és lendítettek a sorsán. Ezekkel akart új értelmiséget nevelni a magyar társadalom és történelem sikeresebb formálására.

Európával próbálta beoltani a magyarságot. Nemcsak a kortárs Európával, hanem az évszázadok mélyéből felizzó egyetlennel. Amit ez a kontinens a görögöktől Spenglerig termelt, azt mind élményszerűen mutatta meg, s oltotta be írásaival az új értelmiségbe. Ekkora horizontja a kortárs magyar világban kevés embernek lehetett történelem, orvostudomány, művészet, természettudomány, filozófia, a teljes európai irodalom külön és egymásbafonódva is része hatalmas életművének. Talán új enciklopédiára tört? Arra is, de sokkal magasabb volt a mércéje: együtt, egymásban látta és mutatta meg a jelenségeket. Mérheterlen volt a tudásszomja, s a magyar világban nála senki alaposabban ki nem elégítette ezt az ingerét. Közben felrázta kortársait, szellemi vágyódást, érzékenységet váltott ki, s könyvei záporával oltotta is a felszínre tört hiányérzetet. Nagy nevelő és hátraszorítottságában is a legsikeresebb magyar kultúrpolitikusok egyike volt. Iskolának már nem nevezhető szellemi birodalmában nőtt fel a fiatal értelmiség igényesebb része.

Teljességvágya sok koloncot kidobott a hajójából; ugyanakkor: szintézise megalkotása közben gondolatteremtő hatalommá vált a magyar szellemi életben. Senki több gondolatot nem termelt nála s mélyebbeket is alig. A legtöbb tudósnak jó ha van egy elfogadható meglátása, azt szervezi, formálja, rendszerezi, nomenklatúrát teremt a számára, s megél belőle, sőt híressé is válik a nyomán. Sok írónál pedig üresen őrl a szavak malma, szerencse, ha szépen fejezi ki a semmit. Németh László viszont egész életében ontotta a gondolatokat. Benne a magyar enciklopédia széles horizontú szintézissé vált. Műveltségét mindenki észreveszi, gondolatteremtő erejét csak azok, akik nem süketültek bele a robajába, vagy kezdettől fogva nem voltak nagyothallók.

Európa egyik legigazibb fia. /A Minőség Forradalma./ Gyökerénél ragadta meg a létét: a görögség volt a szerelme; innen merített legtöbbet. Alkatta és alkotó vágyai szerint tartozott közéjük. Túl a latin Európán a görögségbe, majd a protestantizmusba és a modern tudományba merült le állandóan. Egyszerre volt a legősibb és a legmodernebb európai.

Irodalmunk örök büszkesége az életművében megfogant teljes egység. Évtizedeinkben, sajnos, ez az Európa gyors tempóban szétfoszlik: nem egyszerű túlfeljődésről beszélünk, hanem szellemi pusztulásról.

Még őrzi civilizatórikus formáit, de szelleme Németh László könyveiben már tisztábban él, mint a mindennapjaiban. Ő, mindenestre, az utólérhetetlenül szép és teljes Európával oltotta be a nemzetét.

A harmadik út

Nemcsak önmagáért, hanem a magyarság sorsa miatt érdekelte a kontinens. Pusztulónak látta a népet. Tökéletes biztonsággal tudta, hogy belátható időn belül lezáródik eddigi élete, múltja valóban múltta lesz, értékei megmérgetnek, s még a mi generációnkban radikálisan új jön a helyükre. Ez pedig gerendatörés lesz. Félkészült-e a nép erre, a keresztyénség felvétele óta legnagyobb változásra? Társadalmi, szociális, erkölcsi állapota teljében várakozik-e rá? Németh László tisztán látott: történelme során még sosem vesztette el magát annyira a magyar nép, mint most. Élete és írói működése egyetlen kérdéssé vált: mi lesz a végzetes törés pillanatában s főleg utána, a teljes pusztulás, vagy van még kiút?! „Ez hajtott, hogy nehézfejű nemzetem helyett a szellem és a világ dolgaiban tájékozódni próbáljak, jobbait érdekei irányába kényszerítsem; ez teremtett valami gyengeségeimmel alig összeférhető hősi levegőt körülöttem, ez parancsolta, hogy kapcsolataimat halálos komolyan vegyem, keserű mérgeket kiszívjam.”

Óriási erők zúgtak a magyarság körül, s valóban elnyeléssel fenyegették a létét. A kapitalizmus és az életformájukat vállukon vivő népek, társadalmi állapota s többé-kevésbé rosszul értelmezett múltja miatt, /évszázadokon át a németek segédnépe volt/, szemben álltak vele; ha nem is törtek a pusztulására, nem törődtek a sorsával. Közeli szomszédja, a náciizmus csak átmeneti jellegű és népünkre halálos volt, nem tartozott a jövő lehetőségei közé. A szocializmus marxi értelmezése pedig ismeretlen sors elé állította, óriási kérdőjelekkel köröskörül. Németh László kereste a megoldást, s a harmadik út prófétája lett, életében és írásaival egyformán. Modern szocializmust, minőségi változatot kell teremteni a magyar nép számára. Tényleges termelészövetkezeteket akart, nem pedig csak az ideológiát szem előtt tartó kolhozokat. Ez az életforma, az egyéni vállalkozókedv és a nagyüzemi termelés egybekapcsolása, európai módon párosítaná a magánkezdeményezést és a szabályozó tervet. Megmaradna benne az ember, s az egyéniség és a civilizáció révén megkövetelt nagyüzemi termelés is. Ezt a harmadikutas megoldást akarta átvinni az élet minden területén. Végso célja az értelmiségi társadalom, a minőségi életforma volt, a legemberibb minden mai lehetőség közt. A nagy kizsákmányolás, a társadalom fenevadjainak, vagy az állam totális hatalmának zsarnoki uralma helyett az ember szabad társulásának az életformájáért küzdött; nagyon kritikus időben.

Felteheti bárki a kérdést: nem utópia ez? Valóban utópia, de ilyen mivoltában az ember és az emberiség egyik reménysege. Nem elintézett ügy még Németh László harmadik útja sem a magyar nép, sem a világ mai helyzetében. Ha az előttünk levő korszakban nem ez, vagy ehhez hasonló valósul meg, akkor tényleg apokaliptikus erők sodorják el az ember világát. Szocializmus jön, de annak emberarcúnak kell lenni, nem semmisítheti meg az Én- és a népegyéniségek lényegét, a szerepét sem, sőt sokoldalú módon kell tovább fejlesztenie ezek képességeit. A harmadik út az európai oltás a magyar nép életében, s a homöopata oltása Európa részére. Elérte ez a gondolat a célját a háború befejezése előtt? Semmi módon sem, de szociális lelkiismeretfurdalást oltott széles rétegekbe, felrázta még a hivatalos Magyarországot is.

Ma már nehéz elképzelni, milyen hatással volt Németh László az akkori magyar társadalomra. Elsősorban az értelmiségi fiatalságot fogta meg. Főleg ennek a hatásnak köszönhető, hogy ez a mindennél fontosabb és értékesebb réteg nem vált szuggerált módon politikai szélsőségek kiszolgálóivá. Néhány magyar író, főleg Illyés Gyula, Kodolányi János, Karácsony Sándor, Veres Péter, Szabó Pál akadályozta meg ezt a folyamatot s nagyon erősen Németh László.

Rendkívül érzékeny alkat volt. Elképzelni is nehéz, hogy bírta a két hatalmas áramlaton kívül állva egy harmadik pozícióból súlyos harcait. Egyszerre küzdött majdnem mindenki ellen. Igaz, gyakran visszahúzódott egy belsőbb körbe, ő szigetnek mondta, s ott vetette meg a lábát. Országszerte ilyen szigeteket akart szervezni a magyar lelki és szellemi ellenállás számára. Ezeken a helyeken, inkább lelkiállapotban kell megőrizni a magyar lét és történelem kincseit s a jövő lehetőségét. Még egy, ezzel összefüggő gondolata: hozzá kell kötni a magyar szellem sorsát Európa kis népeinek az életéhez. A tejtetstvérek iránti kulturális érdeklődése szinte egyedülálló volt: velük együtt kell élni és védeni az érdekeinket. Sziget és mozgalom, két ellentétesnek tűnő magatartás így egészítette ki egymást, s vált a magyarság megtartó sáncává.

A népi írók közt

Szövetséges társakra is talált a harmincas évek második felében. A Babits uralta Nyugat kivetette magából, más világnak bizonyult, de Móricz Zsigmondon, a másik nagy magányoson keresztül kapcsolatba jutott a népi írókkal. Ebben az együttesben szintézisre hozta Európát és Hunnia mélységeit. Németh László feladata volt európai szintre emelni a népi mozgalmat, mert a mélység egyszerre volt szép és értékes szellem és Ázsia is. Móricz Zsigmond alkotásaihoz a teljes megbecsülés kötötte, a többiek mellé pedig kritikai éllel és a mozgalom nemességének az igényével állt. Azokban a végzetes időkben a népi íróknál tisztább szellemi csoport sehol se mutatkozott a szellemi életben. A nagy fordulat előtt a nép kitermelte léte és tudata írói megjelenítését. Csak néhány másodperccel a végzetes törés előtt. Bár a történelmi állam a háborús összeomlásokor elsüllyedt az idő kavargásában, a nép átvészelte a nagy roppanást. Népi tudatot és nemzeti öntudatot a népi írók sugároztak a sejtjeibe. Mögöttük és fölöttük ott állt Németh László szuggesztív műve és alakja.

A népi irodalom nemcsak írói csoportosulás volt, hanem annak a szellemi és politikai mozgalma is. Belőle alakult meg, Veres Péter vezetésével, a Nemzeti Párspárt, követőik jórésze viszont a Független Kisgazdapártban talált helyet a háború után. 1956-ban pedig az írók szellemi mozgalma és lázadásain keresztül robbant ki a magyar forradalom és szabadságharc. De ez már későbbi esemény. A népi írói mozgalom a háború alatt a szárszói konferenciákon kulminált. Balatonszárszón volt a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség konferencia telepe. 1942-től 45-ig mint főtitkár én vezettem a mozgalmat. Ebben a Szövetségben és ezen a helyen a népi írók teljes győzelmet arattak. Országszerte a mozgalom volt legfontosabb bázisuk, a telep pedig Püski Sándor — legtöbbjük kiadója — szervezésében két híres konferenciájuk otthona. Németh László részt vett mind a kettőn. Rendkívül megkapóan és melegen írt róla a Homályból Homályba első kötetének a végén. Ez a zárkózott és idegesen visszahúzó ember tökéletesen feloldódott a több száz fiatal értelmiségi körében. Érezte, hogy gondolatai talajba hulltak, s felvillant benne a remény: szárbá is szökkennek majd a világégés után.

Melegen írt velem folytatott filozófiai vitájáról és a légkörről, amit számára teremtettem. Emberi és szellemi kapcsolatunk egyik fontos állomása volt Balatonszárszó. S azzá vált az ott résztvevő íróknak és több száz fiatal értelmiséginek is. Szellemükben és idegeikben tisztázott kérdésekkel széledtek szét az ország minden részébe.

Már sokkal sötétebb tónusú volt az egy év múlva, 1943-ban rendezett népi írói konferencia. Tisztán megmutatkozott, hogy a harmadik út magyar világának elképzelt változata meg nem valósulhat, de ő ott is annak a mondanivalóját hirdette: az értelmiség társadalmi rétegében kell felolvasni előbb-utóbb a többinek. Pessimista alkatán átütött a távoli évtizedek reménysége.

Ezzel véget is ér a Homályból Homályba első kötete. Mint említettem, hiányzik belőle a politikai, társadalmi, állami, tehát a teljes összeomlás néhány hónapja. Hogy vészelté át Németh László Budapest ostromát és az utána következő nehéz időköt? Illyés Gyulával együtt. A két család a budai Sarolta-pince aránylag védelmet nyújtó menhelyén élte át az ostromot, utána Illyés Gyulának budai házában az orosz megszállást. Én akkoriban a Röck Szilárd utcai náci börtönben raboskodtam, majd néhány hónapig bujdosnom kellett. Feleségemet Németh László és Illyés Gyula befogadta a családjába, velük élte át a szörnyű időket, a maguk félelmében és üldözöttségében is ők jelentettek védelmet a számára. /Arról a néhány hónapról is elég pontos ismereteim vannak, de ez már nem írott része a könyv anyagának./

Az összeomlás után

Műve nagyrésze a megalkotása után mit kezdetett magával a tökéletesen új helyzetben egy ilyen élet, s mit kezdetett vele az új hatalmi rendszer? Erről szól a könyv második kötete. Az addigi világ tökéletesen megsemmisült, de nem a harmadik út életformája jött, hanem a két lényegileg szembenálló hatalom másik tagja, a kommunizmus. Volt ugyan kis közbevetett idő, 1945-46, nem egészen két év, amikor a harmadik út megkísérelte a megvalósulást. Kisarjadt az élet az országos romokon is; idegen hatalom fegyveres ölelésében, szuverenitásától megfosztva kezdett a nép berendezkedni ősei földjén.

Több mint ezer éves történelme alatt ilyen törés még nem fordult elő az életében. Muhi, Mohács csak szerencsétlenség, bár irtózatos hatású, a keresztyénség felvétele ugyan tökéletesen újat hozott, de saját királya szuverenitása alatt. Nemzeti létében talán 1711 jelentette a legnagyobb törést: a Rákóczi-féle szabadságharc bukása után a nemzet halálát Bécsben elhatározták, de társadalmi életformája nagyjából ment tovább, bár inkább azt kellett volna átalakítani. Most egyszerre tört derékba minden. Csak a nép

nagyrésze maradt meg, s a mindenkori magyar irodalom legjobbainak, benne a két világháború közti népi íróknak, az álma kísértett az új magyar életről.

Ez még nem jelentette Németh László biztonságát és érvényesülését. Pont az ellenkezője történt, földönfutóvá vált, üldözötté lett az új helyzetben. Politikai vonatkozásban a Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt, különböző színárnyalattal, eszméi egy részét próbálta megvalósítani, persze nem rá hivatkozva, hanem sokszoros áttételezésben, ő maga azonban nem volt többé tényező. Nem maradt egyedül, mindig fordulhatott valahová, de azért üldözött vad is volt. Többen törtek rá, mint akik fogtak mellette. Szellemi alapja, a protestantizmus volt a tudatos és tudattalan menhelye. Sárospatak, Hódmezővásárhely, az évszázados főiskola és az évszázados gimnázium tárt karral várta ebben a nehéz helyzetben. Kenyérkereső helye a vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium lett; egy középiskola keretei közé szorult a nép nagy tanítója. Oda is nehezen. Soha nem szerzett tanári oklevelet, hisz foglalkozására nézve orvos volt, de ellenségein és a bürokrácián át sikerült kiverelkedni, hogy taníthasson.

Közben zajlott az ájtultásból magához tért nép élete, megpróbált berendezkedni a saját földjén. A jelenlevő hatalom azonban nem értette és nem akceptálta a törekvéseit, sőt tudatosan ellene tört. Rákosi megkezdte hírhedt szalámi taktikáját. Először a Kisgazdapárt egy részét vágta le, börtönbe juttatta a népi írókon felnőtt fiatal értelmiség képviselőket. Természetesen másokat is, például a Teleki Pál köréből és szellemi vonzásából kikerült csoportot. Hamis vádak özönét zúdította rájuk, kapcsolatba hozta őket tőlük idegen mozgólódásokkal.

Azért írok erről, mert most tárgyalt könyvében Németh László is sokat beszél róla. Én magam is az Andrássy út 60-ba jutottam. Ebben a pillanatban azért fontos ennek az említése, mert 1945-46-ban is elég szoros kapcsolatot tartottunk. Ő is minden pillanatban várta a letartóztatását. Meg is írja: velem és a Parasztszövetséggel való kapcsolata miatt s természetesen a múltjáért. Elég komiszul támadták: részese volt az „összeesküvésnek”. Persze nem volt összeesküvés, s ő minden gondolatát nyíltan, könyvekben írta meg, távol állt tőle minden konspiráció. Csak szalámi taktika volt, ami végül a teljes magyar politikai és szellemi életet szétdarabolta, míg 1956-ban pontot nem tett rá a magyar nép. Addig, börtönön kívül ugyan, neki is végig kellett szenvedni a hajszát.

Egy beszélgetésünkről nem tudtak az Andrássy út 60-ban. Egyszer Budán a Duna-parton sétálva mondta: könyveiért és magyarságáért szívesen vállalná a vértanúságot, de borzalmas volna, ha szó nélkül, simán eltüntetnék; akkor inkább külföldön folytatná irodalmi munkásságát. De hogy élne meg! Kérdeztem, vállalná-e Amerikában valamelyik magyar református gyülekezet lelkipásztorlását. Nagyon szívesen, csillant fel a szeme. Csak egy levelet sikerült ezzel kapcsolatban külföldre juttatnom, azután már nem voltam szabad ember. Németh László pedig, pillanatnyi tervezése után, otthon járta végig rendeltetésszerű sorsát.

Hódmezővásárhelyi tanárkodásából, minden egyéb tevékenységéhez hasonlóan, kísérletek sorozata lett, majd jöttek az esszék. Történeti alapon tanított mindent, tudománytörténetet adott elő, a rokon szakokat egymásba olvasztotta, így hatalmas látókört biztosított diákjainak. Minden pedagógiai kísérletre engedélyt kapott, jóváhagyta mind a Nemzeti Parasztpárt kezén levő minisztérium, mind a Bethlen Gimnázium vezetősége. Biztosan eljön az idő, mikor országosan is értékesíteni lehet pedagógiai kísérleteit, s a mindennapi tanítás alapjává válik egy részük. A hódmezővásárhelyi néhány esztendő aránylag nyugodt időt jelentett az életében; 1949-re annak is vége szakadt.

Közben sokan támadták, mások védték, így mégis lehetővé vált számára a munka. Egy fegyvere maradt, az alkotás; újabb művekkel kellett felelnie a támadásokra. Nem polemizált, alkotásai beszéltek helyette. Megjelenik az Eklézsia Megkövetés és Petőfi Mezőberényben című drámája, befejezi rég kezdett regényét, az Iszonyt. Most írta hatalmas alkotását, az Égető Esztert, Husz János drámája is megjelenik a Válaszban. Még bírja a munkát, az agyonhajszolt idegrendszer inkább segíti az alkotásban, mint hátráltatja.

Ebből azonban nem lehet megélni; műfordításokra szorítják az irodalompolitikusok. Főleg szláv nyelvekből fordított, nagyrészt oroszból, pedig a nyugati nyelvek közelebb álltak hozzá. Vérbeli író számára a próza fordítás mesteremberi munka. Ő ezt is művészetté és tudománnyá formálta a kényszerévek alatt. Fordításai, különösen szerelmének, Tolsztojnak az írásai műremekek. De ez a néhány évi hajszolt kenyérkereset felőrölte az egészségét. Maga vérnyomás kezdte ki; mint orvos tudta, hogy ez megállíthatatlan folyamat. Írta is: „halálba való utazás”.

Még egyszer felcsillant művészetének megérdemelt jutalma. Galilei című drámája, rendkívül sok huzavona után, megjelenhetett, sőt elő is adták a Katona József Színházban. Ez az írás talán legigazibb és legmélyebb vallomása. Harc az igazságért az inkvizíció minden formája ellen. Történelmi dráma, de átnyúlik az évszázadokon. Rákosi uralma idején, a magyar nép magára ismert a távoli tudós tragédiájában. Elsodró sikere volt a bemutatónak. Ide kell jegyezni a dátumot: 1956. október 20. Három nap múlva bezárták a színházat, az események fergeteges tempóban követték egymást. Erről azonban már nem beszél az író.

Itt véget ér a Homályból Homályba második kötete, az életrajzi rész. Németh László 19 évvel élte túl 1956-ot. A sajkódi remete lett, a világgal azért tartotta a kapcsolatot, s ezután is ömlöttek az írásai. Kicsit bőbeszédűvé is vált élete utolsó negyedében. Ez a korszak már nem tárgya ennek a tanulmánynak, életrajzi könyve alapján csak az 1956 előtti Németh Lászlóról beszéltünk.

A XX. század magyar irodalmának egyik legkiemelkedőbb alakja volt: író, tudós, reformer. Tisztán látta népe helyzetét, adottságai és a rendelkezésére álló képességek felől sem voltak illúziói, ostromozta is eléggé, főleg a tunyaságát, mégis fenntartás nélkül mellé állt. Hatalmas erők és tehetséges emberek szellemileg, társadalmilag is gyarmatosítani akarták, ő a szabadságáért szállt síkra; menteni próbálta emberi méltóságát. Tisztán látta az elkerülhetetlen összeomlást, ezért hirdette a sziget fontosságát, ami lényegileg a lélek pozitív töltését jelentette: népe történelmi és kulturális örökségét s egyedi alkatának követelményeit. Talán földrajzi helyekre összpontosítva is.

Felvessem újra írásom kritikai elvét: a valósághoz tartozik Németh László életműve, vagy pedig utópia? Az emberiség és a magyar nép mai állapotában azért valóság, mert utópia is. Látta a realitásokat, tervei egy része meg is valósult, de fölöttük ott magasodik az utópia zárt és mégis végtelen ege. Korunk riadalma és a lehetőségeink.

Pár hónappal ezelőtt Torontóban, szemben ültem Ellával, Németh László özvegyével. Örültünk egymásnak, s körülvelt a felidézett múlt. Majd feltettem egy nehéz, nekem mégis fontos kérdést: hogy fejeződött be férje életútja? Mondja el az utolsó stáció történetét. Nehezen indult, aztán ömlött belőle a megszabadító szó, a „halálba való utazás”, az utolsó évek és hónapok története. A magas vérnyomás valóban nem engedte ki többé a markából, egymásután jelentkezett minden végzetes következménye. Túlhajtott szellemi munkában nemcsak elégette magát, hanem oxigén-hiány miatt mind kisebbeket lobbanva kialudt végül a hatalmas értelem. Közben megsérült a látó centruma is, a sugárzó agy nem adta és nem fogadta be többé a fényt. Kilobbant egy vakító és nagyon színes sugárzás.

Előttem fekszik a Homályból Homályba két kötete. A címen gondolkozom: magyar homályból magyar homályba, vagy a lét lényegét idézi ez a két szó, vagy Németh László egyéni sorsára utal? Egy biztos: életműve sokfajta régi és új homályon vágott át, és mégis élesen ragyog. Míg lesz, aki kézbe veheti az írásait.

A FÜGGETLEN KISGAZDAPÁRT TÁRSADALOMBÖLCSELETE

Nem ideológia

A Kisgazdapárt 1945-ben került a magyar élet közepébe. Történelmünk logikája és a valóságos erőviszonyok az összeomlás után tették a nemzet gerincévé. Parasztságunk már évszázadok óta tudattalanul betöltötte ezt a szerepet. Most az egyetlen nem marxista lehetőség volt a politikában; sem a Nemzeti Parasztpárt, sem a Polgári Demokrata Párt nem rendelkezett országos bázissal, katolikus politikáról pedig akkor nem volt szó. Az első szabad választáson meg is kapta az abszolút többséget; tőle remélte a nép a kibontakozást, új ország építését a romokon. Nem volt mai alakulat: a két háború közt és a második alatt szerény keretek közt már ténykedett a parlamentben; rendszerint aktuális kérdések megoldását tartotta feladatának. Néhány év múlva, a háború befejezésekor, a magyar történelem talán legproblematisabb és legdöntőbb helyzetében találta magát. Nem volt rá felkészülve. Gyakorlati elképzelései voltak ugyan a jelenről és a jövőt illetően, de alapvető mozzanatokig — az örök ember problematikája és lehetőségei alapján — nem gondolta át a nép, a társadalom, nemzet és ország: a magyar lét kérdéseit. Ugyanakkor: a szovjet hadsereggel együtt, világnézeti pártok álltak vele szemben; a nemzet múltjához és jelenéhez képest tökéletesen új, radikális elképzelések alapján. Az ember lényegét és a jövőt illetően idegenek voltak. Ezek ideológiájával kellett felvennie a harcot és megállítani előretörésüket. S nemcsak politikai eredményről volt szó: a jövő emberi és magyar változata forgott kockán.

A Kisgazdapárt nem volt ideológiai alakulat, nem is akart azzá lenni, epigonjukká sem válhatott: harcolnia kellett elképzeléseik ellen. Mégis elkerülhetetlenné vált, hogy létét és politikáját a legmélyebb alapokig, filozófiai módszerrel át ne gondolja. Erre kaptam megbízást: konkrét helyzetben kellett kidolgoznom a Kisgazdapárt szellemi alapjait. Nem ideológiát írtam, hanem társadalombölcseletet. Ebből bontakozott ki a Párt hosszútávú programja. Bázist, értelmezést jelentett a munkám; az ideológiákkal szemben mutattam a lehetőségeket, és meghúztam a határt az emberi és magyar lét megőrzése és új kibontakozása előtt.

A tanulmány története

Először a népi írók szelleme formált, így dolgoztam az új magyar életért, ugyanakkor egyetemes értékek alapján akartam nevelni az örök embert, történetesen, ha magyar is. A háború alatt, a budapesti egyetemek református lelkipásztoraként résztvettem az ellenállási mozgalomban, aminek egy része a Soli Deo Gloria Református Diákszövetségben talált otthonra. Ennek a szervezetnek a főtitkára voltam. A népi írók két híres és rendkívül fontos konferenciáját is a S.D.G. Szövetség balatonszárszói üdülőtelepén rendeztük meg, József Attila sírja közelében. Ez a megmozdulás a fiatal magyar értelmiség színvallása volt a háborúval kapcsolatban, s az utána következő lehetőségeket vázolta fel.

Budapest eleste után az ellenállásban részt vett fiatalság életben maradt része hamar megtalálta egymást, s most már pozitív módon akart dolgozni az új magyar életért. Régi kapcsolataink alapján a Kisgazdapártot választottuk ténykedésünk színteréül. Ott találkoztunk egy másik értelmiségi társasággal, tagjai jórészt a Teleki Pál munkaközösség fiataljaiból kerültek ki. Együtt hoztuk létre a Párt Tanulmányi Bizottságát. Feladata elméleti és gyakorlati kérdések tanulmányozása volt. A Párt vezetősége, különösen Nagy Ferenc és Kovács Béla szorgalmazta a csoport ténykedését, s gyakran konkrét feladatok megoldásánál is rábízta magát.

Ennek a Tanulmányi Bizottságnak a keretében dolgoztam ki, 1946-ban, a Kisgazdapárt eszmei alapját és hátterét. Pontról pontra ámentünk az elkészült íráson. Következő lépésként a Párt egyéb fórumainak is ezt kellett volna tenni, így vált volna eszmei rendszerré. Nagy Ferencet, a Párt akkori elnökét és miniszterelnököt különösen érdekelte a dolog. Megkért, hogy menjek le vele szülőfalujába, Bissére, s ott ketten vegyük át az egész munkát. Három napig a szőlőjében levő présház szép szobájában végig is tanulmányoztuk elejétől végig. Rendkívül érdekelte, állandóan lépést tartott minden részével, s azzal jöttünk el Bisséről, hogy további hivatalos útjára bocsátjuk a Pártban. Erre azonban már nem került sor, a

kommunisták által kirobbantott válságok nem adtak rá időt és lehetőséget. 1946 őszén elkezdődött a végső támadás. 1947 januárjában a politikai rendőrség foglyaként — többek közt — én is az Andrassy út 60-ba kerültem, később a Párt főtitkára, Kovács Béla is. Nagy Ferencnek el kellett hagyni az országot, a hatalmat, a szovjet hadsereg asszisztálásával a kommunisták ragadták magukhoz. A tanulmány minden példánya eltűnt, a házkutatások alkalmával elkobozta a politikai rendőrség; emigrálásunkkor egy se jutott ki velünk az országból.

A Kisgazdapártot gyorsan szétdarabolták, a kidolgozott társadalombölcseletet nem fogadhatta el eszmei alapjául, de gondolatai már elevenen éltek, erősen meghatározták sok képviselő és a Párt egy része gondolkozását. Nagyon érdekelte a többi politikai csoportot is, különösen a kommunistákat; mindent elkövettek, hogy idő előtt kézbe kerítsék. A Kisgazdapártról írt legtöbb otthoni tanulmány beszél róla, különösen, ha kommunista helyről sugalmazták. Mostani írásom nem azonos az 1946-ban kidolgozott munkával; az elveszett. Igyekeztem azonban hűségesen ragaszkodni hozzá. Csak úgy tehettem meg, hogy sokkal erősebben kötöttem magam Kant és Böhm filozófiájához, mint eredetileg. Eszmei szempontból azonban ez az írás hűséges mása az otthoninak; a filozófiai vázát adja.

A tanulmány kerete

Munkám a legáltalánosabb eszmevilágot tárja fel filozófiai alapon; érvényességének ez a biztosítéka. Másfelől, konkrét történelmi helyzetben született; dinamikáját ez tette lehetővé. Belső igazságán túl a marxizmus kritikája volt és elhatárolt a náciizmustól. Ez ma anakronizmusként hat, különösen ami a nemzeti szocializmust illeti, akkor azonban szükség volt rá. Lényege: az ideológiák spekulatív, hatalmi módszerével szemben az emberből indul ki, s a társadalomban az egyének élete beteljesülését tűzte ki célul. Emberközpontú volt az embertelenné vált világban. Mitikus és materiális gazdasági meghatározottság helyett szellemi alapokra épített: az emberben kibontakozó szellem egyik fázisa hozza létre minden megnyilvánulásával együtt a társadalmat. Ezt a gondolatot kellett a Kisgazdapárt alapjává tenni, hogy politikai ténykedése nyomán erre épüljön fel az új állam. Az ideológiák és a győztes hatalom erőszakával szemben így válhatott feladatává az építkezés és a védelem. Emberivé kellett tenni a magyar életet.

Hangoztatták a marxisták is az emberközpontú tételt, elméletük mégis társadalmi terméként fogja fel az embert, gyakorlatukban pedig az állam, a politika, a technikai civilizáció és a gazdasági tényezők fel is falják mindenestől. Eszközzé vált ezek kezében. Pedig mindig róla van szó, nem is általában az emberről, hanem a konkrét egyén a tét. Csak egy feladata lehet a társadalomnak: biztosítani kell az egyén létét, hogy az élet minél teljesebb formában bontakozzon ki.

A probléma tehát az egyén és a társadalom viszonya. Melyik volt előbb, melyik fontosabb, melyik határozza meg a másikat? Mindenki beleszületik egy adottságba, de azért a közösség nincs előbb az embernél, hiszen belőle formálódott. A mindenkor egyén az alap: belső szellemi szerkezetéből jött létre és valósul meg állandóan a társadalom. Léte és alkotó ereje szabadságát örökösen biztosítani kell. Ember nincs társadalom nélkül, de ő a forrása és a cél. Amikor az egyén az értékből fakadt legkülönbözőbb hatásfonatokban élete fenntartására törekszik, akkor hozza létre a szervezett közösséget. Ez nem a végső funkciója, de szellemi, egyetlen léte csak ezen alapulhat. Nem bontakozik ki másképp. Társadalmi léte középhelyet foglal el a nemtudatos világ és a szellemi tiszta értékek magvalósulása közt.

Ebből még anarchia is lehet, hisz az emberből romboló erők is sugároznak; a káros hatásfonatok viszont szétroncsolják a múlhatatlanul szükséges társadalmat. Itt kezdődik a politika szerepe: a rendkívül bonyolult hatásözönben rendet teremt; az építő erők intuitív és tudományos csoportosításával fenntartja és védi a társadalmat, örökösen visszavezeti a feladatához, biztosítja benne az egyének létét. Nem közösség fölötti vagy emberen kívüli mozzanat a politika sem, minden hozzánk kötött jelenséghez hasonlóan az egyének vetülete, de a rendkívül bonyolult hatásözönből ki kell válnia, hogy elvégezhesse a feladatát. Immanens eredete miatt sose válhat embertelenné, nem lehet öncélú, nem torkollhat diktatúrába. Egyetlen feladata van: helyesen kel működtetnie a társadalmat; egyetlen igaz megvalósulási formája: a demokrácia. Mert nemcsak szervezetileg származott a népből, hanem az ember, az egyén lelki és szellemi tartalékának egyik vetülete: csak a demokrácia formájában ténykedhet.

A társadalom, az ember szellemi erejének egyik szükségszerű vetülete, bonyolult szövedék. Könnyen bomlik, mégis nélkülözhetetlen; minden körülmények közt fenn kell tartani. De az egyén nem lehet eszköz a nevében operáló hatalmi csoport vagy ideológia kezén, hanem mindig csak a cél. Paradox módon: csak cél lehet, hogy eszköze is lehessen a társadalomnak; fenntartó eszköze, hogy fenntarthassa saját magát. Ezért indulunk ki az ember szellemi ténykedése analíziséből, s rajta keresztül érkezünk meg a közösségi léthez. Csak az egyén lelki fejlődésében bontakozhat ki a szellem mind tisztább világa. Ennek az örök mozgásnak

egyik fázisa a társadalom; benne alakulhat ki, a szellem tiszta megvalósulása nyomán, a teljes ember, a végső érték, az intelligencia nemessége. Mindenki rábízhatja az egzisztenciáját.

Nem jöhet létre egy minden népet átfogó abszolút társadalom, csak véges, néphez és országhoz kötött valósulhat meg, mert az emberi lét korlátozott. Ez a helyzet újabb nehézségeket hoz magával. Mindegyik nép történelemmel terhelt embercsoport. Előbb zajlottak le az évszázadai, mint mostani népességének az élete. Determináló erővel lép fel a közös múlt, sokszor meg is nyomorítja a jelen társadalmát, történelmi formák és osztályok uralma alá helyezi. Meg kell szüntetni a determináltságot; szabadságban kell kialakítani a politikának a mindenkori rendezett közösséget. Nem élhet a múltban és múltért egy nép sem. — Másfelől: a történelem és a jelenkori kultúra szerves egész. Régi emberek lelki és szellemi sugárzása befonódott a ma élők tényeibe, együtt teszik érvényesé a társadalmat. A múlt teljes kikapcsolása káoszt jelentene és primitívséget. Összeilálná a társadalom lelki és szellemi hatásfonatait. Nem lehet többé a semmiből indulni, előről kezdeni a történelemmel terhelt népeknek. Megsemmisíthetetlen a múltban élt emberek és intézmények sugárzása. A politikának kell kizárni a múlt egy részét és szervesen felhasználni a többit. Nem lehet a múlt áldozata a mai ember; másfelől: nélküle anarchiába hull az élet. Nem vállalhatta a Kisgazdapárt sem a múltból itt rekedt, halálos terheltségű félfeudális társadalmat, de nem vállalhatta a múltat teljesen megtagadó marxizmust sem.

Ellenkező irányú veszedelmet jelentenek az ideológiák, az emberi léttől elszabadult értelmi konstrukciók. Kívül állanak a nép és egyedei szellemi hatásfonatain, idegen erőként akarják formálni a társadalmat. Szükségképp a jövőről beszélnek a múlt és a ma helyett. Nem az emberben kialakult szellem vetülete alapján, hanem idegen beütésként. Céljuk: a jövő érdekében robbantani a múltat és a jelent; valamilyen utópiáért feláldozzák a mai nemzedéket. Minden ideológia a haladás mítoszát képviseli. De van-e az egyéntől független tárgyi alapja a haladás ideológiájának? Ami ugyanezt jelenti: van-e tárgyi alapja az ember szellemi vetületeiből kialakult társadalomtól eltekintve? Tárgyi alapja nincs, csak mitikus hite, vagy diktatórikus kényszerrel valósul meg. Hol és mikor jön el az ideológia által ígért tökéletesség? És szabad-e nemzedékeket feláldozni ennek a hipotézisnek az oltárán? Az ideológia kezében csak eszköz a mai ember és társadalom; a mindenkori mai ember és társadalom. Ezzel lehetetlenné teszi, hogy az ember minden korban megoldja egyéni és társas problémáit, feldolgozza a szenvedéseket, s lehetőségei szerint véget vessen a tragikus ellentmondásoknak. Az ideológia nem célnak tekinti az embert, hanem utópiája eszközének. Sokszor pedig csak alkalmas fegyver egy mindenáron hatalomra törő embercsoport kezében.

A Kisgazdapártnak nem volt ideológiája, reálisan akarta szolgálni a mai embert, a belőle és érte épített társadalomban. Rendkívül nehéz körülmények közt, a háború utáni totális zűrzavar idején. Vigyáznia kellett, hogy a teljes állami és társadalmi összeomlás ne hozzon magával lelki és szellemi anarchiát is, mert akkor nincs konstruktív szellemi sugárzás, az új társadalom építésére nem keletkeznek érvényes közösségi hatásfonatok, elsüllyed a magyar jelen és jövő. Ennél nehezebb helyzetben még nem politizált semmilyen párt Magyarországon. Sok radikális lépést szükségképp meg kellett tennie, elkerülhetetlen volt a múlt, a jelen és a vele szemben álló ideológia és győztes hatalmi akarat miatt. De csak egy volt a célja: a magyar nép és egyedei létének, élete kibontakozásának a biztosítása, egy új, emberszabású társadalom felépítése révén. Determináltak tűnő világban gólemek és leviátánok ellen harcolt, s hitte, hogy sikeres működése esetén beteljesedett életű egyének, az akkori magyar nép, könnyen és boldogan fenntartja majd az új, emberszabású társadalmat és államot. S megy vele tovább a történelmi folytonosság.

Filozófiai alapvetés

Társadalombölcseleti vizsgálódásunk során le kell nyúlni a legmélyebb alapokig. Minden kötél elszakadt, összeomlott a magyar világ; csak az alapok tisztázásából indulhatunk ki. A történelmi múlt nem elég, rendszerint jelszavakká vált, amik most halálosak. Valamilyen gazdasági újjáépítés pillanatnyilag segíthet, a lét és nemlét kérdését azonban nem oldja meg. Külpolitikailag, Jalta nyomán, száz százalékosan orosz érdekszféra lettünk, csak a belső erők mozgósítása maradt így-úgy a kezünkön. Le kell nyúlni a legmélyebb alapokig.

Szükségképp a döntő filozófiai kérdések lépnek előtérbe: kicsoda az ember, milyen világban él; hogy viszonylik hozzá? Hogy alakítja ki egyéni és társadalmi létét? A legáltalánosabb feleletekre épülhet csak a konkrét magyar élet. Így állhat ellen az ideológiák idegen és lavinaszerű beütésének. — További fejtegetéseinkben Kant Imanuel és Böhm Károly gondolatait is felhasználjuk. Egy régebbi munkámban felépítettem Böhm társadalomfilozófiája rendszerét. „A szociális filozófia alapjai Böhm Károly tanában”. Ezt a tanulmányomat most szuverén módon használom. — Kant óta, követői és legádázabb ellenfelei részére is, az általa felállított nagy alternatíva: a szabadság és a természet kettőssége, határozza meg a filozófiai gondolkodást, a társadalombölcseletet is. Nem kivétel ezalól sem a marxizmus, sem az egzisztencializmus; az első a természet, a második a korlátlan szabadság irányában tájékozódik. Én most a determinizmus

halálos öleléséből bontakoztatom ki az ember társadalmi létét, a korlátok közé épített szabadságot; ezzel az ember, a magyar társadalom, a magyar nép jelen életét és jövő lehetőségeit.

Az ember az univerzumban él. Nemcsak egy paránya, megkötött része a gépies tárgyi végtelennek, hanem az ismeretben és az értékadás révén megalkotja saját külön világát is. Ebben zajlik le az élete. Értékvetítése egyik fázisában adódik a társadalom, a még szűkebb emberi világ. Földi sorsát jórészt ennek a kialakítása szabja meg.

Az önmagában levő végtelen „valami” az ember részére nem valóság, még érzékelni sem tudja; csak a megismerésben létrejött valóság lehet a mienk. Csak egy világunk van: az értelemben megismert valóság. Hogy viszonylik egymáshoz az önmagában levő és az ismereti világ? Nem tudjuk, mert az elsőről a leghalványabb sejtelmünk sincs. Csak az emberi szellem formáló erejében létrejött világ a mienk. Erről viszont már sokféle tudással rendelkezünk, hiszen végső fokon szellemünk alkotása. Nemtudatos kényszerűséggel kezdődik a megismerés: az Ént, az öntudatos szellemi létezőt, a rajta kívüli felfoghatatlan „valamiből” idegrezdülés formájában egy inger támadja meg. Az Én, hogy megvédje önmagát, nemtudatos kényszerrel kép alakjában kivetíti szellemi műhelyéből az ingert: tudomást vett róla, megalkotta a Nemént, de már tőle nyert formában: térben és időben. Számunkra az egyetlen valóság ez a kivetített ismereti kép. Az ingert adó külső valami csak ilyen módon közelíthet, és csak így foghatjuk fel. Saját alkotásán kívül semmi más nem állhat az Én elé. Mégis valóságos a kép és az ismeret, hisz nem az ember önkényes ténykedése nyomán jött létre, hanem az ingert okozó „külvilág”, „másvilág”, „valami” nemtudatos akarattal kényszeríti az Ént az egyedül ismeretes, illetve megismerhető világ, a képek alkotására. Ezek a kivetített, térben és időben megformált elsődleges képek új ingerként hatnak, az Énben új, tudatos képeket váltanak ki. Így keletkezik tulajdonképpen ismerete tárgya; ezeket értelmezi, ruházza fel jelentéssel, tehát a tartalmát is megadja. Ezért lehetséges, hogy az ember saját maga által alkotott világát is sokféleképp magyarázhatja, hétköznapi szemléletében és tudományában egyaránt. — Kiindulásul, minden további lépésünk előtt a megismerés elsődlegességét és folyamatát kellett tisztáznunk. Emberi világunk belőle fakad.

A világ tehát — számunkra — nem a külső „valami”, hanem annak anyagilag alkotott képe. Egy, egységes, mégis tagolt. Nemcsak a „valamire” reagáló kényszerű és tudatos ismereti valóság, hanem az Én erejéből hozzáadott érték is. Egyenlőjogú félként lép fel benne, a valóval szemben, a követelmény, az érték. Közös centrumuk van: az öntudat szellemi fénye; mind a kettő abból fejlődik ki. Az Én, ismereti képek útján, megalkotott világában az élet minden gazdag változatossága elfér, minden a helyére kerül és értelmet kap. Ismereti világunk, szubjektív képeink mind értékes tárgyak: megalkotásuknál már bele vittük az értékesség vonását; az öntudat, a szubsztancia, a szellemi létező saját vonásaira formálta mindegyiket. Ezen a ponton eljutottunk a valóság és az érték összefonódott gyökeréig.

Honnan ered az érték, és mi biztosítja az érvényességét? Alanyi világa megalkotásáról az Én tudatosan tud is, érzi saját erejét, s szereti tudását és ezt az erőt. Ez az önbecsülés az érték gyökere. Az Én, képvetítő ereje tényében, önmagát értékesnek tudja, megalkotott világán ezt az értéket felismeri és érvényesíti is. Ebben az aktusában önmagára hajlik vissza, s az értékelésben a szellem tiszta valóságát mutatja fel. Szubsztancia és érték ugyanannak a tartalomnak egy központból kivetített két oldala. Ez a központ az Én, illetve a vetítő ereje. Értékadás és értékelismerés is egybe esik benne.

Gondolkozásunk lényege a szellem képet és értéket vetítő hatalma. A szellem a valóság szubsztanciája és az egyedül értékes mozzanat; az Én fejlődése lelki fázisain sugárzik át, először tőlük színezetten, végül egészen tisztán. Miattuk nem tudunk mindig töretlen fényével operálni, de az Én, az ember, az egyén valamilyen mértékben mindig szellemtől áthatott valóság. Nem az anyag, hanem az Én szellemi állapota az alap és a kiindulópont. Csak benne és általa valósulhat meg a társadalomfilozófia szövege is. Minden a szellem, de ezt a mindent csak az egyéni Én megértésével ragadhatjuk meg érvényesen. A közösségi gondolkozáshoz is az Én analízise útján az értékek kibontakoztatásában jutunk el. Hasonlóképp, a helyes közösségi magatartáshoz is. A társadalom az ember, az egyén, az Én vetülete, ahogy kibontakozik benne a szellem.

Értékelméleti háttér

A társadalombölcselet tehát az értékek rendjére épül. Ismerete tárgyára a szellem vetíti az értéket, áthatja vele a megalkotott világot, majd mind tisztább formában fel is ismeri rajta, s érvényesíti az egyén és a közösség élete folyamán. A társadalom nem biológiai szervezet, hanem szervezethez, hatások és célok fonadéka, többé-kevésbé szellemi valóság. Céljai érvényességét csak az értékhalózat biztosíthatja. Fel kell rajzolnunk, legalább nagy vonalaiban a mibenlétét. A közösségi gondolkodás csak egy elágazása az értéktannak, előbb az egészet kell látnunk, azután nézhetjük a részleteket. Világunk fontosabb félgömbjét, az értékek birodalmát elemezzük, s így jutunk el a társadalombölcselethez.

Legfőbb problémánk az érték érvényességének a kérdése. Meg kell találnunk az abszolút mérőeszközt, a kritikai elvet. Eddigi fejtegetéseink már utaltak rá: az Énben mind tisztább módon kibontakozó szellem az egyetlen mérték. Nem pszichológiai tényezők, nem is valamilyen gazdasági faktor vagy a politika, hanem az ismereti képeket és az értékek rendjét vetítő szellem. Mind tisztábban kibontakozik, végül teljesen önmagává, önértékké lesz. Ez a végső mérték. Világunk fontosabb fele, az értékrendszer tehát nem a képzelet vagy a pszichológia szabad alkotása, hanem logikai szálaké. Ezzel a lépéssel a társadalombölcseletet szilárd kritikai alapokra helyeztük, s a társadalom törvényszerűsége is logikai egységet nyert. Csak így lehet normája a szociológiának, s ilyen formában alkothatja a Kisgazdapárt filozófiai alapját. Az ideológiák, még szociológiai színezettel is, minden tudományos alapot nélkülöznek, csak az évtizedes tapasztalat, hatalmi törekvés, valamilyen gazdaságelmélet, vagy politikai jelszó hozta őket létre. Előbb-utóbb társadalom- és életellenes tendenciát mutatnak minden vonatkozásban.

Mindig egy ítélet az értékelés kiindulópontja: valamilyen tárgyról vagy jelenségről állítunk valamit. Ténykedésünket, egyéni meggyőződésünk alapján, kínos vagy örömteljes érzés kíséri. Sok ember úgy gondolja, hogy ez az ítélet már érték, pedig még csak egy lélektani folyamat és életerzés. Önmagában százfel szagatná az embert, a társadalmat méginkább, hiszen folyamatossága percenként és esetenként változó tendenciát mutat. Ezeket, a tetszés vagy nemtetszés alapján létrejött ítéleteket mérni kell valamivel, így válhatnak objektív igazsággá, így lesz belőlük érték, csak így határozhatják meg érvényesen az ember és a társadalom életét.

Mérték egyedül az önértékű lehet. Önértéke viszont csak a tudatos Énnek van; így lesz az öntudat az érték kritikai elve. Az öntudat a legalapvetőbb tudattény, semmi másból nem lehet levezetni, semmi meg nem magyarázhatja, nem tulajdonsága és nem következménye semminek, s alkotó módon mindent megelőz. Ez az abszolút priusz azonban az élet folyamán változásokon megy keresztül. Nemcsak a tartalma lesz mássá, hanem maga az öntudat is: az Én, fejlődésében, önállításában örökösen gyarapszik, vagy visszazuhan alsóbb fokokra. Ennek a változásnak, igenlésnek az elemzése jelenti az értékprobléma megoldását. Még lélektani művelet a folyamat leírása, de a belső magot, ami változik, a lélektan meg sem közelítheti. Csak a szellem tartalmának öntudatlan kifejlését kísérhetjük a pszichológiában lépésről lépésre. Élete az ideghálózathoz kötött. Ennek az organikus alapnak a fejlődése teszi lehetővé a szellem kibontakozását: a kialakult lelki funkciók sorában jön létre, a homályos kedvérzetektől a fantáziaképeken keresztül, az értelem kibontakozásáig.

A fejlődő ember lélektani változásával áll szemben a reflexió, az Én belső tömörödése, amikor a szellem kibontakozása során saját magát figyeli. Ez a sarokpont, az értékelmélet kritikai elve. Meg kell állapítani az önmagára visszahajló szellem reflexiófokait, s velük lehet és kell érvényesen mérni az előbb tárgyalt érzelmi alapítéleteket. Így bontakozik ki különböző fokozatokban az érték mindig érvényes világa. A szellem megválnak minden másától, csak magára ügyel, s természete mind tisztább kifejlésében lesz mindennek a mértékévé. Végül csak önmagát tekinti egyetlen tárgyának és alanyának: kialakult az önérték. Ennek a töretlen létrejötte biztosítja az értékelési folyamat érvényességét is. Az önérték tiszta megvalósulásáig azonban a szellem különböző reflexiófokokat mutat. Mindegyike mérték, de különböző értékelési fázisokat hoz létre.

Az Én fejlődésében a következő reflexiófokokat látjuk: — Első az érzéki Én. Még csak a fiziológiai funkciók alakultak ki, az Én még nem tud magáról, nem érzékeli a Mászt, nem tudja szembesíteni a tárgyát. Csak az alanyra és tárgyra való szétválás után beszélhetünk Énről, az Én és Nemén viszonyában. Ebben az érzelmi természetű szétválásban a szellem már reális tényező. Amikor az Én ezen a kettősségen is felülemelkedik, szemléli az érzelmi természetében megnyilvánult tagoltságot, szembeállítja saját magával, megérti érzéki természetét és megvillan az önérzete, akkor születeik meg a szellem első reflexiófoka, az érzéki Én. — Azután túljut ezen a fokon, kibontakozik értelmi természete, s ezt szövi bele a világba. Vissza is hajlik új megjelenésére, s megérti változott formáját és tevékenységét. Ez a második fokú reflexió, az értelmi Én, a szellemnek már tisztultabb megjelenését mutatja. — Végül az Én az értelem rendezett világát saját alkotásaként fogja fel, s ebben az állapotban önmagára visszahajolva minden Másztól szabadon szemléli a létet. Önmaga az egyetlen tárgya és alanya. Ez a harmadik reflexiófok, az eszes Én, a tisztán megvalósult szellem, az önérték. Egyúttal, abszolút mértéke minden értékelésnek.

Az értékelés fajai

A reflexiófokok előbbi megállapítása természetesen csak vázlat, s bővül is sok átmeneti árnyalattal. Nem szükségképp marad a sorrend, a fejlődés magasabb állapotából is vissza lehet zuhanni bármelyik alsóbb fokra. Mégis így alakulnak ki az értékelés fajai.

Az érzéki Én — mint láttuk — ösztönei rabja, a tárgyak jelentését nem ismeri, csak az érzéki ingerek hatásaként, az élvezetet vagy a kint. Érzéki vonásokból tevődik össze, a kritika nélküli tetszés-alapítélettel való mérkőzése közben csak az élvezetet nyilvánítja értéknek. A hedonizmusnál tartunk: az ösztönök uralma jellemző rá, a pillanatnyi kielégülés a cél és az egyetlen értékes is.

A második reflexiófokon az értelmes Én veszi át a vezetőszeret. Lassan megvilágosodik mindennek a jelentése, a tetszés alapítélete fölött az értelmes Én ítél. A jelentés az októrvény szerint alakul ki, a fantáziaképek felcserélődnek benne a valóság képeivel. Maga az Én is alkatrésze az ok és okozat sorozatának. Végtelen áramlásában el is sodorná, tehát az Én önfenntartásra törekszik. Ennek a lehetősége pedig, ok és okozati viszonyulásként, az életfenntartását gátló hiány és a lehetővé tevő pótlék egyezése. A pótlék a haszon; az önfenntartás tényleges mozzanata. Ebben az értékelési fokozatban, a szubjektív élvezeten túl csak az objektív haszon, az egyetemes érdek a fontos és egyúttal az értékes is. Az egoizmus fölött győz az utilizmus. Ezen a fokon az értelem vetülete, a haszon a mérték; a Más értékes volta az ítéletében mutatkozik meg. Az értelem többre becsüli az önfenntartás hasznát az élvezetnél. Végsőfokon, az önfenntartás az értékes.

A harmadik reflexiófok az eszes Én, a szellem tiszta megvalósulása. Mindent a maga képének és alkotásának ismer fel az értelmileg kialakult világban. Nemcsak a Mást érti, hanem önmagát is: ő hozza létre saját világát. Rajta túl önmagára hajlik vissza, s mint a szellem tiszta megvalósulását ismeri meg saját lényegét. Tudatára ébredt szellemi természetének és hatalmának. Ez a végső minőség az abszolút mérték. A tetszés-alapítéletét értelmezve alkotja meg az önértéket. Túl a hedonizmuson és utilizmuson előttünk áll a legmagasabb értékelési mód, az idealizmus világa. Az utilizmusban az önfenntartás, a haszon volt az érték, itt az önfenntartás tartalma, a szellem tiszta minősége. Csak az intelligenciának van önértéke. Végső mérték a szellem, az öntudat.

Ezen a ponton összegezni kell a tanulmány eddigi mondanivalóját, másképp könnyen elveszünk a részletekben: Világunkat, képvetítő erejével a szellem hozta létre; formáló aktusába saját lényegét, az értékvonásokat is beleszötte. Az Én fejlődésében kibontakozó szellem saját világán felismeri az értékmozzanatokot. Fejlődése során minél tisztábban valósul meg, annál igazabban mutat rájuk, s annál erőteljesebb az értékmegvalósulás is.

Látszólag elmaradt tulajdonképpeni problémánk, messzire kanyarodtunk a társadalombölcselettől, de éppen ezekkel az elkerülhetetlen fejtegetésekkel raktuk le az alapjait. A társadalom célját és működését az Én második reflexiófokán keletkezett haszonértékből bontakoztatjuk ki. Az Énnel szembenálló Más szükségképp embertársainkat is jelenti. A velük kapcsolatos ok és okozati viszonyban, a hiány és pótlék, tehát a haszon alapján, állapíthatjuk meg a társadalom egyetemes érvényű törvényeit.

Most értünk el alapvető kérdésünk konkrét felvetéséhez: tisztáznunk kell a társadalomtan és az értékelmélet kapcsolódási pontját. Mennyiben alapja valóban az érték a társadalomnak? Hogy valósul meg a közösségben? Mi indítja a ténylegesen egzisztáló embert a pozitív társadalmi életre, közvetlenül a felismert érték, vagy valami más? Tényleges kérdésünk tehát: maga az érték-e a közösségi viszonyulás normája; s hogy valósul meg a társadalomban?

Az érték mindig érvényes ítélet; a szellem megvalósult kriticismusa biztosítja az igazságát. De az ítélet, az érték még nem kötelező értékű parancs, abszolút kényszerűséggel még nem hoz létre közösségi viszonyulást. Hogy lesz az értékítélet kötelező érvényű parancssá, hogy válik az érték törvénnyé? Eddigi fejtegetéseink alapján: sem valóság, sem érték nem eshet a szellem hatáskörén kívül, tehát az érték magvalósulása, a norma, a törvény sem. A szellem kényszerítő ereje folytán a törvény a megvalósult érték. A fejlődés bármelyik fokára eljutott Én azonosnak tudja magával a törvény tartalmát s a belőle fakadt közösséget. Újabb szellemi vetülete ez, mely a Máshoz való értékviszonyában meghosszabodik és állandósul; s érvényes hatásfonatokat hoz létre a többi egyénből kiindult értékvetítésekkel együtt. A társadalomban megvalósult törvénynek is az érték az egyedüli tartalma, csak szubjektív minőségéből objektív követelménnyé lett. Összefüggő objektív értékrendszer egy része, ha a törvény tényleg közös hatásfonatokból született, az önfenntartást biztosító haszonérték körében, nem pedig ellenséges és romboló ösztönökből.

Individuális gondolkodásmód ez, a XX. századi különböző életformák ütközőpontján. Érték, törvény, közösségi viszonyulás az ember, az Én produktuma. Mégis harmóniába simul ez a sokféleség: a társadalomban szereplő Más szintén szellemi létező, s hasonló szellemi struktúra és mozgás szerint létesíti a hatásfonatokat. Az ember a benne rejlő érték megvalósulásakor önmaga törvényhozója, s ebben az új szellemi vetítésben és prolongációban alkotja meg a közösségi viszonyulást. Kiindulásunkkor láttuk, hogy az Énben a valóság és érték egysége tökéletes, most az Én és a többi ember viszonyában mutattuk ki ugyanezt. A társadalom életében.

A hedonizmus és a társadalom

A mindennapi életben, s — mint láttuk — a filozófiai gondolkozásban is fontos szerepet játszik az élvezet. Gyakran magyarázó elve az egész embernek, s mindenestől próbálja meghatározni a társadalmat is. Elemi erejénél fogva sokszor meg is teszi: egyetlen mértékként hozza létre az értékítéleteket, kizár minden mást az ember és a társadalom életéből. Eddigi fejtegetéseink alapján látjuk, hogy az élvezetnek ilyen nagy szerepet tulajdonítani nem lehet: nem adhatjuk kezébe az egyén és a társadalom irányítását. Szükségképp együtt jár az ember megnyilvánulásaival, cselekedetei sikerének az indexe, de soha nem cél, ritkán eszköz. Az élet célja, felsőbb igazságok megvalósulása érdekében, saját fenntartása; a társadalomé hasonlóképp: fenn kell tartania alkotó elemeit, az egyéneket, hogy lehetővé tegye a szellem tiszta kibontakozását.

Nem is a szellem tiszta és hasznos vonatkozásában keresi az élvezet elsőrenden uralmi lehetőségét, hanem a testi élet területein, az erosz szenvedélyében. De itt se az élvezet az alap, hanem a hiány, a másik ember; a hiány pótléka pedig a másik elnyert szeretete. Itt is csak indexe az önfenntartás sikerének, vagy negatív esetben kínja sikertelenségét mutatja. Mégis: céllá akar válni, örökösen mellőzi a magasabb értékelési fokozatokat. Ezzel a lépésével azonban már elvetette a felbomlás, a dekadencia csíráját.

Nem létesít ésszerű hatásfonatokat a társadalomban. Ahol mégis a létezés központja, ott az Én a Másban nem tudja fenntartani magát, a közösségi viszonyulás értelmét veszti, dekadenciába fúl egyén és társadalom. Csak akkor lehetne az élet alapja, ha az ember és az univerzum mindenestől az élvezet képességét szolgálná. Ebben az esetben megszűlné az érvényes közösséget is. Az emberi szervezet azonban csak korlátozott mennyiséget bír el belőle, ésszerűtlen áradata megsemmisíti. És szükségképp nyomában jár az élvezeten kívüli állapot, sőt a kín is; a fájdalmat nem lehet kihagyni belőle. Az élvezetnek és a kinnak a váltakozása kényszeríti az embert az önfenntartásra: szükségképp létre kell hozni a közösségi viszonyulásokat.

Ahol az élvezet az egyedüli érték, ott az ember megakadt szellemi fejlődése legprimitívebb fokán. Csak az élvezési lehetőségben viszonylik a Máshoz, közösségi kapcsolata nem alakulhat ki. Egyedül maradt a legalacsonyabb szinten, dekadens állapotban él, pusztulása elkerülhetetlen. Hasonló helyzetben összeomlik a társadalom is. Nem épülhet az élvezetre a közösség sem, sőt a fenntartó haszonérték megvalósulása nyomán nagyon sok megkötés, lemondás, kín szüli meg. Igazán csak a sikeres önfenntartás jelzője az élvezet. A törvénné tett élvérték a család, a nemzet vagy az állam viszonyában nem hozhat létre közösséget, hanem csak anarchiát. Sose válhat belőle közösségteremtő norma.

Sok állam bomlott már fel az élvezet sodrában, és többnek most is közelről fenyegeti a létét. A nyugati társadalmak az értelmi erő, a haszonérték törvényén épültek fel. Ma, robbanásszerűen jutottak az élvezetek uralma alá. Még bírják a megterhelést a haszonérték évszázados hatásfonatai, de újabb értelmi erőknél kell belefűződni a szövetükbe, másképp hamar szétszakadnak, s összeomlik a rájuk épült társadalom.

Miért nem az önérték?

Miért nem az önértékre próbálunk társadalmat építeni, hiszen az ember, az Én szellemi kibontakozásának ez a csúcsa? Benne valósul meg az igazság a tudomány és a filozófia területén. Ide tartoznak a vallások igazságai is, bár más a hátterük. Emberi létünknek ez a legmagasabb szintje, s az alsóbb értékmegvalósulások is kritikai értelmezése alatt állanak. Mégsem lehet társadalmat építeni az igaz abszolút értékére. Egyfelől az ember, másfelől az igazság természete miatt.

Az Én kibontakozása nem minden esetben megy végbe az utolsó lépésekig: a szellemi Én, az önérték, az igazság vetülete aránylag kevés embernek jut osztályrészül. Legtöbb egyén az értelmi Én világában él, az élet fenntartása, a haszonérték hatja át, ezt vetíti a közös hatásfonatokba is: építi a társadalmat. Visszaható haszonként pedig a közösség biztosítja élete fenntartását. Ez a kibontakozás szükséges és harmonikus viszony. Ráadásul, az önérték világát elért ember is visszahullhat alsóbb régiókba. S az embertől nem lehet megkövetelni, ami nincs meg benne.

Nem lehet társadalmat építeni a teljes szellemi kibontakozásból fakadt önértékre, az igazság természete miatt sem. Minden téren megvalósítva szükségképp diktatúrához vezet. Abszolútsága miatt elkerülhetetlenül. Filozófiai igazságok esetén Pláton államánál köt ki: az ember eszközzé válik a kitűnően elgondolt hatalom kezében. Létrejön a filozófia és néhány ember parancsuralma. /A francia forradalomban Robespierre próbálkozott vele./ A vallásos igazságok esetén pedig előbb-utóbb beüt az inkvizíció valamilyen formája, vagy az iráni szörnyűség. Végül a tudományos igazság a gépembert valósítja meg, s talán ez a legnagyobb diktatúra. Nem lehet társadalmat építeni a szellem tiszta létére. Nem uralkodhat közvetlenül az

abszolút igazság; érvényesülnie kell. A kettő nem ugyanaz. Közvetett hatása teszi érvényessé a haszonértékben megfogant társadalmat és politikát. Ráadásul: félelmetes az abszolúttá kendőzött politikai ideológiák uralma is, a tévedések és torzítások diktatúrája; az igazság nevében.

Társadalmat, államot, politikát csak az értelemben kibontakozott haszonértékre lehet építeni. Nem is szabad másképp. Igazság a haszonérték is, csak egy fokkal alacsonyabb szinten. És szabadon érvényesülhet benne az önérték, tudományos, filozófiai és vallásos vonatkozásban egyaránt. Legfontosabb: a haszonértékre épült társadalom nem törhet abszolút hatalomra, lényege szerint nem is akar.

A haszon szerkezete

Az értelmi Én körében kibontakozott haszonérték törvények formájában hozza létre a társadalmat. Tüzetes elemzésben látnunk kell a kialakulását, lényege és működési formája is ekkor tűnik elénk.

Fejlődést jelent a hedonizmussal szemben, az élvezetnél tisztább ráeszmélés a világra. Ezen a fokon az Én megőrzi az érzéki képeket és hangulati velejáróit, de már jelentés társul hozzájuk, a Más jelentése. Az Én megválna a Másától, saját értelmével áthatja, létesíti a maga részére. Ez az összefüggés ok és okozati: az oktörvény sémája szerint működik. Nincs benne megállás, a megindított gépezet az emberrel együtt forog az örökkévalóságig. Elveszti az Én is a hedonizmusban még élvezett mindenbe szétfolyó állapotát, objektumként, mint Más jelenik meg az ítélő értelem előtt. Egy tagja csupán a kauzális sornak, vagy ok vagy okozat. Ebben a végtelen körforgásban elveszettnek érzi magát, s energiái teljes bevetésével próbál megmaradni. A rendező-értelem segít, az oksorozat tovagördülő láncszemeként megvalósítja az Ént is, nem hagyja elpusztulni az örökös áradatban. Az önfenntartást nevezzük haszonnak. Ez a mozzanat az ok és okozati viszonyban az okozatra elenegendő okkal azonos; más szóval: a hiány megfelelő pótlékot talált. Ebben a relációban egyedül a haszon a fontos, az Én megmaradása; ez a cél, minden más csak eszköz a kezében.

De a haszon csak úgy teljes, ha mások is részesülnek benne; az önfenntartás csak akkor sikerül, ha az ember körül megvalósult világ is rendezett. Kialakult társadalomnak kell magában foglalnia az Ént. Micsoda a társadalom?: a rendezett valóságon belül az egyének rendezett viszonya. Csak ez biztosíthatja a világ ok és okozati forgatagában az Én fennmaradását. A haszon csak úgy valósulhat meg az egyén életében, ha teljesen megvan objektív összefüggésében is. Egyén és társadalom kölcsönös viszonyban működik, tartja fenn egymást; az önfenntartás sikere lényegében a hiány és pótlék egyezése. Ha a pótlék minőségi és mennyiségi szempontból megfelel a hiány természetének, akkor létrejön a haszon. A társadalmi pótlék többlete emeli a nagyságát, ha viszont kisebb a hiánynál, kár keletkezik, veszélybe jut, sőt el is pusztulhat az élet. Rendkívül fontos ügy mindenki számára a társadalom minősége.

Nem szeparált jelenség tehát a haszon: az egész embert hozza kapcsolatba a világgal, az Énnek a Máshoz fűződő ok és okozati összefüggése révén elsősorban közösségi, szociális viszonyulás. Csak rá épülhet a társadalombölcselet és maga a társadalom is.

A haszonérték összetevői tehát az ítélő értelem, a kauzalitás, a vetítés egyetemes volta a közös hatásfonatok létrejöttében és az utilizmus. Levezetésünk szerint a haszonérték végső igazolása az élet sikere; a közösség révén. Alig van az embernek fontosabb érdeke ennél, hisz élete nem folyhat le az értelmén kívül az őstön világában. A szociális filozófia így a közösségi élet kritikai elve. Minden szál a társadalom felé mutat, teljességét azonban csak a különböző társas egységek elemzése révén, illetve a bennük megvalósult haszonérték magasabb egységében érhetjük el. Család, nemzet, állam mind egy-egy tagja ennek a szintézisnek. Kezünkben van a meghatározás kulcsa, a haszonérték; minden közösségi kérdést mérhetünk vele, akár a szabadságról van szó, akár a munkához való jogot vizsgáljuk, vagy bármiféle társas probléma merül is fel. Szükségképp formálja és megméri a társadalomszervezésben rendkívül fontos politikai tevékenységet is.

A közösségben megvalósult haszonérték

Az eddigiek alapján, a haszonértéknek mintha szükségképp kellene létrehozni a társadalmat, pedig nem ez a helyzet. Szűk körben, az Én és egy tárgy, vagy az Én és egy másik személy közt is megvalósulhat a haszon, s nincs további hatásterülete. Ez még nem közösségi ügy, nem beszélhetünk társadalmi viszonyulásról, csak az egyéni gyarapodást tapasztaljuk, az Én és a Más sikeres egymásrahatását. Fontos mozzanat mindenki életében, de bizonytalan alap. Túl kell rajta lépni, meg kell alkotni a sokkal összetettebb hatásfonatokat.

Sokat beszéltünk idáig is róluk, most érkezünk el a lényegükhöz. A hatásfonat közösségi alkotás, sok ember, sőt nemzedék műve. Túl egy konkrét tárgyon vagy személyen, az Énjéből sugárzó értéket bárki kivetítheti valamilyen közösségi alkotásba is: erősíti vele a haszon szempontjából már létrejött hatáscentrumot. Ilyenkor az Én közvetlen sugárzása elmarad, az alkotás veszi át a helyét, az ember a többiek közvetett módon segíti s azok is őt. A hatásközpont sosem egy valaki munkája nyomán jön létre, sok ember és nemzedék alkotása. Mindig kultúrproduktum, az egyén csak parányi résszel járult hozzá. Ez a közös fonat azonban visszahat az Énre, az egyén mindig részesül hasznos erejében. Társas, megtért haszonnak nevezhetjük.

A cél, természetesen, itt is az öfenntartás, csak az ember önállítása nem szűk körben történik, hanem a hatásfonatok révén, a közösség mérhetetlenül megnőtt és bonyolult világában. Itt is a haszonérték a mozgató erő, csak jobb érvényesülése érdekében közösségi viszonyulásokat hoz létre. Ezerszeresre nőtt erő sugárzik vissza az emberre; nem két egyén közti egyenes haszon, — az emberek idegenek egymás számára —, hanem társadalmi: a közös munka eredménye hatalmas tűzénél melegszenek mindnyájan.

Itt láthatjuk tisztán a társadalombölcselet természetét és föltétlen szükséges voltát. Ezeket a rendkívül bonyolult szálakat csak egy kritikailag megalapozott értékmozzanat tudja felfejteni, rendet és rendszert csak a filozófiai gondolkodás teremthet köztük. Bármilyen bonyolultak is a közös produktum visszahatásaként keletkezett állapotok, a haszon, az átvilágított érték lehetővé teszi a közösségi viszonyulás harmóniáját; az egyén fennmaradása is biztosított. A szellem világában fogant haszonérték érvényesen áthatja a valóság köreit is. Közösségi haszonként valósul meg és működik.

Legfontosabb kérdésünk a társadalom problémája. Hogy keletkezett és milyen törvények szerint él? Minden létező önállító tevékenységében valósul meg, hatása révén föltétlenül kapcsolatot talál a Mászal. A sok egymást keresztező hatás centrumai révén jön létre a közösség. S nemcsak jelenidejű tevékenységgel állunk szemben, hanem történeti folyamatot is érzékelünk. A mai társadalom, a múlt hatása nyomán szükségképp nemzet is: évszázadok alatt létrejött kultúr-képződmények alakították ki mostani hatásközpontjait. De a történelem nem abszolút úr, a ma élők kötelessége a mostani szükségletek pótlékává átalakítani a történelmi örökséget. A végső mozzanat mindig az Én, illetve sokféle ismereti és értékalkotó vetítése. Minden ténye projekció: gondolatai, beszéde, cselekedetei, érzései, vágyai egyaránt. Maradandó vagy halvány hatások révén vetíti magát a Másba, s ebben a ténykedésében egzisztál. Ilyen megvalósulásban s a hatás-fonatok nyomán teremti a közösséget, s beleszólva tagja is annak. Az egyén tartalma bontakozik ki a Másban, illetve az egyének sorozatáé, kultúrproduktumok mezében hatásfonatokat hoz létre, s ezek visszaható ereje biztosítja az egyén fennmaradását, s gyarapszik is általuk.

Eddigi fejtegetéseink társadalmi vetülete a demokrácia. Minden idegen mozzanatot kikapcsoltunk belőle, pusztán az immanens erőközpontok az egyedüli tényezői. Valamilyen más szuverenitás, hatalmi ideológia kívül áll a határain, nem jöhet számításba. Az egyén, illetve az egyének hatnak csupán, akaruk a törvény, csak tőlük függ a társadalmi megvalósulás. Ugyanakkor: a törvényadó forrás kiemelkedik az egyéni-abszolút szférából, a nép akarata érvényesül a közösségi hatásfonatok révén. Diktátor vagy diktatúra elképzelhetetlen a demokrata társadalomban. Nemcsak politikai megfontolások miatt, hanem létrejötte, funkciói és hatása teszik lehetetlenné. A haszon mértéke alatt megvalósult közösség a demokratikus társadalomban ölt testet.

A család az első erkölcsi rendszer

Minden közösségi alakulat az egyén hasznát szolgálja, öfenntartásán fáradozik. Eddig csak a haszon szerepéről beszéltünk, ellenpontját alig érintettük, pedig a kár is reális tényező, egyenrangú társa, sőt fölébe is kerekedik a halálban. Hiszen elpusztul benne az ember: részére minden hatásfonat megszűnik, az Én vetítőképessége ugyanúgy; megsemmisül, eltűnik az egyén földi élete. De megmarad a közös produktum, a hatásfonatok tovább ténykednek; a társadalmi alakulat túléli az egyént, s azután is lehetővé teszi az öfenntartás hasznát. Természetesen csak akkor, ha továbbra is megmarad az egyének meghosszabbított valósága, az élet. Ez a földi túlélés a gyermekben lehetséges. Hatásfonatok eredménye az utód is, a szülők léte hosszabbodik meg benne; mégis önálló egyén, új vetítések és hatások központja.

A család a közösségi haszon nagyon fontos ténye. Lehetővé teszi az élet folyamatosságát, s a hatásfonatok erősen működnek a körében; másfelől, a társadalom sejtjeként etikai rendszer. Nem a legmagasabb fokozat, nem önérték, nem végső célja az emberi életnek, az öfenntartás, a haszon szempontjából azonban alapvetően fontos feltétele. Mindig átmeneti állapot. Egyfelől, belőle, a haszon köréből nő ki a szellem megvalósult tiszta világába az egyén, s valósítja meg az önértékek rendjét. Másfelől, a haszonérték világáig felnőtt gyermek elhagyja a családot, új kapcsolatokat keres, új hatásfonatokat létesít vagy régiekbe szövi be magát. Önállóan dönt öfenntartása legbiztosabb eszközeiről, s rendszerint új családról gondoskodik az új hatásfonatokban.

Alapja tehát a közösségi haszon. Szükségképp megnyúlik azonban mind az élvezeti érték, mind az önérték irányába. A fiziológiai élvezeten túl a házastársi vagy szülői szeretet pótlékként jelentkezik a lélektani is; mindegyik szoros kapcsolatban a haszonnal. S a családon belül a mindennapok erkölcsében mutatkozik az önérték is, a legmagasabb életforma megvalósulása. Itt még együtt a haszon értékével.

A család erős hatásfonatot is jelent, az élet fenntartása új lehetőségét. Rendkívül eredményes és pótolhatatlan a ténykedése. A titka: kiskörű zárt egységekre bontja szét a közösséget. A törvények uralta társadalommal szemben legfontosabb vonása az intimitás. Jogi kötetlenséget, tehát szabadságot jelent az embernek. Természetesen nem abszolút módon, csak a haszon szabadsága mutatkozik benne, de még így is az élet emberiségét hozza. Ráadásul, a család élmény és nevelési közösség; gazdasági egység is. Ezekben a hatásfonatokban menekülhet meg a pusztulástól az egyén, s válik folyamatossá az élet.

Mégis könnyen széthull a legalapvetőbb közösségi erőközpont. Ha közvetlensége jogi formalizmusba csap át, vagy gépies mechanizmussá válik, vagy a hatásfonatokban valamelyik tag csak az élvezet értékét érvényesíti, akkor a család felbomlik, s vele együtt pusztul a közösségi haszon is. Mostanában sokféleképp próbálják átalakítani: félős, hogy helyrehozhatatlan károkat okoz a jószándék is. Mások egyenesen meg akarják szüntetni: vele együtt a társadalmat és az emberi életet rombolják le. Csak a család keretében biztonságos az egyén indulása, s a fenntartásához is föltétlenül szükséges a benne megvalósult közösségi haszon.

A család az első etikai rendszer. Túl az egyéni élvezet értékén, tehát az egoizmuson, az első szilárd közösség; már tisztán lehetővé teszi a szociális hasznót, biztosítja az egyén önfenntartását. Ez az ereje a társadalom életében fejlődik ki tökéletesen; de fordítva is áll a tétel: család nélkül társadalom se jöhet létre, nincs organikus, ontológiai alapja, mint a családnak a nemi ösztön. Enélkül pedig a társadalom levegőbe épített légvár, a közösségi haszon alap nélküli vágya.

Ez az első etikai közösség más téren is megvalósítja feladatát, a társas hasznót. Mindenekelőtt a közös szükséglet és az együtt irányított pótlékok rendszerében. Közös érdekek intéződnek el a körén belül. Szükség van a feladatokat tisztán látó családfőre; a legerősebb hatások belőle áradnak.

Ennek az utilizmusnak a következménye, hogy a családon belül közösen használják az anyagi javakat. Most néhány mondatban foglalkoznunk kell a tulajdon kérdésével. Egyik legősbibb vonása az embernek a hozzá való ragaszkodás. Micsoda a tulajdon? Kapcsolat az ember és valami dologi Más közt. Alapja a munka: az egyén vetülete a materián vagy szellemi feladaton. Ez a nehéz erő kifejtés nyomokat hagy rajta, s össze is köti az alanyt a tárggyal. Saját vonását ismeri fel az ember a munkáján, magához tartozónak véli a megformált Mást, tehát tulajdonába veszi. Munkája eredményén kívül erkölcsstelen minden másfajta birtoklás, viszont az erő kifejtés nyomán az egyén vetületében megmunkált Más a jogos tulajdona. Ezért annyira fontos a munkához való jog és köteleesség. És ezért munkaközösség a család, ahol a tulajdon közösen szolgálja mindenki önfenntartását, egyaránt sugározza a visszaható hasznót.

A munka értéktény, eredményét csak a haszonnal mérhetjük; akkor is megtartja a családközösséget, mikor ontológiai alapja, a nemi ösztön már elenyészett. Ezért helyezhetjük a családot a haszonérték világába; a közösségi haszon, egyenes- és visszahatásában is, megvalósul benne.

A megvalósult társadalom

Gondolatmentünk minden szála a legátfogóbb emberi közösség, a társadalom felé vezetett. A filozófiai alapvetésben az élvezet értéke csak negatív módon utalt rá, még a család keretén belül is. Viszont az Én, fejlődése második fokán, már közösségre várt.

Először megrajzoljuk a társadalom vázát. Látnunk kell az intézményeket, melyek lehetővé teszik a működését. Alkotó és védő szervezetekről van szó; nyomukban kifejlődik az Én, a vetítés és alkotás megvalósul, ténykedhet az emberi ember. A család tárgyalásánál már láttuk a közösség céljait: az egyén fejlődését és a szabadságot. Mikor számtalan család együtt próbálja ezt a célt elérni, akkor születnek meg az intézmények, a társadalom váza. Nélkülözhetetlen mindegyik, csak rájuk épülhet a tágabb közösség, hisz a társadalomnak nincs ontológiai alapja, mint a családnak a vérségi kötelék.

Az önfenntartás, a haszonérték pozitív módon az alkotó intézményekben bontakozik ki; az ellenséges erőkkel szemben viszont a védő intézmények biztosítják a fennmaradást. Az alkotó intézmények gazdaságiak, a házassággal vannak kapcsolatban s ellátják a nevelő és iskolai feladatokat; a védő intézmények jogi és katonai természetűek.

Legtisztábban a gazdasági szervezetek mutatják a haszon tendenciáját; az értelem világában mozognak. Minden ágazatuk a természettudományra épült. Ezeket az intézményeket és a természettudományt sokan

azonosítják is a teljes emberi étellel, vagy a kultúra egészét látják benne, s nem érzékelik, hogy a társadalom több a szervezeteinél, sokkal több, mint a gazdasági ténykedés. Nélkülözhetetlen a működésük, egyeduralkodóként viszont veszélyeztetik a társadalom és az ember létét. — A házassági intézmények az egyén utóéletét biztosítják a gyermekekben. Túl a vérségi, ontológiai kapcsolatokon átszővi őket a szellem; az értelem hatásfokán állnak. Nélkülük nincs társadalom. — A nevelő, iskolai intézmények szolgálják a gyermekek testi és szellemi fejlődését. Legfontosabb az értéktudat kifejlesztése. Rendkívül fontos szerepet játszik a közösség életében a pedagógia, a nevelés tudománya, a társadalmiasulás egyik legfontosabb eszköze.

Az alkotó intézmények mellett a védőintézmények biztosítják az ember kifejlődését, projekciói és a haszonérték szabadsága tőlük függ. Minden máshoz hasonlóan ezek is az Én vetületei, csak különleges a rendeltetésük. Saját körén belül védelmezik a társadalmat a közösségellenes erők ellen; másfelől semlegesíteniük kell az idegen államok imperializmusát. Csak úgy érvényesülhet a közösségi haszon, ha az egyének ténykedésének, prolongációinak a határát körvonalazzák. Valamilyen megállapodás szerint korlátozni kell az egyének működési körét. /Leginkább a parlamentben./ Másképp nem jelentkezik harmonikus hatásfonatok, s az anarchiában megszűnik a közösségi haszon. Ennek elkerülésére a jogi intézmények sokféle ténykedést keretek közé szorítanak, s meghatározzák az irányát. A jog tehát a haszon legfőbb őre. — A munkához való jogot és a munkavállalás szabadságát a dolgozók szakszervezeteinek kell biztosítani; nincs modern társadalom nélkülük. Egyenrangú erőként védik a haszonérték megvalósulását a tőke és az állam hatalmával szemben. — Végül, a katonai intézmények biztosítják a jogi korlátok érvényességét, s védik az egyént és a társadalmat, tehát az élet szabad lehetőségét idegen államok imperializmusa ellen.

A társadalom intézményekben megalkotott váza együtt az alkotmány. Végző fokon ez hivatott az egyén kifejlődését, fennmaradását biztosítani, s szabad utat nyit a gáttalan közösségi haszonnak is. Mai működése és történeti folytonossága jelenti az állam és a nemzet életét. Az állam a közösség legszélesebb vetülete, megvalósul benne a társadalmi akarat. Immanens hatalom, az egyének hatásfonataiból épült. Egyetlen feladata van: biztosítani kell polgárai önfenntartását. Nem abszolút úr alattvalói fölött, hiszen az Én prolongációja csupán; az egyének teljes kibontakozása viszont a közösség szféráján túl megy végbe a szellem tiszta világában. Minden totális államfelfogással szemben így valósul meg a demokrácia; igazi formájában köztársaság. Gyakorlatilag parlamenti demokráciáról beszélünk: a népképviselői országgyűlés működése során valósulnak meg az egyénekből vetített közösségi hatásfonatok, s lesz törvény a szellem értékeiből. — Vele szemben a diktatórikus állam valamilyen külső tényezőre épül, egyfajta kizáró fajelmélet vagy gazdasági ideológia szüli, vagy egy másik állam hatalmi érdeke. Nem polgárai szellemi kibontakozása hozza létre az uralmát. Nem az adott egyének immanens hatásfonataiból valósul meg. Ezért tulajdonít abszolút hatalmat magának. Idegen, mert egy külső valóság teremtette. Felfogása és gyakorlata szerint az egyén az állam produktuma, teljes egzisztenciája is tőle függ. Ideológiájában az államot kézben tartó párt a végső érték, benne tetőződik a világ. Társadalombölcseletünk, természetesen, minden ponton ellene mond ennek a felfogásnak.

Érintenünk kell még az intézmények egymás közti viszonyát. Egyik sem állhat meg önmagában a többiek nélkül: feltételezik egymást, bármelyik gyengülése a többi hanyatlását is magával hozza. A primitivizáló társadalomszemléletek az egyszerűsödés helyett a bukást jelentik minden vonatkozásban. Hasonlóképp az intézmények egy szervbe történt egyesítése, az államszocializmus is. A túlságos differenciáltság viszont a társadalom zűrzavarát mozdítja elő: a nemlényeges funkciók jutnak vezetős szerephez, s ez mindig kitermeli a tagolatlanság utáni vágyat, például a marxizmust.

Az intézmények a társadalom vázát alkotják és működését teszik lehetővé, de nem független szervezetek, nem belőlük formálódott a rendezett közösség. Megelőzi őket az alap, az egyénben kibontakozott szellem második fázisa, az értelmes Én. Önfenntartásra törekszik, sikeres ténykedését nevezzük haszonnak. /Tehát nem kereskedelmi haszonnál, hanem az önfenntartás sikeréről van szó./ A haszonérték szintjén valósul meg a társadalom: az értelmes Én, sikere érdekében, reális hálózatot teremt maga körül, összeköti az Ént a Neménnel. Ez a szellemi valóság, hálózatkomplexum a társadalom. Célja: a közösségi haszon érvényesülésében fenntartani tagjait és kibontakoztatni az életüket. Csak ott létezik, ahol a haszon szintjén megvalósul a szellem. A tömeg csak ontológiai massa, még várja a rendező princípium, az értelem fokán megvalósult szellem kibontakozását.

Nem organizmus a létrejött társadalom, nem élőlény, nem rendelkezik az egyéni élet értelmében vett szervekkel. Nem ösztönök az intézmények sem, hanem a szellem vetületei, csak a vázát alkotják a rendezett közösségnek, még a családokhoz hasonló metafizikai alapjai sincsenek; a társadalom pszichikai hatásfonat. De csak benne valósulhat meg, a haszonérték érvényesülése révén, az egyének önfenntartása. Rendezett társadalom nélkül elpusztul az ember.

A társadalmi etika vázlata

A társadalomnak nincs önértéke, nem lehet az élet végső célja. Mégis elhanyagolhatatlan és szükségszerű eszköz az egyén életében: visszahat rá a közösségi haszonnal. Nem cél a társadalom, mégis nagy erőfeszítést kíván az egyéntől, csak így tudja létesíteni a visszaható közösségi hasznot. Nem zárkozhat el senki sokfajta követelménye elől, működését nem sorvasztani, hanem erősíteni kell.

A közösségi haszon két részből tevődik össze: egyfelől, az egyénnek kell hasznosnak lenni a társadalomban, másfelől, a közösségi haszon megsokszorozódott mértékben hat vissza rá. Így az ember átmenetileg eszköz a társadalom javára, mégis mindig fölötte áll, mert: a haszon értékét is ő vetíti és határozza meg; a társadalom minden ereje és célja kimerül a haszon értékelési fokán, míg az egyénnek magasabbrendű céljai is vannak. Igazi léte a társadalmon túl bontakozik ki.

Az embernek tehát hasznosnak kell lenni a társadalomra nézve, funkciói működésébe, másokkal együtt, vetíteni kell a közösségi hatásfonatokat. De az egyén nem minden ténye azonos értékű, vannak közömbös, sőt romboló megnyilvánulásai is, a társadalmat viszont csak a pozitív jellegűek építik. Ezeknek a mozzanatoknak a csoportosításakor már társadalmi etikát írunk. Még nem a végső erkölcsant, nem is az önérték szellemi világának a követelményeit, hanem egy alacsonyabbrendűt, mégis elkerülhetetlenül fontosat: az egyének viszonyulását a társadalomhoz, s azon belül az egymás közti magatartást. Ezek érvényesülésén áll vagy bukik a közösség sorsa. A legtöbb ember nem is lépi túl ezt a kört, megmarad a társadalmi erkölcs világában, mindvégig a közösségi, utilisztikus etika szabályozza az életét.

Első követelménye az egyén számára: a megalkotott közösséget erősíteni és védeni kell. Legtisztábban a szeretet tölti be ezt a feladatot. Sokféleképp nyilvánulhat meg; minden formájában épít. Nem a szerelem ontológiai tényét említjük, a szimpátia szellemi együttérzéséről van szó. Ennek minden megnyilvánulása, a társadalom szempontjából, erény. — Etikai követelmény ezen a fokon a munka is. Nemcsak egyéni eredményei miatt, hanem társas, visszaható hasznát élvezi a közösség minden tagja. A társadalom teherbíró képessége egyedei munkájától függ. Ennek a ténykedésnek egyik jellemzője a szorgalom, szintén etikai követelmény, biztosítja a társadalom dinamizmusát. Szorgalom híján hanyatlásnak indul minden közösségi intézmény, látszattá válik az állam. — Adott esetben bátran meg is kell védelmezni a közösség érdekeit. A testi bátorság az idegerőn múlik, a teljes odaadás viszont etikai követelmény.

Mégis labilis intézmény, a társadalom, könnyen bomlik. Meg kell akadályozni a pusztulását, újjáépítéssel örökösen fejleszteni kell; mindenki kötelessége, hogy értelmi képességét rendelkezésére bocsássa. A társadalom alapja az értelmi erő, az Én fejlődése során a szellem kibontakozásának második foka. A haszon, mint fenntartó akarat és mérték, az értelem szülötte. Aki sok értelmi erőt bocsát a közösség rendelkezésére, az a hasznos ember: a társadalmat minél tökéletesebbé akarja fejleszteni. Természetesen, ez még nem a végső emberi állapot: az ész intuíciója fölötte áll az értelmi erőnek, benne bontakozik ki igazán az ember világa, és a transzcendens erők befogadásában. A rendezett közösség szempontjából azonban az értelmi ember a legértékesebb.

Ebben a haszonsorban az egyén eszközi szerepre szorítkozott, pedig itt is belőle indult ki minden. De csak így hozhatta létre és működtetheti a társadalmat, hogy az visszaható hasznában eszközölhesse önfenntartását és a többiekét is. A visszaható haszonsor is a társadalmi etikához tartozik, s az egyének állapotát határozza meg. Közösségi szempontból az ember célja a boldogság. Annál hasznosabb, tehát tökéletesebb a társadalom, minél inkább boldogítja a tagjait. Tisztán fogalmazva: a boldogság az ember legkételetesebb közösségi állapota: Énje etikusan és szabadon bontakozik ki benne. A társadalom van az emberért, nem pedig fordítva. Teljessé ugyan csak a szellem végső kifejlődésében válhat bárki is, de a rendezett közösség működése nélkül, utilizmus híján, ezt az állapotot el nem éri soha. Csak a vallásban nőhet egésszé, esetleg a társadalom ellenére is, az ember. Ez azonban már kiváltság, kegyelmi állapot. S ez is a társadalomban valósul meg.

Az intézményeken keresztül árad legkönnyebben a közösségi haszon; a család, gazdasági szervezetek, az iskola, jog, védő intézmények az egyén boldogságának az alapkövetéi. — Összefoglalásul: a szellem vetítő ereje, haszonérték, közösség, társadalom, szociális haszon egymásba kapcsolódó jelenségek, alaptényei a társadalombölcseletnek, s ezek hozzák létre magát a társadalmat is.

Társadalomból nemzet (Az önérték érvényesülése)

A közösségi élet, a rendezett együttélés alapja és formája a társadalom. Primitív viszonyok közt is ez érvényesült elsőfokon, bár még homályban maradt a szellemi háttere és ösztönzője. Modern körülmények

közt elsődleges jellege elvitathatatlan és tudatos. Ezt a szükségszerű és tudatos ténykedést fejtettük ki eddig tárgyalásunkban.

De a közösségi viszonyulás nem a legmagasabb formája a létnek. Elkerülhetetlen, nála nélkül ember sincs, mégis túl kell rajta lépni. Ezzel a mozdulattal nem szűnik meg a társadalom, eddig leírt formájában továbbra is fennáll és ténykedik, csak magasabb szintre kerül a benne élő ember. — Kiindulópontunk az Én szubsztanciális ténye és változása volt. Fejlődése során, túl az érzéki Énen az értelmi Én kibontakozása, vetületei hozták létre a közösségi hatásfonatokban a társadalmat. Mindenestől értelmi jellegű alakulat. A legmagasabb fejlődési fok azonban az eszes Én, a szellem tiszta világa, a megvalósult önérték. Röviden érintettük, miért nem lehet a szellemnek erre a tiszta világára társadalmat építeni: abszolútágában, társadalmi törvényként, szükségképp diktatúrához vezet.

Végső fokon mégis benne él a társadalom. Minél érvényesebb módon, annál hatékonyabb közösséggel állunk szemben. Az önérték nem társadalmi törvény, de abszolút igazságmozzanatában érvényesülni kell benne. Nem uralkodik, hanem érvényesül. A haszonra épült, értelmi jellegű társadalomnak elő kell mozdítani az önérték szabad hatását. Ha nem teszi, akkor — saját természete ellenére — maga is a diktatúra útjára lép: megakadályozza az emberben az értékek teljes kialakulását, pedig az önfenntartás mellett ez volt az értelme és célja. Minden vonatkozásban érvényesülni kell az önértéknek, így fejlődhet ki a teljes ember, s így válik nemzetté a társadalom. Egyoldalú ez a viszony: nem az önérték ereje hozza létre a társadalmat, /abból diktatúra lenne/, az államnak mégis biztosítani kell a szellem tiszta érvényesülését. Szabad működése és hatása révén.

Az eszes Énben kibontakozott tiszta szellem az igaz, a jó és a szép önértékét hozza létre. Először az egyénben kell megvalósulni valamelyiknek, esetleg összességüknek is. Feltétele: a teljes lelkiismereti szabadság. Túl a társadalom esetleges törvényein mindenki részére biztosítani kell ezt a követelményt, csak így alakulhat ki a teljes ember.

Közösségi vonatkozásban az igaz megvalósulása a tudomány területén megy végbe. Szükség van tehát a kutatás és az egyetemek teljes szabadságára. — A jó közösségi vetülete, mai fogalmazásban, az emberi jogok érvényesülését jelenti; teljes harmóniában a többi társadalommal. Kölcsönhatás esetén valósulhat csak meg ténylegesen. — A művészetek szabadságában érvényesül a szép. Csak belső törvényei szabhatnak határt a művészi alkotásnak.

A szellem, az önérték körébe tartozik az ember vallásos tevékenységé is. Különös viszony áll fenn az emberben kibontakozott immanens szellem és a transzcendens szellemi valóság közt. Ezek kapcsolata jelenti a különböző vallások hitét és gyakorlatát. A társadalom kötelessége a teljes vallásszabadság biztosítása. Csak ez teszi teljessé az embert és a társadalmat. Másfelől, szét kell választani az államot és az egyházat; az ideális megvalósulás: szabad egyház szabad államban. Biztosítani kell a vallások teljes egyenlőségét is; nem rendelkezhet előjogokkal egyik egyház sem.

Megszámlálhatatlan módon át van szöve a mai ember és kultúrája a szellem évszázados, ha nem évezredes sugárzásával. Minden nép kultúrájában másféleképp realizálódik a történelmi hatás. Nem szabad átvágni az építő hatásfonatokat, nem is lehetne csak diktatórikus módon. A magyar kultúra elsőrenden irodalmi jellegű; a jelenre is biztosítani kell gazdag sugárzását.

Döntő ügy az Énben kibontakozott tiszta szellem és tárgyiasult hatásfonatai szabadsága. Érvényesülésük elengedhetetlen követelmény. Így válhat a társadalom emberivé, másképp csak gépi szerkezet; igazi értéke is így világosodik meg: a percnyi társadalomból nemzet lesz, történelmi folytonosság. Az egyéni élet fenntartása, haszna beleszövődik a történelmi örökkévalóságba, s beleszövődhet a időfeletti örökkévalóságba is.

A társadalom viszont elkerülhetetlen eszköz a teljesség felé.

Társadalombölcseletünk és a Kisgazdapárt

Felmerül a kérdés, volt-e szükség ilyen filozófiai alapvetésű fejtegetésre? Kétféle választ adunk: egyet a történelmi helyzettel, másikat a Párt állapotával kapcsolatban.

Ilyen tökéletes összeomlás még nem volt a magyar történelemben. Országvesztés, népiirtás máskor is akadt bőven, de töretlen maradt a társadalmi állapot, s a nép világ- és történelemszemlélete. A vihar elvonulása után a régi alapokon újra indult az élet. Most minden összeomlott: ország, nemzet, társadalom eltűnt, s érvényét veszítette az emberi magatartás és belső szemlélet is. Még ennél is mélyebb volt a törés: a katakлизmát átélt embert mindenestől elsodorta a történelem; rendezett közösségi élet nélkül semmivé vált. Ebben a helyzetben a legmélyebb gyökerekig át kellett gondolni az ember, a társadalom, a magyar nép

lehetőségeit. Nem ideológiai jelszavakkal, — azokban kevesen hittek —, hanem filozófiailag megalapozott gondolatrendszerben. Minden összeomlott, de megmaradt az ember, az egyén. Meg kellett mutatni, hogy világunknak ő a gyökere, belőle lehet és kell kiindulni most is; szelleme vetületeire ismét épülhet társadalom, nemzet, állam. Optimizmust kellett sugározni. Ösztönös, rejtett reménység élt is a népben, a múltnál emberibb, igazabb életformát sejtett, ha enged a történelem szorítása. Ezt a félig-tudatos optimizmust világítottam át, tettem tudatossá az emberre épült társadalombölcselettel.

A Kisgazdapártnak még nagyobb szüksége volt rá. Csak rövid lejáratú programokkal élt; el is határozta, és kérte a párt szellemi alapjainak a kidolgozását. Addig a marxizmussal szemben csak régi jelszavakat hangoztathatott társadalomtudomány helyett. Könnyen és gyorsan lejáratta volna magát ezzel a vélt ideológiával. Szüksége volt filozófiai alapvetésű társadalombölcselet átgondolására, ami országos szervein keresztül, népiskolákon könnyebb fogalmazásban válhatott volna a nép közkincsévé.

Hogy viszonylott egymáshoz konkrét módon ez a bölcseleti rendszer és a Kisgazdapárt? Múltja, addigi programjai tudattalanul egyeztek vele. Most azonban tudatos látásra volt szükség: az elsöpört történelmi osztályok helyett, akarva-akaratlan, vállalnia kellett a nép, a társadalom, az állam teljes problematikáját. Eddig a parasztság képviselője volt, hirtelen az egész népé lett átfogó, széles szemléletre kellett szert tennie. A tanulmány gondolatai horizontot adtak váratlan országépítő feladatához.

Szemlélete nagyon egyezett addigi látásmódjával: a társadalom az egyedeiért van, nem pedig fordítva; a család munkaközösség. A haszonérték is a paraszti szemlélet alapvető mozzanata. Nem a nyereszkesedés, nemcsak az anyagi haszon, hanem az önfenntartás egzisztenciális ténye. A másik oldal is fontos: mint mostani legnagyobb politikai tényezőnek tisztán kellett látnia, hogy a társadalom csak úgy végezheti el feladatát, ha előbb a közösségi hatásfonatokba minden tagja beleépíti egyéni képességeit és munkája egy részét. Tudat alatt a parasztság érezte ezt a követelményt, a „nemzetfenntartó rétegek” helyett ezer évig gyakorolta is, a jelen helyzetben mégis erősen tudatosítani kellett. S a Párton keresztül a parasztság előtt ki kellett bontani a lét, a megismerés, az érték, a társadalom, az állam, a nemzet problémáit. Némelyiket érintőlegesen, a társadalomét alaposabb módon. Már nemcsak hitével kellett ezekhez viszonyulnia, hanem az értelmén keresztül is.

Ez a tanulmány típus és séma. Nem abszolút a felépítése, részleteiben sem teljes; más módon is ki lehetett volna dolgozni. De abszolút az alapvetése és a főgondolatai: a szellem elsősége a materializmussal szemben; az individualizmusé a kollektívizmussal kapcsolatban; demokrácia a diktatúra helyett. S az egészet áthatja az egyéni és társadalmi szabadság. Mindezt a kritikai idealizmus alapján dolgoztam ki. Főleg Kanttal a háttérben és Böhm társadalombölcseletét beleépítve, de az új-kantianizmus bármelyik filozófusát lehetett volna ugyanígy használni. A tudomány formájában megjelenő marxista ideológiával szemben csak a tudomány fegyverzetében vázolhattam fel a Kisgazdapárt társadalombölcseletét; másképp propaganda írásnak hatna. /Az otthoni kidolgozás sokkal bővebben tárgyalta a problémát, s csak háttérnek használta Kantot és Böhmöt. Ebben a tanulmányomban tulajdonképp csak a kérdés filozófiai alapjait vázoltam fel./

Szabadság és természet ellentétében a szabadságot hangsúlyozom: szellemi ténykedésünkkel át kell törni a sokfajta megkötöttség egy részét. A tanulmány távlata: talán ki lehet lépni a történelmi determinizmusból is.

HARC AZ ÚJ VILÁGKÉPÉRT

Nemcsak a mi harcunk és nemcsak Európáé, lassan részt vesz benne minden világrész és nép, köztük nagyon sok tudós, filozófus és író. Örök harc, bár vannak csendesebb fázisai, szerencsés történelmi korok, érvényesnek tűnő világképpel a háttérben. Rendezett kozmoszán belül kipihenhetik a zűrzavarral folytatott harc fáradtságát. Korunk nem a pihenésé, inkább a gyötrő harc egyik legnehezebb szakasza.

Magyarország mesterségesen temperált szellemi légkörében, a két világháború közt, könnyű volt elkerülni ezt a harcot; sőt az el nem rendezett világképhez értelmiségünk hagyta odatornyosulni a kaotikus magyar lét végétét is. Az emigráció mindennapi kenyérgondja s a száz oldalról szított politikai szenvedély a legtöbb menekült magyart még messzebb lökte ettől az egyetemesen egzisztenciális kérdéstől. Pedig nemcsak emigránsok és politikai lények vagyunk, hanem gondolkozó emberek is, létkérdés és erkölcsi követelmény résztvenni az új világképért folytatott harcban.

Más a világnézet és más a világkép. Csak a világnézetük javára elfogultak tévesztik össze a kettőt. A világnézet egyetlen gondolat által meghatározott egyirányú, elhatárolt gondolkozási mód és magatartás; gyakran politikai hatalom szolgálatában. A világkép viszont sokféle szellemi erőfeszítés, mozzanat szabadon alkotott tudományos szintézise, vagy az érte folyó harc. Ebben az írásban a világképről lesz szó; regisztrálunk és értékelünk.

Ez a módszer és magatartás nem jelent passzivitást, sőt szerves része a világképért folytatott harcnak. Csak azok szemében tétlen ez a pozíció, akik képtelenek érzékelni a világkép változását, s csak a társadalmi és politikai élet kellemes vagy kellemetlen zajlása érdekli őket. Nehéz is érzékelni az újra alaposan meglódult világképet, mert nem egyszerre, hanem egyenlőtlen mozgásban alakul át. Bizonyos része még érvényes, vagy annak látszik, más összetevői már ködös anakronizmusok, s eddig idegen, új elemek is tarkázzák a képet. Ez a sokfajta összetevő harcban áll egymással, s az egyenlőtlen mozgás a legtöbb ember elől eltakarja magát a változást. Mégis minden törekvésnél aktívabb a világkép, hisz a változása szükségképp előidézi az ember és a társadalmak életének az átalakulását is. Nem lehet a megváltozott világkép ellenére élni, s halálra van ítélve minden társadalmi és politikai törekvés, ha nem annak az áramában jut hatalomra, bármennyire tündöklök is jelenleg, vagy bármennyi szenvedést okoz is a világnézetével. Az átalakult világkép, a szellem mozgása nyomán, magában rejtje az élet állandó változását.

Néhány szerencsés egyensúlyi állapotot kivéve a nyugati embernek és kultúrának alig volt az újkorban egységes világképe. Immanens hajlamokat mutatott, a transzcendens létet lassan kiszorította világképe rendező elvei közül. Érdeklődése a természetre irányult: legnagyobb problémája a natura és szellem egyeztetése; a valóság és érték kettősségét akarta megszüntetni; s kereste a természeti szükségszerűség és a szabadság ellentétének a feloldását. Kultúránk minden eleme: vallás, tudomány, művészet, állam mindjobban önállóságra törekszik. Nem is sikerült szilárdan megalkotni az egységes világképet. Ráadásul, a szintézisnek nem volt princípiuma, mint a középkorban a tekintélyi elv. Kivéve a reformáció évszázadát; ekkor meg is született az egységes világkép. A tekintélyi elv helyére a Szentírásból sugárzó hit lépett minden elmélet és módszer fölött: egyedül Krisztus uralma, a Kijelentés megvalósulása autonóm. Létrehozta a Kegyelem és Természet egységét, az új világképet. Elég hamar elfakult, a teljesség területéről visszahúzódott a vallás világába. Mikor a zavar jelei újra mutatkoztak, megint az észhez menekült az ember, bár az értelem insége sosem volt annyira kézzelfogható, mint az újkorban. Nem ejtette el az érzékfeletti valóságot sem, de külön terrénként kezelte, nem pedig viszonyulások formájában.

A reformáció százada után, a természet újfajta jelentkezése és felfogása miatt lehetetlen volt visszatérni a középkori világképhez. Először megbűvölte Európát a világ végtelensége, majd relativizmusba sodorta a megsejtett végeesség. Az élet, a lét s az abszolútum rejtelseit vélte megoldani a természet titkaiban. Ezért az újkori gondolkozó sokszor az egyelvűség útjára tévedt: szellemet és embert egyformán elnyelt a természet, vagy ellenkező végletként a szellem monizmusába oldódott fel minden egyéb. Ha szerencsés időszakokban meg is villant az újkor egységes világképe, sosem volt olyan harmonikus, mint a klasszikus görögöké, vagy mint a reformáció évszázadaiban, és hamar fel is bomlott.

Ezt a tanulmányt még 1948-ban írtam, emigrációs életem kezdetén. Az akkori mérhetetlen társadalmi, lelki és szellemi zűrzavarban — barátaim kérésére — próbáltam végiggondolni létünk alapjait. Főleg: addigi életünk és tudásunk romjaiból mi tekinthető még érvényesnek. Az Új Magyar Út c. folyóirat 1950 február-márciusi számában jelent meg. Dokumentum és meditációs anyag.

Hiányzott a szubsztancia fogalom tisztázása, pontosabban: szétoldódott a szubsztancia. Helyét a kölcsönös függés és a funkció fogalom próbálta elfoglalni. Ám ha a tulajdonságok hordozója elenyészik, hogy állhat meg a kölcsönös függés és a funkció fogalom önmagában? Ez a végzetes hézag nehezítette meg az egységes új világgép kialakulását.

A szubsztancia fogalma a görög filozófiában jelenik meg először. De a szubsztancia nem fogalom, hanem végső adottság és önmagáért létezik, hordozza a tulajdonságokat, s ezek kapcsolódása, függése és szétválasztása ellenére is változatlan marad. Plasztikus, a lezárt végtelenben elkülönült állandó, akár Pláton ideáira gondolunk, akár Arisztotelész organikus egységeire. A középkorban viszont Isten volt a szubsztancia, de nem abszolút módon. Aquinói Tamásnál autonóm terület maradt az egyház tekintélyi elve és az emberi értelem. Benne gyökerezik a humanista reneszánsz, a középkori világgép felbomlása.

A reformáció utáni újkorban a szubsztancia fogalma s főleg a szerepe zavarossá vált, szinte már csak teherként a filozófiában. Plasztikus és idői formázottságában és létében szétoldotta s magával rántotta a világgépet is. Helyette felmerült a természet. Ez az újként látott jelenség nem igényelte a szubsztancia fogalmát, éppen azért nem is tűrte meg. Nem vált azzá maga sem, hiszen a dolgok kölcsönös összefüggéséből alakult ki, s a funkció fogalmában nyert kifejezést.

Egyetlen ténynek sem ismerjük a lényegét, tulajdonképpen hordozója rejtve marad, nekünk csak jelenségekről vannak ismereteink, az egymásutániságok, ellentmondások vagy hasonlóságok formájában. Törvénynek nevezzük a jelenségek ismétlődő összefüggéseit. A modern tudomány végső mondanivalója a jelenségek törvényszerűsége; a lényegről, az állandóról, a szubsztanciáról nem tudunk semmit: a világ /természet/ a jelenségek függvényviszonya. Kihullt a szubsztancia a nyugati gondolkozásból, a viszonyulásokon túl, a dolgok léte megfoghatatlanná lett, s vele együtt labilissá, törekennyé vált a modern világgép. Ezért változott meg annyiszor az újkorban, s formálta gyakran mássá az emberiség életét.

Természet- és szellemtudományi vonatkozásban a nyugati polgárság gondolkozási formája ez a máig tartó folyamat, aminek igyekeztek levonni a társadalmi következményeit is. Megszűnt a szubsztancia, bizonytalanná vált a világgép s vele együtt az ember léte. Legtöbben mégis úgy érezték, különösen a századfordulón, hogy szilárd, megalapozott világban élnek. Életérzésük fedezetét a technikára épült erős társadalmi rend adta, a forradalmi megmozdulások azonban rendkívüli zűrzavart keltettek, mert az élet vélt szilárdsága mögött nem volt semmi egyetemesen érvényes, tehát egységes világgép sem. /Hangsúlyozom: „egyetemesen érvényes” nem volt, hisz világgépünk az újkor fő gondolkozási árama ellenére is még szubsztanciális alapozottságú-, nem összefüggő részeket mutatott./ Ez a válság a polgárságban s egyéb társadalmi rétegekben is kétféle magatartást váltott ki: vagy a nihilizmus felé taszított, vagy a szubsztancia-probléma felvetését eredményezte mind a természet-, mind a szellemtudományok területén.

Világgépünk az újkorban radikális megrázkódtatásokat szenvedett, s ebbe belerendült a szellem legszilárdabb alapja, az okság elve is. Ám a nyugati tudomány és kultúra, kutatásai nyomán, ismét szubsztanciális alapozottságú vagy legalább is színezettségű lehetőséget mutat szinte minden területen. Nem vonhatja ki alóla magát a fizika, az élettan, sőt még a bölcselet vagy a teológia sem.

Meg kell vizsgálnunk röviden az utolsó két század gondolkozási formáit s a filozófiai iskolákat, melyek kultúránkat uralták, s nagy befolyással voltak világgépünk kialakulására. Egymással élesen szembenálló törekvéseket találunk. Egyik sem tudott kizárólagosságra szert tenni, mint a középkorban a skolasztika, s egyik sem adott érvényes feleletet a szubsztancia kérdésére. Ezekben a gondolkozási típusokban az újabbkori filozófia és vele együtt Európa nagyszerűsége és tragédiája bontakozik ki; ám a tragédia nem a végső lehetősége sem az életnek, sem a kultúrának. Világunk, hogy létét megmentse, a zárt rendszerre törekvés klasszikus formáitól egyfajta új hellenizmus eklekticizmusa felé tesz döntő lépéseket. A világnézetek diktatórikus zártságát ernyedtebb, mégis rugalmas életformával váltja fel.

Előbb azonban lássuk a rendszereket.

Az **idealizmus** a német gondolkodás tipikus formája volt a múlt században, és részben az ma is. Reakció volt a felvilágosodásra, bár belőle is származott: mindent szételemző törekvéssel szemben újra megkísérelte a szintézist. Ellenállhatatlan lendülettel behatolt a kultúrába s nagy átalakítást végzett minden részében. Szintézisét a természet és szellem ellentétében próbálta elérni, majd az egységével is kísérletezett; a kettő gigantikus harcából mégsem plasztikus szintézis született, hanem a szellem monizmusa. Ennek a metafizikája az idealizmus. A szellem a német gondolkodásban több mint a jelenség, több a valóságnál is: végső fokon mindennek a teremtője. Nem mechanikus-, inkább isteni elvet láttak benne; az Én-tudatból bontakozik ki, vagy ebben jelentkezik. Fichténél az Én a világ végső alapja; Hegelnél a tökéletes tudat valósul meg benne, s ebből a monumentalizált abszolút szellemből világokat épít fel filozófiájában. Eddig ez volt az ember legtitánibb mozdulása az Isten és a világ felé.

Az idealizmusban a szellem szabaddá lett a lét minden formájával szemben, s követői meg voltak győződve, hogy logikája vagy dialektikája mélyén kitapogatja a világ valóságát. Végso fokon az ember időtlenül-valótlan szellemmé absztrahálódik, s metafizikai mozgásában létrehozza a világot. Ez a ténykedése feloldja az októrvény eddig ismert formáját is: az összefüggéseket nem a természet, hanem a szellem belső logikai vagy dialektikai mozgásában keresi; a világ is ebben valósul meg. Két fajta idealizmust különböztethetünk meg: szubjektív és objektív változatát. Az elsőben a szellem azonos az emberi öntudat valamilyen formájával, s ennek a szubjektív Én-nek teremtő tétélezéséből lép elő a lét és a valóság. Objektív változata viszont nem az egyéni tudattól meghatározottnak tekinti a szellemet, hanem abszolútnak, az egyéni tudat csak a megvalósulási lehetősége.

Utóbbi formájában, az újkori természettudományos gondolkodás ellenére, győzött a múlt században, s visszaszorult, ha nem egészen bukottan is, az első világháború óta. Nagy ellenfele a természettudomány ma szintén válságban van. A szubjektív idealizmus viszont az egzisztencializmussal vívja a harcát.

Mind a két formája a szubsztanciát akarta biztosítani, de nem sikerült titáni harcuk. Nem tudták megoldani az empirikus Én és a szellem ellentétét: vagy az ember oldódott fel egy általános tudatban, vagy az abszolút Én relativizálódott bennünk. Mintha győztek volna a természettel szemben /időlegesen/, az embert azonban nem sikerült elnyelniük monizmusukban. Színezte, gyarapította, formálta világképünket az idealizmus, csak a megalapozására volt képtelen. Titáni magatartását a német nép is átvette, — hiszen lelkéből született — s egyéb tényezők mellett, ezzel is meghatározta történelme utolsó századát.

A **materializmus** Fichtéék ellenlábasa ma is, pedig dialektikus alapra helyezkedve elejtette és tagadja régi mechanikus formáját. Eredetileg az anyag monizmusának volt a képviselője. Nincs más, csak az anyag; ennek a megnyilvánulása az energia, az élet és a gondolkodás. Rajtuk kívül pedig semmi sincs. Ismertnek gondolta az anyag lényegét és formáját, vagy materialista alapon akarta teljesen felfedni, a fejlődés haladtával. Ilyen optimista, szinte gyermekes, szimplán hívő gondolkozási mód alig akadt az európai kultúrában. Gyors összeomlása, a természettudományok első válsága idején, be is következett. A mechanikus materializmus többé nem tényező a nyugati gondolkodásban, nem formálja a világképünket.

Annál nagyobb szerepet játszik a dialektikus materializmus. Lenin gondolkozásában átalakult világnézeté, társadalmat mozgató hatalommá. Ez ma, nem igazolt materiális háttérrel, elsőrenden dialektika. Az összeomló mechanikus materializmust Engels a következő formával próbálta menteni: alapvető kérdés, hogy a létet tekintik-e elsődlegesnek a tudattal szemben, vagy a tudatot a léttel kapcsolatban. Első esetben materializmusról, az utóbbiban idealizmusról beszélünk. Lenin, magyarázatként tovább ment egy lépéssel: „Az anyagnak egyetlen tulajdonsága, amelynek elismerésétől függ a filozófiai materializmus, az, hogy objektív valóság, hogy a mi tudatunkon kívül létezik.” Ez azonban, tudományos mértékkel, még nem materializmus, csupán az idealizmus bírálata. Hogy azzá legyen, kénytelenek voltak világnézetet csinálni belőle.

Módszertani kérdésekből indultak ki. A nyugati ember, a görököktől kezdve Hegelig, hitt az értelem erejében, és igaznak vette a vele elért eredményt: az antitézis kategóriájában gondolkozott: ha egy tétel igaz, akkor az ellenkezője nem igaz. Ezzel szemben, Hegelnél jelent meg először kizárólagos módszerként a dialektika: a tézis és antitézis együttese, s a szintézis az igazság. De ez szükségképp ismét tézissé válik, s új antitézisével egyesülve megint szintézist hoz létre. Ebben a végtelen pokoli forgatagban nincs megállás. Minden igaz és semmi sem igaz — semmi sem igaz és minden igaz. Ezzel megváltozott a gondolkodás, a kultúra, az ember, a világ. Megszűnt az igazság, a szintézis uralkodik a maga relativizmusával.

Dialektikájuk alapja az ismeretelméletre vonatkozik. Szerintük a tárgyiasság minden kategóriája benne van a tudattól függetlenül létező anyagban, a tudat csak visszatükrözi a valóságát. A tárgy, természetesen, jelenségszerű és lényeges vonásokat tartalmaz; jelenség és lényeg dialektikája egyik központi kérdésük. Mind a kettő valóság, csak az egyik a felület pillanatnyi megmutatkozása, a másik állandóbb, törvényszerű. Mélyebb vizsgálatnál azonban a lényeg is jelenséggé válik és megfordítva. Dialektikusan a kettő egy és dialektikusan mindegyik mindig más. Elméletileg elismeri a lényegét, de minden pillanatban relativizálja, ezzel lehetetlenné teszi a szubsztancia megragadását. Sőt, bármennyire hadakozik is a gondolat ellen: dialektikája révén kiejti kezéből az anyagot, hisz végso fokon a legmélyebb lényeg is jelenséggé válhat, és szükségszerűen válik is dialektikusan, s itt már tényleg csak az elismeréstől függ az anyag valósága. Ezzel egy érdekes világnézet áll előttünk, az anyag nélküli materializmus. Bármilyen furcsán hangzik is, a marxizmus ebbe a világnézeti zsákutcába szorult.

Erre a dialektikus materializmusra építették a történelmi materializmust. Ez az ideológia, az előbbi folytatásaként, a gazdasági alépítményben látja a történelmi fejlődés irányító elvét, belőle fakad a törvényszerűsége. Minden más, a kultúra összes megnyilvánulása, a társadalom élete, a vallás, stb. csak a termelő eszközök felépítménye; kölcsönhatás formájában mindig a gazdasági szükségszerűségtől függ. Ezzel azonban nem lehet megmagyarázni azonos gazdasági feltételek mellett a kultúrák s az élet sokszínűségét. Korrekcióként felvették az egyenlőtlen fejlődés elvét, ez azonban már több a

helyreigazításnál, hisz az egyetlen valóság még oly dialektikus kibontakozásának is egyformának kell lenni, legalább is azonos gazdasági feltételek mellett. Ez a hibaigazítás a történelmi materializmus lényegét szünteti meg, a gazdasági alapozottság mindenhatóságát, s tág lehetőséget nyit egyéb-, még transzcendens tényezők, érvényesülésének is.

A **krízis filozófiája** szükségképp jelentkezett ilyen előzmények után. Legismertebb Spengler műve: A Nyugat Hanyatlása. Történelemfilozófiai fejtegetésekkel bizonyítja minden kultúrkör szükségszerű pusztulását, így a nyugati világ csődje is elkerülhetetlen. Dualisztikus elveket lát a világtörténelemben: természet és szellem, sors és okság, filozófia és szépség örök ellentétét. Ezeknek az erőknél a forgatagában a történelem csak relatív lehet; az embereknek pedig a krízis tudatában is vállalni kell a viszonylagosságot és az erkölcsi helytállást. Spengler tudatosan vett fel tragikus magatartást, ami követőinél jórészt pózzá silányodott. Ezt vállalta, vagy inkább ebbe szorult bele a német nép is. Bukását ma sokan szeretik a nyugati kultúrkör megjósolt hanyatlásának tekinteni. Különösen magyar körökben.

Spengler, következtetéseit különböző kultúrák összevetéséből vezette le: ezek végső értelme az elmúlás kategóriája. Nem lehet megállni; az évezredek távlatában egymásra ütő történelmi mozgások a mindenkor kultúrát mindig a halál felé taszítják. Szükségszerű a történelmi sors, szabadság pedig csak kötetlen elfogadásában adódik. Sors és szabadság unipoláris dialektikát mutat: a világtörténet s benne az ember tragédiája elkerülhetetlen. — A két háború közt világképünk uralkodó színe a Nyugat hanyatlása volt. Ma, a valóság és élet mélyebb lehetőségei feltárásában, mintha derűlátóbb hangoltságot mutatna.

Spengler, történelembölcseletében a krízis filozófiáját alkotta meg; sokkal megdöbbentőbb a filozófia kríziséről beszélők műve. Rendszerint az időiségnek és az időtlenségnek az összeütközéséből fakadnak a vele kapcsolatos gondolatok. A kultúra tartalmilag a történelmi időhöz, megértés szempontjából viszont az emberhez kötött. Ez a helyzet az idő vonatkozásában relativizmust, emberhez kötöttségben pedig az értékek zűrzavarát jelenti. Idő és ember kategóriájában újra elsikkadt a szubsztancia, s a szellemtudományok az állandónak és érvényesnek a felmutatását újra csak a transzcendálás lehetőségében látják.

Ezen túlmenően, a filozófia tragédiája az egyoldalúságában rejlik: egyetlen princípiumra akar visszavezetni valóságot, létet és szellemet. Minden bölcselet monisztikus világrendszert épít, s ebben a törekvésben az abszolút filozófia lehetőségéről beszél. A filozófia elnyelte a tárgyát. Ezért képtelen magával szembeállítani az állandót, s nem is biztosíthatja helyét a világban. Egyeduralmi törekvésében feloldja a létet és a valóságot. Ez a tragédiája.

A valóság több és más, mint az Én, a filozófia viszont, még észellenes rendszereiben is ezzel operál. Nemcsak az idealizmus, hanem a pozitivizmus, sőt a materializmus is, egyenesen vagy be nem vallottan, a szellem valamilyen ténykedésére támaszkodik. Ebben a kiüttalan helyzetben a filozófus vagy a szaktudományok részleteredményeihez fordul, vagy a gyakorlati élet méretekre szabott rendjét és világát állítja előtérbe, vagy a vallásos hit túllépési lehetőségeit. Az ész végső menedéke és fellegetője a relativitás-tan szkepticizmusa, a hit viszont egy értelmetlenül valóság érdekében nemcsak a jelenségekkel szemben él fenntartással, hanem magával az ésszel kapcsolatban is. Bár napjainkban maga az értelem is megpróbál saját rendszereiből filozófikusan visszavonulni az élet emberi keretei közé.

Az **egzisztenciális filozófia** a második világháború után a legmeghatározóbb gondolkozási mód. A szellem titáni lázadásából vagy az anyag jelenségeiben történt elveszettségéből saját méreteire tér benne vissza az ember. Előtte, az újkor legjellemzőbb gondolkozásában, az Én-élményre épült öntudatfilozófia szerint, világgá tágul az ész. Egyetlen forma és végeredményben egyetlen tartalom az absztrakt értelem teremtő ténykedése. Világunk ezzel szubjektívvá lett. Párhuzamos társa, az objektivizmus, a dolog megismerésének a lehetőségét magában a tárgy tárgyiasságában akarta felmutatni, nem pedig az Én teremtő mozdulásai révén. A tárgyiasság azonban csak a jelenségek egymásutánosságában jelentkezett, így teljes relativizmusba hullt. — Szubjektív és objektív gondolkodásban egyaránt eltűnt a valóság és összezavarodott a lét.

Az egzisztenciális filozófia az elsikkadt valóságot akarja megragadni, mégpedig az ember közvetlenül adott létében, egzisztálása révén. Lényege a teljes szubjektivitás: az emberi létezés a középpont, belőle érthető meg a lét és a valóság. Először azonban tisztán kell ismernünk magát az emberi létet. Mert az elvont intellektualitás szubjektív forma volt ugyan, logikai kizárólagosságában mégis elsikkasztotta a valóságos egzisztenciát. Ezt ragadta meg Kierkegaard a múlt században, hogy intellektuális fantomból az ember újra emberré legyen. Alapjában egyszerű fordulattal élt: a megismerést a valóság értelmezése helyett a valóság átélésévé változtatta. Gondolkodását s a belőle eredt filozófiát egzisztenciális realizmusnak nevezhetjük.

Heidegger, az első rendszeres egzisztenciális gondolkozó, az embert élete valóságában, saját kifejezése szerint „itt-létében és így-létében” akarja megragadni. Leválaszt róla minden önkényes hozzátdóást, s úgy találja, hogy az ember lényege a létbe való belevetetés, születésével bizonytalanságba, aggodalomba került, végső lehetősége pedig a halál. Ebben a kivetettségben s a halálhoz való viszonyulásban /kivetítésben/ egzisztál az ember. Léte tehát a véges és egyszeri tiszta idő. Véges: mindig a jelen

pillanatában vergődik, saját időisége szituációjában ismétlődik és fogy a léte. Egzisztenciája lényegességét állandóan biztosítani kell: örökösen el kell fordulnia a mástól és a tárgyi másoktól, hogy el ne vesszen bennük, s ismét és ismét önmaga lényegéhez kell viszonyulnia. Tulajdonképp nincs is tárgyi léte, illetve az a hamis létformája, csak időben mozgó, szubjektív élete igazán az övé. S idői végessége körül felsejlik a lét ontológiai adottságának egy sajátos mozzanata, a Semmi. Az ember élete tehát plasztikussá, szabaddá, emberivé csak a halál árnyékában válhat.

Ezt a fundamentálonológiát viszi tovább pozitív irányba Jaspers. Elemzésében az egzisztencia önmaga ittlétén túlmegy, transzcendál; a többé-már-nemlehetőség határszituációjában teszi meg ezt a lépést. Ebben a helyzetben az Isten lesz jelenvaló. Önmagához viszonylik tehát az egzisztencia, és a transzcendálásban valósul meg. Erkölcsi feladata: a világban szétszórt állapotából, lényegtelen helyzetéből el kell jutnia önmagához, és meg kell értenie a transzcendálás szükségességét. Egzisztenciája teljességét felöleli az emberi nemlét /tárgyiasságában narkotizált lét/ és a saját lénye túllépésének átélése közötti mozgás: ez a döntő lépés az ember sorsa. Itt a filozófia az egyén cselekedeteiben életté válik, s visszavezeti az embert szigorúan értelmezett belső magánéletehez. A létezés nem tény, hanem lehetőség: saját magát választja az ember.

Érdekes szint jelent az egzisztenciális gondolkozásban a francia Sartre filozófiája. Érzékelhetjük nála a német és francia magatartás közti különbséget. Heidegger az egzisztencia megvalósulása lehetőségét, a lényegülés útját a halál felé irányított életben látta, Sartre viszont az ember metafizikai titkának a szabadságot tekinti: ez az emberi lét alapvető ténye. Szabadságában eltervezi az életét, tervében mindig szabadon választ, a világ millió ténye közül szabadon választja önmagát. Ebben a döntésben mindig mások leszünk mint amik vagyunk: ez az emberi lét állandó veszélye, de a szépsége is. Feltétlen a szabadság, mellette nincs más, azonos értékű lelki jelenség. Sartre nyomán a mindentől független, abszolút szabadság rettenetes nagyszerűségében találja magát az ember; paradoxként: szinte determinált állapotban. Az emberi lét abszurd; szabad választásban az minden cselekedetünk is. — Ontológiailag: a szabad választáson belül vannak lényeges és lényegtelen mozzanatok. Szerinte, a másik emberrel kapcsolatos viszonyunkban a lényeges elemek, a magán való lét elemei: a szerelem, nyelv, mazochizmus, közönyösség, vágy, gyűlölet, szadizmus. A halál-koncepció helyett Sartre az élethez való gátlás nélküli viszonyulást választja. S a transzcendálásban szemben találja magát a Semmivel.

Minden egzisztenciális gondolkozás az ember új metafizikai alapvetése, mindegyikben megtér önmagához, ezért neveztük realizmusnak. Itt a bölcselet nem pusztán értelmi spekuláció, hanem a filozofálásban végbement cselekedet s a tettben megszűletett filozófia: egzisztenciális mozgás. Hogy lényegük, „az idő” szerepelhet-e új szubsztancia fogalomként, azt csak a jövő dönti el. — Európa, közvetett módon ezzel felelt a különböző diktatúrák világnézeti spanyolcsizmáira.

A korunkra jellemző tudományos gondolkozási formák és filozófiai rendszerek után meg kell vizsgálnunk kultúránk állapotát is, hisz a világkép nemcsak azok vetülete, hanem az egész nyugati életé. Ebben az összefüggésben most nem foglalkozunk a kultúra bölcseletével, sokkal inkább mindennapi leírást próbálunk adni róla. Nem a szellemi vagy tárgyi értékek elemzésével kezdem a fejtegetést, hanem analízálom az európai és amerikai emberiségnek a kultúrája nyomán kialakult életérzését. Ez a lelkiállapot irracionális hangoltsága ellenére is kultúrtermék. Érzelmi vonatkozású része sem elsődleges ösztönképlet többé, hanem értékektől befolyásolt életmező.

Szövetét és a benne kialakult életet tekintve legjellemzőbb vonása a túlfelfülbőlés. A sokszor hangoztatott felbomlás még nem marta szét, de bizonyos ponton a túlfelfülbőlés eredménye is lehet kimerültség. Legjellemzőbb művészi és gazdasági ájultsága, bár a természettudomány mind a kettőnél jobban túllépte a határokat. Művészi és gazdasági állapota a kultúra kereteit és a benne elhelyezkedett mindennapi életet érinti csupán, a természettudomány viszont már veszélyezteti az elsődleges emberi létet is. Bár új életformát és lehetőséget is rejthet magában. Kultúránk, mindenestre a legerősebb pontján került bajba, ahol túlfelfülbőlött, ahol megpróbálta magát egységesse szervezni: gazdasági és művészi téren és a természettudományok során a technikában.

Nyomán fakadt az életérzés heves reakciója: a nagyon erős megkötöttség ellen a pusztán élmények elsődlegességére vetette rá magát az ember. Önértékesítésre tör, egyetemes értéktermelés és megvalósítás nélkül. Ebben az elsődleges magatartásában ugyan sokkal közelebb hozza egymáshoz a nyugati emberiséget, mint az újkor bármelyik értéke, kulturális mozzanata; és a néptípusok, nemzettípusok s nemzeti kultúrák különbségeit jobban elmosza, mint bármilyen diktatúra vagy imperializmus.

Élményt hajszoló életérzésében az ember mindinkább visszafordul a természethez. Nem a nehéz munkában ellene folytatott harc vagy tudományos birkózás útján, mint eddig tette az újkorban, hanem az emberi méretekre szabott természettel keresi a harmonikus együttélést. Ugyanakkor saját maga természetét is elsődleges élményekben akarja kiélni naponta. A kertkultúra, a napkultusz, a strand, a hétvégi táborozás,

a többé felelősséggel alig járó szerelmi játék tünete és lényege is ennek az állapotnak. Mintha az elsősorban északi kultúrájú, erkölcsű nyugati világ dél felé vándorolna, nem fizikailag, /bár ezt is szívesen megteszi/, hanem életérzésben. Kant kategorikus imperatívusza, a puritán erkölcs, helyett a Dél sokkal kötetlenebb élményeit választotta. Már nem is a franciáknál, hanem az angolszászoknál figyelhetjük meg leginkább, mint kerülnek létük délies elemei mindenütt előtérbe.

Nehogy a túlféjlődött kulturális formákkal és tartalommal meglazított élet gyökertelenné váljon, Európa és Amerika népe gyökeret eresztett az irracionális életérzésbe. Ennek a természeti derűlátása, kötetlensége egyelőre feloldja a mindenfelől leselkedő tragikumot. A diktatúrák kötött életérzésével és formáival szemben feltétlenül erre toldik az élet. Lassan magával hozza a társadalmi, gazdasági és szociális rend változását, s átalakítja a kultúra egyéb formáit is. Robbanása a marxizmus társadalmi, gazdasági s az egyéniséget a tömegben feloldani kész diktatúrájában lesz majd a leghevesebb.

Az itt vázolt életérzés azonban nemcsak a túlféjlődött kultúra elleni visszahatás, hanem erős tünete az emberi élet mélyén kialakult veszélyeztetettség tudatának is. Attól szeretne megszabadulni mindenki. Ez a veszély nemcsak szellemi természetű, bár a diktatúrák világnézetében és a demokráciák szabadosságában az is fenyeget, hanem a technika s vele kapcsolatban a gazdasági és politikai élet új típust akar kialakítani az emberi formátumú emberrel szemben. Veszélybe került a szabad személyiség; a tömeg és egyéb ködös, névtelen hatalmak fenyegetik. Saját magához és a Máshoz is lassan már csak rajtuk keresztül viszonyulhat mindenki: tipizálódik és nivellálódik az egyén.

Soha nem élt még ennyi ideges és kisebbségi érzéssel megvert ember. A pszichoanalízis vagy a lélektan más ága le is leplezi és létre is hozza a bajt; a felelőtlené vált nemi élet pedig már testi létében is veszélyezteteti az egyént. Kisebbségi érzései s a technika lefelé színtező súlya alatt megroppant az önérzete, s elpusztul benne, amiért érdemes élni. — Jaspers ezt a helyzetet így tárja fel: „Ami évezredekig az ember világa volt, ma látszólag összeroppant. A lét-ellátás nagy gépezeteként megjelenő új világ mindenkit szolgálatába állít. S aminek nincs helye benne, azt elpusztítja. Az ember felolvad abban, ami csak eszköz, csak cél volt és nem értelem. Békességét ebben nem találja meg, szükségét érezni annak, amitől értéket és méltóságot nyer. Az, ami minden Ínségében létének feltétlen háttére volt, most eltűnőben van, s míg kibontakozik, úgy tűnik, hogy feladja létét, amelyben önmagára eszmél.”

A kötetlen élményre törekvés és a veszélyeztetettség tudata hozza létre korunk igen bonyolult életérzését, ami csak első villanásra tűnt szövevényektől mentes, egyértelmű jelenségnek. Feltétlenül új, egyik elmúlt korszakkal sem azonos kultúralakzat és életforma támad belőle; nem ismétli meg sem a reneszánsz, sem a barokk formáit és tartalmát. Merőben új változattal állunk szemben. Leginkább még az új hellenizmus elnevezéssel illethetnénk. Fontos ez a megállapítás, mert erősen befolyásolja kialakuló világképünket.

Sokan szeretnék ezt az életérzést és formát új reneszánsznak tekinteni. Néhány hasonló jelenség nyomán teljesen félreértik mind a „firenzei intermezzot”, mind a mai embert. A reneszánsz lényege: néhány zseniális egyéniség új módon fedezte fel az embert és a világot, s egy szűk kör gátlás nélkül élt is vele. Ennek érdekében a középkor fölött cinkos módon fogott kezét az antik világgal. Főleg az esztétika területén; a Mediciek körében hatott és a római udvarban. Néhány ember teremtette ezt a derűlátó, felemás pogány állapotot, hatása a mostani nyugati emberiség egyetemes életformájával szemben szűkkörre terjedt. Egyszerű szembeállításuk is árulkodik a kettő közti radikális különbségről: a mai ember alaktalan formák közt él, nincs meg benne a reneszánsz harmóniája; támadó jellegű optimizmusával szemben pedig menekülésszerűen húzódik vissza a természetbe.

Kultúránk és életünk mai állapotát, a görög klasszikus kort lezáró periódusra gondolva, új hellenizmusnak neveztük, távolról sem a tartalmi azonosság miatt. Létrejööttüket is más okok idézték elő, bár formában és méretben hasonlítanak, s az eredményük lehet majd azonos. Zárt kultúrkörökkel szemben a civilizáció nyitottsága és sokfélesége utalja őket egymásra.

Próbáljuk összefogni először az antik hellenizmus jellemző jegyeit. Első tényezője a kozmopolitizmus. Kultúránk klasszikus zártsága ellenére sem tudták megoldani az állam kérdését a görögök, s ezen a résen át felbomlott az életük. Nagy Sándor megoldásként hozta a városállamok helyére az egységes birodalmat. Ez a világállam azonban kelet és nyugat ellentétét nem a klasszikus görögség módján oldotta meg: győz és elzárkózik, hanem egybeolvasztotta a kettőt. Politikai és háborús ténykedésével áttörte a történelem védőgátját: egybeömlött Európa, Ázsia, Afrika élete és kultúrája. Kis országok és városállamok szerepét, azonos politikai és gazdasági szerkezettel, az egységes birodalom vette át. Szellemi és biológiai módon érintkezhetek a népek, elkezdődött a keveredés. Kelet mítosza és bölcsessége összeolvadt a görög ésszerű és fogalmi gondolkozással. Háttérbe szorult a nacionalizmus, emberiség és haza egyjelentőségűvé vált: a korszak első meghatározója a kozmopolitizmus.

A klasszikus görög gondolkozással szemben az antik hellenizmus második jellemzője a Stoa filozófiája. Egy princípiumra vezettek vissza mindent: a világ mögött a természet lényegeként a világész rejtőzik, s aki

részt vesz az életében, az bölcs és szabad ember. Közvetlen, mindennapos létével filozofált az ember a Stoa több évszázados erkölcsi rendszerében. — Harmadik tényezője a vallásos szinkretizmus. Róma, saját birodalmában, megoldotta a görögök megoldhatatlan államproblémáját, kultúrája és életének klasszikus zártsága mégis felbomlott s belefolyt, a vallás megoldhatatlan kérdésén át, a hellenizmusba. Nem tudott felülemelkedni a városállamok külön istenein és vallásos életén. Most a hellenizmusban ezek a vallások és istenségek mind összekeveredtek; az állam szerint mindegyik isten igaz volt, az emberek szerint végül egyik sem. Kétkedés és hitetlenség jellemzi a hellenizmust. Nem hozott hitet az új államvallás, a császárkultusz sem, csak a politikai egységet erősítette egy darabig. Maga a császár, a Kyrios sem hitt saját istenségében. S a keleti misztérium vallások mind több teret hódítottak.

Az ókori hellenizmus évszázadokig volt szellemi tartalom és életforma. Szétmállása, az ázsiai és afrikai arab győzelmek után átadta helyét a középkornak: az egységes istenfogalom szubsztanciája ismét klasszikus zárt kultúrát és életformát teremtett Európában. Zárt kultúrából eredt, oda is torkollott, akaratlanul is összekötötte a kettőt. Mostani állapotunk, bár sok vonásában hasonlít az antik hellenizmusra, mégis más képet mutat. Elődje, az újkori kultúra soha el nem érte Platonét, vagy a középkor zártságát, ha francia vagy angol részében klasszikává formálódott is. Eredete nem olyan egységes, kibontakozásában is más elemeket mutat, csak sokfélesége és nyitottsága hasonlít az ókori hellenizmusra.

Lényeges jegyeit biztos osztályozással még nem tudjuk felsorolni, egyelőre csak megnyilvánulásai bemutatására szorítkozunk. Legjellemzőbb vonása a technika eluralkodása az életben: a kultúra civilizációból alakult át. Kihullt szövetéből a szimbólumok jelentése, csak az értelemmel köti meg a természet felidézett erőit. Belső jelentés nélkül második természetűvé vált a technika, átalakítja és összetöri az ember külön világát, amit eddig is csak a kultúra jelképei formáltak emberivé.

Rendkívül jellemző korunkra a szocializmus. Sokféle árnyalata van, de nem az elméletek különbözősége érdekes, hanem mind erősebb gyakorlata. Társadalmi forradalma a kultúrszint süllyedéséhez vezet, bár a széles tömegek felemelése a mennyiségek minőséggé átalakítása révén emelkedő törekvést hord magában. Másfelől: kizárólagos anyagi vonatkozásai lassan felőrlik a mindig érzékfeletti szimbolikát. Mégis szívósan előrenyomul, nem elmélettel, hanem a természettudományok és a technika alkalmazása nyomán. Segítik lényeges társadalmi igazságmozgatait és az alkalmazott különféle diktatúrák. Az utóbbi csak pillanatnyi erő, hosszabb távon halálos gyakorlat. Technikai civilizációnk révén, a szocializmus különböző változataiban is, soha nem tapasztalt tömegmozgalmak korát éljük. Nem a kultúra belső jelentése tartja össze a tömegeket, hanem technikai erők igénybevétele s valami kiagyalt világnézet. Az ideológiák sokszor fanatikusán állítják egymással szembe a különböző csoportokat. Bár a világháborúk után újra tudatosult az európai eszme, a tömegmozgalmak, a fentebb tárgyalt modern életérzés ellenére, mégis taszítanak tőle, erősebben, mint ezelőtt az elkülönült nemzeti kultúrák. — Európa minőségét és szimbolikáját tisztaságát hatalmas méretekre váltja, közben módosul a szelleme, amerikai formákat vesz fel, déli fele legszívesebben Afrikához kapcsolódna, a németiség pedig eddigi harcai ellenére is Ázsia felé tájékozódik. Elkerülhetetlen a fordított hatás is: a technikai civilizáció átláptálása s a nyomában fellépő szocializmus a modern hellenizmust kiterjesztette minden népre; az egységes földgömb végleg felszámolta az átszakadt régi korlátokat.

Bölcséleti vonatkozásban a szubsztanciális fogalmakkal szemben korlátlan fontosságot és lehetőséget kap a funkcionalitás. Kultúránk összetartozó elemei szétválnak, egyesek elsatnyulnak, mások túlfejlődnek ebben a folyamatban. Még nem bukott meg a nyugati kultúra, csak a harmóniáját biztosító szubsztancia nem érvényesül, csak a színkép és élet lett nagyon változatos és egyenlőtlen.

Többé nem is lehet erőltetni a kultúra egységét, különösen hatalmi szóval nem. Belső meggyőződés, hit és szubsztanciára irányultság kérdése az egység, nem pedig hatalmi eszközöké. Azonban hiányzik a harmonikus belső magatartás és ráirányultság. Kőberle a korszellem legjellemzőbb megnyilvánulásait így sorolja fel: Marxista békekotyvalék, bolsevista ateizmus, asztrológia és okkultizmus, német bálványhit és átlagos népvallás, antiszemizmus és cionizmus, antropozófia és „keresztény tudomány”, új buddhizmus, Goethe-vallás, Hegel-renaisszánsz és keleti zene, pszichoanalízis és testkultúra, katolikus akció és Luther-renaisszánsz, iszlám ébredés és szekuralizált világmámor, technika és az Istent semmibe vevő, vagy egyenesen gyűlölő ember. Ez a sokféleség mind érvényesül, ezek egységrehozatala hatalmi szóval elképzelhetetlen.

Nincs egység és valamilyet mégis létre kell hozni, hogy az élet mehessen tovább. Hatalmas külső keretben biztosítani kell a sokféleség harmóniáját; Európa nagyon fontos szerepet játszana benne. Nagy Sándor birodalmi világszerte kialakulnak, nem a szeparált nemzeti törekvések és kultúrák jegyében, hanem az új hellenizmus hatására. Minden másnál erősebb kapocs, az európai egység létrejöttére is, a fentebb tárgyalt irracionális életérzés.

Külső keretnek kell biztosítani a sokféleség harmóniáját, s benne újra jogaiba kell iktatni a megtartó létezős kultúráképző elemeket. Tiszta demokrácia kell, az élet, a kutatás, a hit, a nevelés és az alkotás

szabadsága, hogy a diktatórikus árvizek lefolyása után a lét szubsztanciális tartalmai érvényesítésével ki tudjuk alakítani új világképünket. Nyugaton s világviszonylatban egyaránt csak így lehet megragadni az élet értelmét.

Most tüzetesebb elemzés nélkül próbáljuk felmutatni kultúránk szubsztanciális elemeit, az állandót, a lényegest, a funkcionalitás és okviszony alapját. Ebben rejlik a változások magyarázata, a szubsztanciában az ok tartalmát nyer s az okozás is hozzákötődik. Funkcionalitás és szubsztancia egymástól elválaszthatatlan tények, csak hogy a funkcionalitás a történés, a lényegesség pedig a történés alapja.

Világképünk egysége megtört, néha úgy tűnik, hogy újra alkotni se lehet többé. Tiszta funkcionalitássá lett minden, az életet és valóságot a jelenségek halmazává oldották fel, ennek ellenére mégis többféle módon jelentkeznek a szubsztanciális tartalmak. Most röviden nézzük meg a nyugati kultúrában a lét és valóság állandónak bizonyult elemeit, illetve a megragadásukkal kísérletező törekvéseket. Nem világképet szerkesztünk, csak felsorakoztatjuk lehetséges adottságait. Még akkor is, ha ellentmondani látszanak egymásnak. Monisztikus törekvéseink feladásával ezek az elemek világképünk szerves részeivé válnak egy magasabb rendszerben. Tanulmányunk teljesen nyitva hagyja a rendező elv kérdését.

Első probléma a fizikai világ valósága. Így kellett leírnom ezt a mondatot, mert századunk természettudományos fejlődése nemcsak a naiv materializmust ingatta meg, hanem az anyag mivoltáról, szerkezetéről, törvényeiről vallott felfogásunkat ugyanúgy. Anyag és erő, anyag és mozgás, anyag és természettörvény egysége bizonytalanná vált; jelenségnek bizonyult a vélt valóság. Eltűnt az anyag, vagy legalább is megismerhetetlennek bizonyult. Összeomlott a „törvényeire” épített világnézet, de a legújabb természettudományos kutatások a jelenségek mögött újra sejtik a valóságát. Ha meg is dőlt a determinizmus világnézete, nem vált semmivé az anyag. Valószínűen, elvi megismerhetetlenségét kell elfogadnunk a funkcionalitás „törvényszerűségei” mögött. A természet világából az értelem szférájába került a matéria; így lehetőség maradt, nem a semmi, hanem a valóság lehetősége, állandó potenciális szubsztancia.

Az élet egységes roppant folyamata, bár az anyaggal való egységében mutatkozik és valósul meg, keletkezésében nem vezethető rá vissza, nem fogható fel funkciójaként sem. Mi az életet egyes lények testben lezajló tevékenységeként érzékeljük, ám az ismert fizikai törvényszerűségektől független autonómiája tükrében független adottságnak is tűnik. Számunkra csak formában jön létre, viszont a forma állandó létesülésben van, megmarad mindig ugyanannak, de részecskéi szüntelen változásban mozognak, míg engedi a benne levő élet dinamikája. Élet és forma együttese éppen annyira lényeges, mint az életé és az anyagé. Ám, ez még mindig csak a megnyilvánulása. Sokan az organikus rendszerrel azonosítják; a rendszer sejtjeiben a forma állandósága és változása nyomán ellentét feszül, szerintük ez az állandó feszülés maga az élet, bár a rendszer formában való mozgása autonóm módon történik, s ez már a priori benne van az östervében. De vajon nem ez az aprioritás az élet alapja, s nem belőle fejlődik-e ki az ösztönrendszer és a biológiai lélek is?

Kultúránk jelenleg legtisztábban kidolgozott része a szellem metafizikája s a ráépülő idealizmus. Bár ez a szellem szubsztancialitását az Én-tudatban, vagy az abszolút szellemben sokszorosan igazolta, gondolkozását mégsem fogadhatjuk el, illetve feje fölött vissza kell nyúlnunk Kanthoz. Ő a szellem szubsztancialitását másképp látta, mint a szellemi monizmusba és panteizmusba merült utódai. Kant központi gondolata az a priori, a tapasztalatot lehetővé tevő vonatkozások rendje és ismerete; ebben a változatlan, értelmünkhöz kötött szellemi valóban ragadja meg az állandót, benne szemlélte a noumenont, a szubsztanciát. Vele szemben a világot nem gondolta semmisnek, állandóan hangoztatta a „magábanvaló” fontosságát; a dolgok transzcendens létét félreérthetetlenül feltételezte. Problémája a dolgok megismerhetősége; az a priori szintetikus ismeret határait kutatta és az érvényességét. Az aprioritás az ismeret szubsztanciája, ám a szintetikus ismeret ténye feltételezi, sőt elismeri nemcsak az a posteriori folyamatok valóságát, hanem az állandó valóságok meglétét ugyanúgy.

Sokféle támadás ellenére is gondolkozásunk és kultúránk egyik legszilárdabb ténye Kant a priorija, benne monisztikus törekvések nélkül ragadhatjuk meg a szellem szubsztancialitását.

S a hívők közönye, a világnézetek harcai, a racionális teológiák vakvágánya ellenére is megmaradt az Isten, a végső szubsztancia. Emberileg elérhető világából szükséges és lehet is túllépni mindenkinek; semmivel árnyékolt létét ráhelyezheti az Istenre. Ésszerű bizonyítékok helyett csak a hit realitását említem. A hit nem immanens képesség, a kézzelfogható világon túli Istenből ered, s meg is tér hozzá. Földi vonatkozásban is elsődleges erő, feltárja és érthetővé teszi létünk, kultúránk, gondolkozásunk szimbolikus voltát: a transzcendencia valósága az abszolút szubsztancia.

Kicsit bővebben kell szólnunk ennek az alapnak nagyjából kétféle magatartást előidéző hatásáról. A római katolikus és protestáns típusokat érintem: kettősségük mögött a transzcendens szubsztanciára irányultság

azonos, de megjelenési formájuk és történeti szerepük más. Kultúránkra gyakorolt hatásuk is szükségképp különbözik egymástól.

A katolicizmusban az Isten és ember közötti ellentét megoldódott, a természet és a kegyelem titokzatos szövetségbe került; a világ a kegyelem előfeltétele. Nem rombolja szét a természeti rendet, hanem céljai érdekében megszenteli azt. Képességei révén az ember középhelyet foglal el a természet és a transzcendens világ közt. Megtartotta az „analógia entis” tanát, hogy a véges részese és képe a végtelennek. Ebből szükségképp egyfajta humanizmus folyik, európai kultúránk déli ágának jellemző vonása. Ez a fajta humanizmus és a római vallás egyenlő értékű, sőt azonos. Célja ma is önmaga megújított humanitása, mely az emberbe bezárt „isteni” lehetőségből fakad. Humanizmusának lényegszerű kerete az egyház, ennek a tekintélyi és hatalmi létével áll vagy bukik a katolikus életforma.

A protestantizmus lényege viszont az Isten és az emberi képességek, a természet és a kegyelem közötti diszkontinuitás: a keresztyénség a humanitás krízise. Egyetlen módon mutatkozik az isteni lényeg: az evangéliumban áttöri az immanenciát, kérdésessé tesz minden emberi képességet. A „kvalitatíve más” gondolata minden materialista világnézetnél jobban összetöri az öntudat-filozófiát a „kartezianizmus házában”. Isten-fogalma természetfölötti és merőben teológiai. Elvet minden filozófiai istenfogalmat, természetes képességével az ember nem ismerheti meg Istent; a kegyelemben megragadott isteni viszont végérvényesen leleplez minden emberi kérdésességet. Az ember személyiségét és a kultúrát nem immanens képességek tartják össze, hanem a kegyelem.

Tanúi vagyunk egy új reformáció teológiai és mozgalmi indulásának, a protestantizmus újra megteszi a kétségbeesés ugrását Isten mélységeibe, ismét felmutatja szubsztancialitását a világ számára. Ez a magatartás kultúraformáló erő is, mert történeti útján minden mozdulásában szükségszerűen találkozik a teljes emberi humanitással.

Mind római, mind protestáns típusában a keresztyénség felmutatja és érvényesíti az Isten végső valóságát.

Egyéb szubsztanciális állandóról, tudományunk és kultúránk mai helyzetében nemigen beszélhetünk, sőt ezek valóságát is mindig kétségbe vonják bizonyos körök. — Viszont érvényes és szilárd világkép kialakítása az állandó lényeg megragadása nélkül elképzelhetetlen.

Több oldalról világítottuk meg az új világképért folyó harcot. Tanulmányunk természetesen nem teljes, hiszen a befejezettség már az új világkép megrajzolását jelentené, s az érte folytatott harc végét. Ez a küzdelem még nem dőlt el: egyfelől a kartezianizmus házában tényleg forradalom dúl, másfelől, a természettudományok jórésze az energia monizmusát hirdeti, kultúránk régi és legújabb elemei azonban az újra megragadottnak vélt szubsztanciális tényekben ismét kristályosodási lehetőséget mutatnak.

Nemcsak elméleti jelentőségű ez a harc, megvan a kézzelfogható gyakorlati vetülete is. Az ember, a valóság és lét értelme új megragadása a közvetett, de fontosabbik tét. Ha valahogy igazolódna, hogy a világ csak funkcionalitás, akkor az ember is csak az lenne, s ebben a roppant folyamatban nevetséges dolog volna védeni a szabadságát, és méltóságot tulajdonítani neki. A csak pillanatra feltűnő embert egy erősebb jelenségfolyamat magához ránthatja, meg is szüntetheti különös minőségét, hisz minden csak az erőviszonyoktól függ, nincs szilárd pont ebben a gigantikus kavargásban. Ha viszont az állandó valósága újra igazolódna, akkor szilárd pontok feszültségi viszonya lenne a létünk; a szubsztanciához rögtön kötődne az érték, és ebben szabadságot, értelmet és érvényes kultúrát nyerne újra az ember.

Utószó

Ezeknek a tanulmányoknak egy része gyűléseinken hangzott el. Annyira egynek éreztük magunkat velük, hogy szervezetünk, a Kanadai Magyar Református Lelkészegyesület elhatározta a publikálásukat. Először a Bethlen Gáborról szóló tanulmány magyar és angol nyelvű kiadását; azután az egész könyv a Lelkészegyesület neve alatt jelent volna meg. Szélesebb terjesztési lehetőség érdekében — anyagi hozzájárulásunkkal — szívesen átengedtük a kiadás jogát a Püski kiadónak. Így is magunkénak érezzük a könyvet: részt vettünk az előéletében, utóélete is hozzánk tartozik.

A Kanadai Magyar Református Lelkészegyesület Vezetősége.